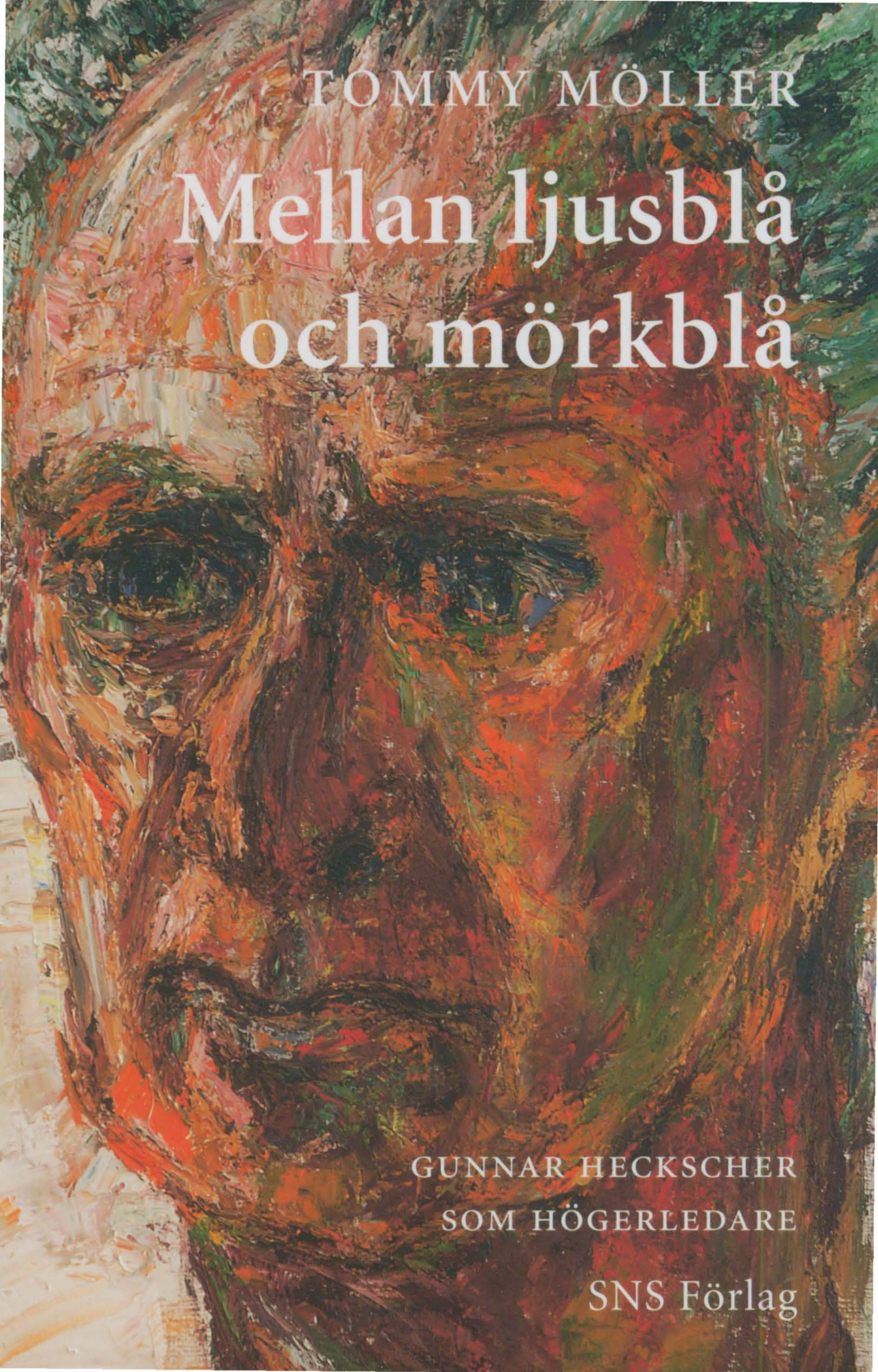

TOMMY MÖLLER

Mellan ljusblå och mörkblå

GUNNAR HECKSCHER
SOM HÖGERLEDARE

SNS Förlag

MELLAN LJUSBLÅ OCH MÖRKBLÅ

Tommy Möller

Mellan ljusblå och mörkblå

GUNNAR HECKSCHER

SOM HÖGERLEDARE

SNS FÖRLAG

SNS Förlag

BOX 5629

114 86 STOCKHOLM

TELEFON 08 · 507 025 00

TELEFAX 08 · 507 025 25

E-POST order@sns.se

WEBBPLATS WWW.SNS.SE

SNS – Studieförbundet Näringsliv och Samhälle – är ett fristående nätverk av ledande beslutsfattare i privat och offentlig sektor med engagemang i svensk samhällsutveckling. Syftet är att skapa underlag för rationella beslut i viktiga samhällsfrågor genom forskning och debatt.

SNS bedriver samhällsforskning med forskare från universitet och högskolor i Sverige och utlandet, ger ut böcker på eget förlag samt arrangerar konferenser, kurser och lokala medlemsmöten. SNS är en allmännyttig ideell förening som finansieras genom medlemsavgifter, forskningsanslag, bokförsäljning och konferensavgifter samt genom årsavgifter från företag, myndigheter och organisationer.

Mellan ljusblå och mörkblå

Tommy Möller

Första upplagan

Första tryckningen

© 2004 Tommy Möller och SNS Förlag

Omslag: Gunnar Hechscher, oljemålning av Ragnar Johansson/BUS 2004

Tryck: Kristianstads Boktryckeri AB 2004

ISBN 91-7150-938-0

Innehåll

- Förord · 7
1. Bilden av en partiledare
En högerledare avsätts · 11
Ett (alltför) rörligt intellekt · 17
 2. Ett akademiskt underbarns uppväxt
Son till en berömd far · 23
Eli Heckscher · 24
Det judiska arvet · 28
Åren i Uppsala · 32
Heimdal · 37
Tillbaka i Stockholm · 42
Lärofäderna · 44
 3. Steget in politiken
Ingen partigångare · 48
Den politiska uppväxtmiljön · 50
Hotet inifrån · 52
Hotet utifrån · 54
Ideologisk pådrivare · 56
Demokratin · 57
Nationalismen · 62
Socialpolitiken · 66
 4. Högerns lyckliga 50-tal
Den folklige Hjalmarson · 72
Bertil Ohlin: den evige oppositionsledaren · 75
Harpsundsdemokratin · 77
Pensionsfrågan och det starka samhället · 78
Hjalmarsonaffären · 87

5. Motsättningarna växer
Kräftgången inleds · 103
Den ideologiska framtoningen · 105
Gunnar Svärd · 111
Frustrationen ökar · 116
Hjalmarson avgår · 128
6. Agenda för en omvälvande tid
Ny partisekreterare – och nya kampanjförutsättningar · 136
Två stora frågor i stöpsleven · 139
Europaengagemanget · 140
7. Det borgerliga samarbetet aktualiseras
Nedgången fortsätter · 153
Mittensamarbetet · 158
Författningsfrågan · 161
Medborgerlig samling · 165
Till kamp mot spindelvävssocialiseringen · 171
Goda relationer trots polemik · 173
Valet 1964 · 176
8. Revolten
Molnen tättnar · 179
Partirådet · 180
Kuppen · 188
»Extrema« partivänner? · 190
9. Ett misslyckat ledarskap?
Det svåra ledarskapet · 197
Problemet att vara entydig · 201
Att sky det förenklade · 202
Bortom det dagsaktuella · 203
Känsla och distans · 205
Högerns statsvetarprofessorer · 207
Mellan mörkblå och ljusblå i en omvandlingsprocess · 209

Litteratur · 215
Referenser och kommentarer · 218
Personregister · 223

Förord

GUNNAR HECKSCHER FÖDDES den 8 juli 1909 och avled den 24 november 1987. Under dessa 78 år genomförde han ett imponerande livsverk. Först gjordes en akademisk karriär: efter att ha blivit rekordung doktor och docent i statskunskap blev Gunnar Heckscher vid 38 års ålder professor. Därefter följde en politisk karriär som ledde fram till partiordförandeposten i högerpartiet. Slutligen, efter att han lämnat politiken, satte Heckscher på diplomatbanan. Mellan 1965 och 1970 var han ambassadör i New Delhi och mellan 1970 och 1975 i Tokyo.

När han mot slutet av sitt liv blickade tillbaka beskrev Heckscher de tio åren i Asien som en harmonisk period. Han trivdes i rollen som diplomat och uppdraget som ambassadör utfördes med framgång. Lars-Åke Nilsson, som tjänstgjorde som attaché under Heckscher i Tokyo, har vittnat om hur Heckschers intåg på ambassaden medförde att »hela ambassaden genomsköljdes av vitalitet«. Enligt Nilsson var Heckscher sällsynt väl utrustad som diplomat: »Begåvningen, den intellektuella bredden och den politiska erfarenheten kombinerades med en ovanlig kontaktförmåga, stilistisk briljans och utmärkta språkkunskaper« (*Dagens Nyheter* den 25 november 1987).

Som pensionär fortsatte han att verka i offentligheten. Han anförtröddes uppdraget att leda den så kallade rättighetsskyddsutredningen 1977–80 och därefter var han ordförande även i den grundlagskommitté som tillsattes 1980. Framförallt fortsatte han att spela en framträdande roll i samhällsdebatten. På sin ålders höst var han utomordentligt produktiv som forskare och debattör.

I denna bok koncentrerar jag mig på den politiska karriären. Att inrikta sig på Gunnar Heckschers politiska gärning kan te sig orättvist när det gäller hans eftermäle med tanke på att denna karriär, i jämförelse med de båda övriga, framstår som förhållandevis misslyckad. Icke desto mindre

handlar boken om hur Heckscher som partiledare för högerpartiet 1961–65 ställdes inför flera svåra utmaningar – huvudproblemet var att i en omvälvande tid ena sitt parti och tillsammans med de andra borgerliga partierna få till stånd ett samarbete som lade grunden för ett regeringskifte. Hur han agerade för att klara av dessa utmaningar är den fråga som utgör bokens fokus.

Jag är naturligtvis medveten om att denna begränsning inte ger hela bilden av Gunnar Heckscher. Det är inte heller avsikten. Detta är inte en biografi i traditionell mening. Levnadsbeskrivningen är långt ifrån uttömmande och även om ett kapitel handlar om Heckschers uppväxt undviker jag att behandla sådant som hör till det privata.

Boken är en politisk biografi och har inga vidlyftiga teoretiska ambitioner. Genom att ingående beskriva Gunnar Heckschers partiledarskap adresseras emellertid frågeställningar med teoretiska implikationer. Hur högerpartiet fungerade under en period med motgång problematiseras i termer av partistrategiska överväganden: i förgrunden står de målkonflikter som partiet ställdes inför och hur dessa hanterades av partiledaren. En central fråga inom forskningen om politiskt ledarskap gäller därutöver de politiska ledarnas handlingsutrymme: vilka faktorer underlättar och försvårar för en partiledare att leda partiet i den riktning vederbörande själv önskar? Skiljer sig förutsättningarna mellan olika partier och mellan olika länder? Frågan är i hög grad kontextuell och ambitionen är att belysa dessa förutsättningar i ett parti, i ljuset av en partiledares agerande. Därmed lämnas ett bidrag som ökar förståelsen för den politiska kultur som råder i detta parti.

Jag lärde känna Gunnar Heckscher när jag arbetade med min doktorsavhandling i början av 1980-talet. Avhandlingen handlade om det borgerliga samarbetet och eftersom Heckscher var en av huvudpersonerna var det naturligt att jag intervjuade honom. Jag har aldrig, varken förr eller senare, intervjuat någon som bidragit med ett så initierat och djuplodande perspektiv. Det var inte min förtjänst, som intervjuobjekt var Gunnar Heckscher självgående. Jag häpnade över hans raka och avskaladesvar. Inte en tillstymmelse till bortförklaringar fanns.

Gunnar Heckscher och jag bodde i samma kvarter och jag besökte ho-

nom ofta. Att över en kopp te eller ett glas sherry ta del av hans perspektivrika betraktelser om vetenskap och politik var en nästan hisnande upplevelse för en andäktigt lyssnande doktorand.

Idén att skriva den här boken fick jag dock ganska sent, i samband med att jag började intressera mig för politiskt ledarskap. Gunnar Heckscher har inte gått till historien som en av de stora partiledarna, tvärtom. Det betyder inte att hans partiledarskap är ointressant. Enbart det förhållandet att hans tid som partiledare inföll under en omvälvande tid gör detta ledarskap intressant. Sverige ömsade skinn: efterkrigstiden var slut och moderniteten stod för dörren, högerpartiet stod i begrepp att förnyas men spänningarna inom partiet var stora. Heckschers partiledarskap är intressant mot den bakgrunden att det ställer frågan om handlingsutrymmet för politiska ledare på sin spets.

Någonting som särskilt har intresserat mig är det faktum att Heckscher var en utpräglat intellektuell politiker. Liksom många andra som är verkamma inom den akademiska världen har jag från och till känt frustration över nivån på den politiska debatten. Jag är inte fullt så naiv att jag föreställer mig att samtal av den typ som äger rum inom akademien är möjliga i politiken, annat än möjligen högst sporadiskt. Den intellektuella nivå som präglar den politiska debatten – med förenklingar, överdrifter och medvetna missförstånd – är ändå bekymmersam. Varför är det så? Och varför det är så svårt att vara intellektuell i politiken? Genom att beskriva Gunnar Heckschers politiska gärning kan dessa frågor belysas.*

Stockholm, december 2003

Tommy Möller

* Boken har blivit möjlig tack vare generösa bidrag från Arvid Lindmans minnesfond. Ett stort tack till Olof Ruin och Gunnar Wallin för kloka och insiktsfulla synpunkter på manuskriptet! Tack också till Eva, Sten och Ivar Heckscher, som bidragit med viktig information. Personalen på Carolina Rediviva's handskriftsavdelning har varit behjälplig på ett sätt som i hög grad underlättat arbetet.

Bilden av en partiledare

En högerledare avsätts

Torsdagen den 4 mars 1965 avsattes Gunnar Heckscher under förödmjukande former som ledare för högerpartiet.

Även om avsättningen ägde rum under stor dramatik kom den knappast som en total överraskning. Sedan månader tillbaka hade partiledaren varit föremål för intern kritik. Den hade framförts inför öppen ridå och det hade förekommit spekulationer i pressen om tänkbara efterträdarkandidater.

Högerpartiet var, vid tidpunkten då Heckscher avsattes, ett parti som arbetade i hård motvind. Efter ett decennium av oavbrutna framgångar hade högern lidit ett svårt nederlag i 1960 års andrakammarval. Allt sedan Heckscher tillträtt som partiledare 1961 hade partiet plågats av interna motsättningar mellan »ljusblå« och »mörkblå«. Att tydligt definiera den politiska innebörden av dessa färgskaleetiketter är inte enkelt. En dimension gällde sakpolitik. När det gällde exempelvis socialpolitiken var de ljusblå mer benägna än de mörkblå att bejaka sociala reformer. De senare höll hellre fast vid högerpartiets traditionella »hjälp till självhjälp«-filosofi. När det gällde den ekonomiska politiken hade de ljusblå efter valet 1960 riktat hård kritik mot den »kärva linjens politik« som bedrivits under slutet av 50-talet, bland annat i form av omfattande och konkret redovisade besparingar i statens budget vars syfte var att möjliggöra omfattande skattesänkningar. Motsättningar mellan de båda falangerna fanns naturligtvis också inom andra sakområden men det måste understrykas att de sakpolitiska motsättningarna inte alltid följde distinkta gränser: många som betraktades som mörkblå stod för ett starkt socialt engagemang och att man var ljusblå implicerade inte definitionsmässigt att man automatiskt var reformvänlig.

En annan dimension var mer övergripande ideologisk: medan de ljus-

blå slöt upp bakom liberala värden slog de mörkblå vakt om partiets konservativa idéarv. Men vad var egentligen liberalt och vad var konservativt? Den liberalkonservatism som låg till grund för högerpartiets ideologiska offensiv under 50-talet drevs fram av den mörkblå falangen. Redan det hybridbetonadebegreppet »liberalkonservatism« ger en fingervisning om att spänningen mellan ljusblå och mörkblå inte i främsta rummet handlade om ideologiska motsättningar. Dock skall tilläggas, att delar av den mörkblå falangen också stod upp för en värdekonservatism. Värnandet av de kristna värdena stod högst upp på dagordningen i början av 60-talet när ett nytt parti bildades. Till betydande del var det missnöjda högerväljare, som delade just denna typ av värdekonservativa värderingar, som kom att stödja det nybildade partiet.

I grunden var det alltså annat än oenighet i sakpolitik och värderingar som låg till grund för klyftan mellan de båda falangerna. Det som framförallt kom att utgöra demarkationslinjen mellan de ljusblå och de mörkblå var den strategiska frågan hur högerpartiet skulle navigera i det politiska landskapet. Skulle partiet fortsätta med den profilpolitik som under 50-talet burit så riklig frukt i väljarmässig mening men som samtidigt inte givit upphov till något egentligt inflytande? Eller skulle man, med risk att förlora väljare, tona ned profilpolitiken och satsa på borgerlig samverkan för att därigenom nå regeringsmakten?

Man kan konstatera att de interna motsättningarna hade flera bottnar. Och efter valet 1964 – då ännu en valförlust inkasserats – hade under alla omständigheter dessa motsättningar ökat i intensitet. Det gick inte längre att dölja att det inom högern utkämpades en bitter strid mellan de båda falangerna.

Vad som hände denna gråkulna torsdagseftermiddag i början av mars var att Gunnar Heckscher fick besök av två framträdande högerriksdagsmän vars ärende det var att på partistyrelsens uppdrag meddela partiledaren att denne inte längre åtnjöt partistyrelsens förtroende. Heckscher var dock förvarnad. När han denna morgon hade slagit upp *Dagens Nyheters* förstasida hade han mötts av den braskande rubriken »Partiledarkris inom högern efter revolt«. Tidningen avslöjade att starka krafter inom partiet arbetade för att avsätta partiledaren.

Just denna torsdag var för övrigt Heckschers första arbetsdag efter en

längre tids sjukskrivning. Han hade genomgått en gallstensoperation och för att vila upp sig hade han rest bort från huvudstadens politiska motsättningar; konvalescensen tillbringades i Köpenhamn. I DN-artikeln beskrevs på ett initierat sätt vad som inträffat under sjukskrivningsperioden. Det avslöjades att kritiken mot hans ledarskap fått allt större proportioner och att man inom högerpartiet nu på allvar börjat diskutera olika efterträdare. Några äldre ledamöter i riksdagsgruppen, som tillhörde den mörkblå falangen, hade under en längre tid varit missnöjda med Heckschers sätt att leda partiet och under hans frånvaro hade, enligt DN, en regelrätt revolt ägt rum.

Som så ofta vid denna typ av interna maktkamper saknades inte inslag av mindre uppbygglig karaktär.

Trots att han fortfarande formellt var sjukskriven hade Heckscher deltagit i partistyrelsens sammanträde föregående kväll. Ingenting hade då framkommit som förebådade en intern revolt. När han nu läste sin morgontidning fick han veta att partistyrelsens ledamöter efter partistyrelsens sammanträde träffats i smyg, utan sin partiledare, på en middag.

Det första Heckscher gjorde när han kom till partiökvarteret samma morgon var att kalla in riksombudsmannen Nils Hellström. Med denne genomfördes ett formligt förhör som varade hela förmiddagen. Hellström var dock ytterst förtegen och Heckscher förblev ännu några timmar ovetande om vad partistyrelsen hade ägnat sig åt på restaurant La Ronde. Partistyrelsen hade där haft ett extra partistyrelsesammanträde efter det ordinarie sammanträdet. Hellström höll som bäst på att färdigställa protokollet från detta när Heckscher plötsligt infann sig vid partiordförenden närmare utveckla orsakerna till det allvarliga läge partiet befinner sig i.

Ty att läget var allvarligt rådde ingen tvekan om. I takt med att de interna motsättningarna förlamat partiet, hade partiets tunga bidragsgivare inom näringslivet förklarat att man tappat förtroendet för partiets ledning, och därför var man för tillfället inte beredda att skjuta till de medel som tidigare utlovats. Högerpartiet hade följaktligen hamnat i en akut

ekonomisk kris och det krävdes omedelbara åtgärder för att återvinna näringslivets förtroende. Ett partiledarskifte var en av de åtgärder som förväntades.

Virgins och Hernelius uppdrag var alltså att ge Heckscher silkessnöret. Frågan var naturligtvis inte alldeles lätthanterad. Varken Virgin eller Hernelius var ledamöter i partistyrelsen men båda – inte minst Virgin som var gruppledare i första kammaren – var tunga namn i partiet. Under tiden som Hellström denna torsdagsförmiddag frågades ut inne hos partiordföranden väntade dessa två otåligt på det protokoll som klargjorde deras mandat. Under eftermiddagen fick Virgin och Hernelius detta dokument och kunde därmed fullgöra den uppgift som de tilldelats.

Hur upplevde Heckscher själv händelseutvecklingen denna dag? Självalfallet lämnade det sätt på vilket avsättningen skedde en bitter eftersmak. När han några dagar senare framträdde inför riksdagsgruppens förtroenderåd, beskrev han sin bild av vad som inträffat med stor noggrannhet:

Till onsdagen den 3/3, sista dagen jag var sjukskriven, hade utan samråd med mig utlysts sammanträde med partistyrelsen. Efter någon tvekan infann jag mig och ledde förhandlingarna vid detta sammanträde. Därvid sades intet om ordförandefrågan. Efter partistyrelsenssammanträde hölls av helt andra skäl en kort överläggning med presidiet. Icke heller då tog någon upp ordförandefrågan. Därefter anordnades utan min vetskap senare på kvällen en middag med partistyrelsen. Om vad som där förekom underrättades jag först senare och icke av någon bland dem som deltagit. Såvitt jag kan förstå var emellertid den redogörelse, som dagen efter stod att läsa i Dagens Nyheter, så gott som exakt riktig i alla detaljer. Sedan jag till en början förgäves försökt få upplysning om vad som i verkligheten ägt rum, uppsöktes jag emellertid på torsdagseftermiddagen av herrar Virgin och Hernelius, av vilka ingendera tillhör partistyrelsen eller deltagit i dess sammanträde, men som av partistyrelsen fått ett formligt uppdrag att framföra, att man önskade att jag i lämpliga former skulle avstå från ordförandeposten. Om detta samtal är endast att säga, att det av herrar Virgin och Hernelius fördes med all tänkbar takt och grannlagenhet.

Långt senare skulle Heckscher i en brevväxling med Virgin fortsätta att älta det sätt på vilket han avsattes som partiledare. Men denna traumatiserande dag märktes intet av detta. »GH visade sig besitta storslagna personliga egenskaper och samtalet fördes lugnt och utan all synlig bitterhet, annat än möjligen mot partistyrelsen, främst dess presidium«, skriver Virgin i sina minnesanteckningar.

Förvisso fanns det skäl till bitterhet. Heckschers närmaste medarbetare hade intrigerat bakom hans rygg när han var sjuk. Under sin konvalescens hade Heckscher varit i kontakt med partisekreteraren Yngve Holmberg och då uttryckligen frågat om något inträffat som han borde känna till; mot bakgrund av stämningen inom partiet efter valnederlaget och de meningsmotsättningar som existerade tedde sig en sådan förfrågan som ganska naturlig. Svaret hade dock blivit nej. Långtsenare har det blivit känt att Holmberg under denna tid ägnade sig åt ett raffinerat dubbelspel: samtidigt som han betygat sin lojalitet inför partiledaren hade han bakom dennes rygg sökt stöd för sin egen kandidatur till posten som partiordförande. Anmärkningsvärt nog hade detta skett bland mörkblå såväl som ljusblå. Båda falangerna bibringades uppfattningen att han var deras man.

En partiledares främsta mål är, brukar det framhållas i litteraturen om partier, att hålla samman partiet. Denna strävan kom också i ovanligt hög grad att sätta sin prägel på Heckschers ordförandetid. Men det blev en övermäktig uppgift. Redan när Heckscher valdes var han starkt ifrågasatt bland de mörkblå.

Historien lär oss att högerledare lever farligt om partiet presterar dåliga valresultat. Naturligtvis lever alla partiledare farligt om det går dåligt för deras partier. Men det tycks vid en blick i historiens backspegel vara så att tålamodet i sådana lägen brukar vara särskilt begränsat inom just högern. Även Heckschers företrädare, den folkkäre och framgångsrike Jarl Hjalmarson, hade utsatts för kritik efter förlustvalet 1960, det enda förlustval som partiet upplevde under Hjalmarsons partiledartid. Det hör dock inte till vanligheterna att partiledare avsätts på det brutala sätt som skedde 1965. Närmare bestämt är det egentligen endast ett partiledarskifte som det är möjligt att jämföra med och även det ägde betecknande nog rum just inom moderata samlingspartiet (som partiet då hette), på senhösten 1970. Efter en votering på en extra partistämma fick då Heckschers efterträdare på partiledarposten, Yngve Holmberg, träda tillbaka till förmån för Gösta Bohman. Även denna avsättning skedde strax efter ett valnederlag, men voteringen på denna stämma var kulmen på en långdragen strid inför öppen ridå mellan Bohman och Holmberg och mellan de båda falanger vars inbördes svårigheter att komma samman också var den bakomliggande orsaken till att Heckscher tvingades avgå.

Denna bok handlar om dessa spänningar inom högern och hur de kom att förlama det parti vars ordförandestol under 1960-talet kom att påminna om en katapult. I fokus för framställningen står den person som så bryskt avsattes torsdagen den 4 mars 1965. Men ambitionen är inte att göra en systematisk och heltäckande levnadsteckning av Gunnar Heckscher. Ambitionen är i stället dels att analysera en period i svensk politik som var omvälvande inte minst för det högerparti som Heckscher utsågs att leda sommaren 1961, dels att lämna ett bidrag till forskningen om politiskt ledarskap.

Dessa båda ambitioner är nära sammankopplade: när Heckscher tillträdde befann sig det splittrade högerpartiet i en omvandlingsprocess och i denna process ställdes extraordinära krav på ledarskap. Enligt Gunnar Heckscher – och många med honom – krävdes en genomgripande omprövning av partiets politiska kurs. Högerpartiet upplevde en marginalisering och riskerade att drabbas av en permanent isolering. Att partiet befann sig i en svår situation rådde förvisso allmän enighet om, men när det gällde vilken roll partiet skulle spela i svensk politik gick meningarna kraftigt isär. Skulle man söka samarbete med de båda övriga borgerliga partierna eller skulle man gå sin egen väg och profilera sig? Det var denna debatt som kom att utgöra kärnpunkten i striden mellan de mörkblå och de ljusblå. Att navigera i denna minerade terräng var, milt uttryckt, en utmaning av hög svårighetsgrad. Med facit i hand kan man också säga att den nyvalde högerledarens möjligheter att lyckas var begränsade.

Den teoretiska litteraturen om den typ av transformationsprocesser som det här var fråga om brukar betona betydelsen av ett starkt personligt ledarskap. Kraven på en ledare är av ett annorlunda slag när den organisation vederbörande leder befinner sig i förändring – eller när organisationen ställs inför en situation då en radikal förändring framstår som oundviklig. Särskilt stora krav ställs naturligtvis på ledarskapet när organisationen i fråga är splittrad och befinner sig i en svår övergångsperiod. Utan ett konsekvent och engagerat ledarskap minskar möjligheterna till framgångsrik förnyelse i sådana situationer, hävdas det inom forskningen.

I högerpartiets fall handlade det om två nödvändiga förändringsprocesser, menade Heckscher som ny tillträd partiledare. Till att börja med

gällde det att på en övergripande ideologisk nivå åstadkomma en modernisering av partiets politik. Samhället förändrades vid denna tid exceptionellt snabbt och därför gällde det att omvandla högern till ett parti som – utan att det förnekade sin konservativa grundsyn – befann sig mer i takt med tiden. Det gällde att stå fast vid det kristna idéarvet, samtidigt som en anpassning skedde till ett alltmer mer sekulariserat samhälle med andra värderingsmönster än förr.

Vidare handlade det om ett strategiskt omtänkande. När Gunnar Heckscher valdes till partiordförande hade socialdemokraterna suttit vid makten i tre decennier i sträck. Uppgivenhet och defaitism hade börjat prägla den borgerliga oppositionen och mot den bakgrunden krävdes det, menade den nyvalde högerledaren, ett samfällt agerande från de tre borgerliga partiernas sida. I annat fall skulle möjligheterna att få till stånd ett regeringsskifte vara små. Heckscher gjorde frågan om borgerlig samverkan till en huvudpunkt på sin agenda.

I båda dessa avseenden hade han att övertyga en motspänstig intern opinion. Det handlade följaktligen om att övertyga de egna partivänner-
na om att förändring var nödvändig och att den väg Heckscher förordade var den bästa.

Låt oss dock, innan vi ger oss i kast med berättelsen om hur det gick till när detta misslyckades, dröja något vid eftervärldens bild av Gunnar Heckschers politiska ledarskap.

Ett (alltför) rörligt intellekt

Att Gunnar Heckscher misslyckades som partiledare ansåg inte minst han själv. I ett brev till Ivar Virgin på hösten 1965, ett halvår efter sin avgång, var Heckscher full av självförebåelser. Hans partiledartid framställs i brevet som ett misslyckande. Han hade, skrev han, en stor skuld till den svåra situation partiet hamnat i. Hans agerande efter valnederlaget 1964 hade, menade han, kännetecknats av inkompetens. Heckscher var nu ambassadör i New Delhi och på det personliga planet kände han en tomhet: saken av politiken var redan stor.

Gamle vännen Virgin försökte ge tröst. Det var meningslöst att älta sådant som nu inte var möjligt att göra någonting åt. Visst, det gick inte att

komma ifrån att han som partiledare hade ett ansvar för vad som skett. Men vid en samlad bedömning hade Gunnar Heckscher utträttat storverk inom politiken, menade Virgin och menade att partiet stod i tacksamhets-skuld till den dystre Indienambassadören:

Jag tänker ofta på Din alldeles hisnande skicklighet och funderar på hur Du skulle bedömt och handlat i en del svåra situationer. Jag tänker dock aldrig på Dig som en person med misslyckandet som karaktistikum. Det är tråkigt om Du ofta skulle gå och kämpa med tankar av den art som Ditt brev uttrycker. Det som framtvungade hela händelseförloppet i våras var sannerligen inte någon brist på kompetens hos Dig, det var väl snarare så att Din väl genomtänkta och planlagda politiska drive var för hård, situationen var inte mogen och så blev reaktionen till en lavin som sopade undan alltihop. Det är klart att det för Dig personligen betyder politisk isolering åtminstone tillfälligt men om giftet, som Du skriver, inte vill gå Dig ur blodet så kunde Du väl avreagera Dig genom att skriva politiska artiklar. Varför sådana artiklar från Dig inte skulle göra intryck har jag svårt att förstå. Jag tror tvärtom att de skulle väcka ett betydande intresse.

Huruvida dessa uppmuntrande ord förändrade Heckschers sinnesstämning är okänt. Med tiden lärde han sig i alla fall att leva med sitt misslyckande. Och bilden är förvisso inte enbart svart. Allt som skedde under de fyra år då högerpartiet leddes av Heckscher var inte negativt: hans insatser när det gällde att föra in Europafrågorna i svensk inrikespolitik är exempelvis något som ofta framhållits när hans politiska gärning nagelfarits. En intressant fråga, som dessvärre är omöjlig att besvara, är naturligtvis om någon annan skulle lyckats bättre än Heckscher. Högerpartiets situation var förvisso ytterst problematisk under denna tid.

Det är icke desto mindre ett faktum att *bilden* av Heckscher som misslyckad partiledare är cementerad. »Han blev inte en bra partiledare«, sammanfattar Gösta Bohman sin redogörelse för Heckschers politiska gärning. Bohman är närmast översvallande i sin hyllning av Heckschers intellektuella förmåga, men just den, förklarar han, var samtidigt problemets kärna:

Gunnar Heckschers intellekt var alldeles för rörligt och hans inlevelse i de olika alternativ som i regel står till förfogande på det politiska fältet gjorde det svårt för honom att välja linje och sedan konsekvent driva den. Den som ser alltför många utvägar i en trängd situation blir lätt handlingsförlamad. Inte så Gunnar Heckscher, men hans behov att, något

förenklat, se något försvarligt i alla lösningar ledde ofta till att både motståndare och vänner inte visste var de hade honom. De uppfattade – felaktigt – inte sällan hans mångsidighet som osäkerhet om vad han själv ville eller stod för. En ledare måste inte bara vilja. Han måste också visa andra vad han vill. Eljest får andra, inte lika rikt rustade personer svårt att följa honom. Och en ledare vill man följa.

Heckscher var helt enkelt för intellektuell för att kunna fungera i rollen som partiledare. En liknande men mindre nyanserad karakteristik av Heckschers ledarstil görs av den moderate riksdagsveteranen Anders Björck. Att välja den akademiske Heckscher till partiledare var enligt Björck »ett historiskt misstag«. För det första av ideologiska skäl: Heckscher företrädde partiets vänsterflygel och ansågs därmed vara en olämplig förvaltare av den kurs som med framgång utformats under Jarl Hjalmarsons ledarskap. En liknande kritik hade framförts när partiledarvalet ägde rum 1961. En av de mörkblå, Knut Ewerlöf, hade rentav menat att Gunnar Heckscher inte var någon »riktig högerman«. Ewerlöf var långt ifrån ensam om den uppfattningen.

För det andra påpekar Björck att Heckscher på grund av sin personlighet var olämplig som partiledare: den intellektuelle Heckscher var »helt omöjlig att sälja in i stugorna«. Björck menar att Heckscher »saknade den politiska fingertoppskänslan som krävdes« och att hans »vetenskapliga« och »politiskt inopportuna« ledarstil var förödande för partiet under en period av svår intern splittring. Striden mellan mörkblå och ljusblå hade, menar Björck, kunnat stoppas i sin linda om högerpartiet haft en starkare ledare. Björcks beskrivning må vara svepande men han är överens med Bohman om grundproblemet: att Heckschers intellektuella stil var problematisk. Dessutom lägger Björck här till det mer subtila argumentet om att Heckschers personlighet saknade den typen av lyskraft som får väljarna att strömma till. Till betydande del anser han detta vara kopplat till just den intellektuella framtoningen.

Bohmans och Björcks karakteristik fångar det centrala när det gäller bilden av Heckschers partiledarskap: vad som varit föremål för kritik när det gäller dennes eftermäle som partiledare är dels hans intellektuella stil, dels också hans oförmåga att hålla samman de stridande fraktionerna inom partiet. En ytterligare omständighet som brukar förknippas med Heckschers partiledarperiod – och som är nära sammankopplad med

oförmågan att samla partiet – var hans starka och enligt många överdrivna betoning på borgerlig samverkan.*

Det är dessa tre teman som kommer att stå i förgrunden i denna bok.

Varför betraktades Gunnar Heckschers intellektuella stil som problematisk? Gösta Bohman, som själv kan inrangeras i kategorin framgångsrika partiledare, menar att en partiledare som i alla lägen är i stånd att se flera olika lösningar skapar osäkerhet. Ett framgångsrikt ledarskap kräver tydlighet. Att tänka högt, och som Heckscher likt en seminarieledare resonera i alternativa kategorier, är förödande. Det skapar osäkerhet. Inte minst krävdes fasthet i den situation som högerpartiet befann sig i under den tid då Heckscher ledde partiet. Den interna osämjan och villrådigheten inför fundamentala strategiska vägval hade krävt ett mer resolut handlande från partiledarens sida.

Björck närmar sig frågan utifrån ett annat perspektiv. Han betraktar Heckschers intellektuella framtoning som ett imageproblem. När han framhåller svårigheterna att sälja in Heckscher i »stugorna« syftar han på samma sak som Leif Cassel i sina memoarer. Leif Cassel anmärker att Heckscher var »litet för begåvad«. Cassel var förste vice ordförande under såväl Hjalmarson som Heckscher och konkurrerade dessutom med Heckscher om partiledarposten 1961. Han beskriver problemet med avväpnande humor: »I och för sig gör det ingenting om en partiledare är begåvad, bara det inte märks.«

Cassels resonemang – som naturligtvis har en allvarlig underton – bygger på jantelagen: när vi möter människor som är rikare intellektuellt utrustade än vad vi själva är, tenderar vi att känna oss underlägsna och följaktligen ogillar vi dessa personer. Bevisligen har Cassel fel, eftersom det finns åtskilliga exempel på partiledare som blivit framgångsrika trots att de burit på en begåvning som varit uppenbar för var och en. Utan att ta ställning till huruvida jantelagen som realitet eller ej, bör man nog skilja mellan hur vi uppfattar våra främsta folkvalda och människor i allmän-

* En fjärde aspekt som brukar framhållas när det gäller Heckschers partiledarskap är dennes starka Europaengagemang. När Gunnar Heckscher presenteras på moderaternas hemsida (www.moderat.se/historia) är det just detta engagemang som lyfts fram.

het. Rimligen är vi mer benägna att inte bara acceptera utan även uppskatta intellektuell begåvning bland dem som pretenderar på de högsta maktpositionerna i samhället; en alternativ inställning vore besynnerlig.

Gösta Bohman tar fasta på den stora respekt Gunnar Heckscher åtnjöt i partiet på grund av sitt framstående intellekt. Heckscher karakteriseras som en »lysande debattör«. Bohman redogör för hur han som nyvald riksdagsledamot kände sig trygg i förvisningen om att hans partiledare skulle »framstå som segrare i varje debatt«. »När han i början av min riksdagstid klev upp i talarstolen, var jag aldrig orolig [...] jag njöt och fångslades av det klara intellektet och den verbala uttrycksförmågan.«

Medaljen hade dock en baksida och Bohman återkommer ännu en gång till Heckschers otydlighet. Problemet var, skriver han, att Heckscher var »alltför ärlig«. En partiledare måste naturligtvis vara ärlig, understryker Bohman, ty i annat fall kommer väljarna förr eller senare att genomskåda honom eller henne. Men det som i den akademiska världen betraktas som en styrka – att anlägga olika perspektiv på ett problem – är djupt problematiskt i det politiska livet. Analytiska färdigheter uppfattas i politiken inte sällan som ett uttryck för osäkerhet och villrådighet.

Heckscher gjorde det borgerliga samarbetet till en huvudfråga under sin tid som partiordförande. Enligt Björck – och förvisso delas den bedömningen av många – var det orsaken till att högerpartiet »marginaliserades« under Heckschers partiledartid. Denne visade alltför omfattande kompromissvilja i syfte att ena borgerligheten. Partiledarens strävan gav upphov till vad Björck kallar en »ohygglig kris«: interna strider och väljarflykt.

Även Bohman ser denna satsning på borgerlig samverkan som en viktig orsak till Heckschers misslyckande. Till yttermera visso tillhörde Bohman – när det begav sig – den falang inom partiet som kritiserade denna långtgående kompromissvilja. Men i sina memoarer tar Bohman samtidigt fasta på att Heckscher, trots den starka satsningen på borgerligt samarbete, inte uppfattades som tillräckligt samarbetsvillig av dem som hårdast förordade borgerlig samverkan. Denna iakttagelse leder fram till den tredje aspekt som brukar återkomma när Heckschers misslyckande som partiledare dryftas: den interna splittringen.

Ett parti är definitionsmässigt en koalition mellan olika idériktingar

och intressen och den främsta uppgiften för en partiledare är att hålla samman sitt parti. Kritiken mot Heckschers samarbetspolitik gentemot centerpartiet och folkpartiet tar inte minst fasta på det förhållandet att samarbetet inom det egna partiet blev lidande. Partiledarens samarbetsvilja var större externt än internt.

Heckscher var övertygad om att en borgerlig samverkan var en helt avgörande förutsättning för att ett regeringsskifte skulle bli möjligt. Och för att en sådan samverkan skulle bli möjlig krävdes eftergifter från samtliga de tre borgerliga partierna. Inte minst gällde det att högerpartiet – som av historiska skäl hade mötts av misstroende från de båda mittenpartierna – visade stor vilja att göra eftergifter. Den bild som måste betraktas som allmänt vedertagen är att Heckscher överdrev denna kompromissvilja och att det var detta som skapade konflikter inom det egna partiet.

Det faktum att samlingsanhängarna såg saken på ett helt annat sätt än dem som kritiserade Heckscher för alltför långtgående eftergifter visar inte nödvändigtvis att kritiken är felaktig. Däremot illustrerar detta att högerpartiet var djupt splittrat och att det följaktligen måste ha varit en näst intill övermäktig uppgift för vilken partiledare som helst att i detta skede av partiets historia hålla samman det.

Ett akademiskt underbarns uppväxt

Son till en berömd far

Gunnar Heckscher föddes den 8 juli 1909 i Djursholm. Fadern var den berömde ekonomhistorikern Eli F. Heckscher. Relationen till fadern kom att i ovanligt hög grad forma honom. Eli Heckscher ställde höga krav på sonen, manade på och var inte nödbedd när det gällde att bistå med goda råd eller förmaningar. Gunnar växte upp i en miljö där kraven var högt ställda. Någon i släkten hade skämtsamt sagt att det var viktigt att sköta studierna på ett ambitiöst sätt, ty i annat fall riskerade man att sluta som kansliråd. Denna historia har ofta återberättats, och den fick av lätt insedda skäl en alldeles särskild innebörd i familjekretsen när Gunnars äldsta barn, Eva, utnämndes till just denna befattning i utrikesdepartementet.

Enligt Olof Ruin ansträngde sig också sonen hårt för att motsvara de högst ställda förväntningarna från fadern. Efter att ha gått igenom den omfattande brevkorrespondensen mellan far och son sammanfattar Ruin: »Fadern omfattade sin son med intensiv stolthet och omsorg; sonen svarade med stor öppenhet och närhet, ivrig att motsvara alla förhoppningar som ställdes på honom.» Som enda barnet – en bror dog som liten baby i tuberkulos – blev Gunnar föremål för intensiv intellektuell stimulans. Han var ofta sjuk och merparten av skolgången ägde rum i hemmet under ledning av hans mor, Ebba, som var lärarinna. Tidigt utvecklade han läsvanor – han slukade alla sorters böcker – och tidigt invigdes han i faderns vetenskapliga verksamhet. Långt innan Gunnar Heckscher påbörjat sina akademiska studier läste han exempelvis *Das Kapital*. Han imponerades ej av detta arbete. På det sätt bara intellektuellt brådmogna ungdomar kan vara i stånd till ifrågasatte han vid en familjemiddag originaliteten i detta arbete: fanns det egentligen något i Marx berömda arbete som inte tidigare sagts av Hegel eller Ricardo? Eli Heckscher svarade att det visserligen kunde ligga något i den synpunkten men att Marx analy-

tiska bidrag låg i själva syntesen: »Du måste ändå erkänna att kombinationen visar stor originalitet.«

Två saker framstår som betydelsefulla att uppmärksamma när det gäller Gunnar Heckschers uppväxt: det faktum att han var ende barnet till en framstående vetenskapsman och det faktum att han hade judisk bakgrund. Båda dessa förhållanden kom att sätta sin prägel på honom.

Eli Heckscher

Eli Heckscher (1879–1952) var från början historiker. Som professor i nationalekonomi och statistik kom han framförallt att inrikta sig på att skriva Sveriges ekonomiska historia. Detta skedde med utgångspunkt i national-ekonomisk teoribildning på ett sätt som uppfattades som banbrytande. Hans insatser ledde till att ekonomisk historia i slutet av 20-talet erkändes som ett särskilt ämne inom den akademiska världen; Heckscher blev 1929 ämnets förste professor i Sverige. Eli Heckscher har beskrivits som en extrem arbetsnarkoman: hans vetenskapliga produktion omfattar fler än tusen publikationer, han drog ett omänskligt tungt lass som lärare vid Handelshögskolan i Stockholm, han anförtröddes flera prestigifyllda och arbetskrävande utredningsuppdrag och han deltog med stor frenesi i den offentliga debatten. Som liberal ideolog argumenterade Eli Heckscher oförtrutet för ett fritt näringsliv. Under 20-talet var detta en vanlig uppfattning i den ekonomisk-politiska debatten. När vinden vände under det efterföljande decenniet och idéer om statlig reglering vann allt större gehör stod han fast vid sin liberala hållning och kom, under hela sin fortsatta livstid, att vara en av de tongivande kritikerna av planhushållning och regleringspolitik.

Gunnar Heckscher har i olika sammanhang understrukit det betydelsefulla i att växa upp i en miljö med ständiga diskussioner om de problem som sysselsatte fadern. I en uppsats om sina lärofäder som publicerades 1982 beskriver han det intellektuella klimatet i föräldrahemmet som »ovärderligt«. Det var knappast någon överdrift. Eli Heckscher skydde inte de stora frågorna. Under den tid som sonens tidiga politiska socialisation ägde rum, var han intensivt verksam med att studera de senaste århundradenas ekonomiska och sociala utveckling i Västeuropa. Han betraktades av

många som en dogmatisk liberal men hyste i själva verket stor förståelse för det marxistiska analys-schemat; han fascinerades av och sympatiserade med dess starka betoning av de bakomliggande ekonomiska och sociala strukturernas roll för samhällsutvecklingen. Under den period då Gunnar Heckschers politiska medvetenhet började ta form var annars influenserna av marxismen ytterst ringa, såväl inom den akademiska världen som inom samhällsdebatten i stort. »Påfallande när man ser tillbaka på mellankrigstidens samhällsvetenskapliga debatt är att det praktiskt taget inte fanns något inslag av marxism«, skriver Gunnar Heckscher i uppsatsen om lärofäderna. »Under min studietid uppfattades marxismen i svenska samhällsvetenskapliga kretsar som en gammal kuriositet, föga mer aktuell än medeltida skolastik och långt mindre aktuell än Platon och Aristoteles.« Men runt middagsbordet på Baldersgatan i Lärkstaden – dit familjen Heckscher flyttat 1920 – var marxismen ett återkommande samtalsämne.

Gunnar Heckscher har blygsamt karakteriserat det intensiva meningsutbytet med fadern som »inte helt ensidigt« ty »då skulle han [fadern] snabbt ha tröttnat på det.« Eli Heckscher skiljde sig från många av den tidens professorer i så måtto att han fann det stimulerande att bli emotsagd, så till den grad att han hade svårt att intressera sig för andra än dem som försökte finna invändningar mot de idéer han själv torgförde. Den tidiga intellektuella mognad som kännetecknade Gunnar Heckscher var alltså i betydande utsträckning en konsekvens av att han tidigt lärde sig att argumentera kring politiska och vetenskapliga problem. Förutsättningarna var sällsynt gynnsamma, med en uppmuntrande fader – redan vid denna tid en internationellt ryktbar auktoritet – som inte fann samtal intressanta annat än om man sade emot honom.

Eli Heckscher var som sagt arbetsnarkoman. Han gick helt upp i sin forskning och det är betecknande att flera av hans barnbarn uppger sig ha svårt att minnas honom i någon annan situation än sittande bakom skrivbordet i sitt arbetsrum. Att påstå att Eli Heckscher enbart levde för sin forskning vore dock att överdriva. Han var en hängiven seglare och hade också ett starkt naturintresse. Hans aptit när det gällde att läsa deckare är också välkänd. Samtliga dessa intressen kom att delas av sonen.

Eli Heckscher var moralist och puritan, vilket intressant nog inte

hindrade honom att utveckla en nära vänskap med Herbert Tingsten vars värderingar och leverne skiljde sig drastiskt från Heckschers. Tingsten beskriver i sina memoarer hur han inledningsvis betraktade Heckscher med misstro på grund av dennes perfektionism. Heckscher var, skriver Tingsten, »flitig, sparsam, sedlig och nykter. Han verkade helt problemfri, uteslutande inriktad på sin forskning.« Denna – enligt Tingsten – ömsesidiga aversion som inledningsvis uppstod emellan dem kom dock med tiden att övergå i en varm tillgivenhet. Båda var morgonpigga och brukade ringa varandra redan innan klockan passerat sex för att dryfta politiska och vetenskapliga spörsmål.

Bland alla de människor som passerar revy i Tingstens fyra band långa memoarsvit är Eli Heckscher en av de få som Tingsten beskriver i odelat positiva termer. Heckscher var förvisso en puritansk moralist, men trots sin framgång och fulländning fanns det hos honom, skriver Tingsten, inte ett »spår av synlig högfärd eller självbelåtenhet«. Tingstens beundran för Eli Heckscher grundlades redan när han som student bevistade en föreläsning av denne. Som föreläsare var han ett »fenomen«, menar Tingsten: »inte en anteckning, inte en felaktig formulering eller en omtuggning, en förevisning i skärpa och elegans som slutade precis på minuten efter tre kvart.«

De utmärkande drag i Eli Heckschers personlighet som Tingsten beskriver återfinns genomgående även hos sonen – om än inte lika markanta. Också Gunnar kom att bli en arbetsmyra, flitig och effektiv, och också i hans fall är det berättigat att tala om en viss grad av puritanism och moralism. Att likna fadern var av allt att döma viktigt för Gunnar; hur angelägen han än var när det gällde att framhålla sin självständighet – detta är ett återkommande tema när han berättar om sin fadersrelation. Eli var således ett föredöme för honom. Någon fadersrevolt begicks aldrig. Gunnar uppmuntrades till att bli självständig. Men trots att det alldeles uppenbarligen utvecklades en tillgivenhet mellan far och son, var det ändå en uppväxtmiljö där intellektuella snarare än emotionella dygder värdesattes. Gunnars äldste son, Einar, har i olika sammanhang vittnat om hur han upplevde fadern som känslomässigt hämmad; dessa hämningar antas av sonen ha sina rötter i en barndom där den känslomässiga närheten lyste med sin frånvaro.

Liksom fadern kom också Gunnar senare i livet, när han själv blev far, att betona värdet av samhällsengagemang och självständighet. Hans barn har i olika sammanhang framhållit att den avgörande vattendelaren för honom inte gick mellan dem som stod för olika ideologiska synsätt utan mellan dem som hade ett engagemang, och kunde argumentera för sina åsikter och dem som saknade ett engagemang. Att självständigt bilda sig en uppfattning och stå för den sågs som en självklarhet. Den enda i syskonskaran som hade sina politiska sympatier åt höger var det äldsta barnet, Eva, som sedermera liksom sin far blev ambassadör. Samtliga tre söner lockades däremot av vänsterns budskap i det radikala samhällsklimat som rådde under 60-talet. Åtminstone utåt sett var inte detta problematiskt. Gunnar Heckscher försökte leva som han lärde.

Hur han resonerade om sina barns politiska åsikter framgår av ett brev han skrev till *Arbetets* dåvarande chefredaktör Frans Nilsson, efter det att tidningen i september 1969 poängterat det besynnerliga i att den tidigare högerledarens egna barn befann sig långt ut på vänsterkanten. De tre Heckschersönerna påstods inte bara tillhöra den unga vänsterrörelse som spektakulärt demonstrerade på barrikaderna mot det etablerade samhällets institutioner – de var även, enligt artikeln, ledande inom denna. Gunnar var alldeles uppenbart irriterad över artikeln, eftersom den berörde hans »personliga familjeangelägenheter«. Han medgav dock utan omsvep att sönerna hade sina sympatier till vänster. Alldeles särskilt gällde detta för den äldste av dem, Einar, som just deltagit i en uppmärksammas debatt under den s.k. kårhusockupationen. »Han brukar själv kalla sig anarkist, och däri ligger främst att han reagerar negativt mot så gott som alla yttningar av makt och auktoritet«, förklarade Heckscher. Den yngste sonen, Ivar, »var visserligen en gång med i en Vietnamdemonstration och råkade i det sammanhanget ut för att bli bötfälld, men numera avhåller han sig från sådant«. Och hur var det då med den näst yngste i syskonskaran, vars engagemang så småningom ledde ända in i regeringen? »Nummer 2, Sten, har sagt mig att han röstar socialdemokratiskt. Såvitt jag vet har han aldrig varit med om något slags demonstrationer, och 'den unga vänstern' tillhör han alldeles inte. Längre sympatiserade han mera med Palme än med än med den äldre generationen socialdemokrater, men numera förefaller det som han främst respekterar Erlander och Sträng.«

Brevet till Nilsson, som gav uttryck åt en illa dold stolthet över söner-
nas självständighet, avslutas på följande sätt: »jag står för mina åsikters själv,
liksom jag gjorde i förhållande till min far och liksom jag hoppas att mina
barn alltid skall göra i förhållande till mig. Tycker inte också Du att det är
så det skall vara?»

Lyckades verkligen Heckscher leva som han lärde? Måste det inte känts
svårt för honom när de tre sönerna så demonstrativt intog motsatta stånd-
punkter än dem han själv företrädde? Något svar på denna fråga är svårt
att ge. Trots allt måste man nog se källkritiskt på de utsagor han gav utåt.
Vad annat kunde han sagt? Helt konsistent är inte heller bilden. I anslut-
ning till en föreläsning för sina studenter strax före 1960 års val undslapp
sig Heckscher en kritisk kommentar om socialdemokraten Inga Thorson.
Gunnar Heckscher ställde sig frågande hur Thorson, som vuxit upp i en
borgerlig miljö, kunde bli socialdemokrat.

Det judiska arvet

Relationen till det judiska var länge oproblematiskt för Gunnar Heckscher.
Hans farfar, Isidor Heckscher, emigrerade från Danmark till Sverige 1875,
strax efter det att de kvarvarande resterna från det så kallade juderegle-
mentet avskaffats, och nu kunde svenska medborgare med judisk börd
komma i åtnjutande av fulla medborgerliga rättigheter.* Familjen Heck-
scher tillhörde den våg av judiska immigranter i Sverige som via Danmark
kom från norra Tyskland. Utmärkande för dessa immigranter var att de
var förhållandevis välbärgade och att de snabbt – oftast redan i den andra
generationen – integrerats väl i samhället. Påfallande många av dem blev
framstående inom konst, vetenskap och affärer. Eli Heckschers far, Isidor
Heckscher, som hade doktorerat i juridik vid Köpenhamns universitet och

* Under åren 1838–70 avskaffades restriktionerna mot judar genom en serie riksdagsbe-
slut, vilket till en början mötte kraftigt motstånd. Opinionen svängde emellertid snabbt
och frigörelseprocessen i Sverige skedde betydligt mera smärtfritt än på andra håll i Euro-
pa. Under denna tidsperiod upphävdes sålunda det yrkesförbud som tidigare funnits och
judarna fick efter 1870 även bosätta sig överallt i landet; vidare fick de förvärva fast egen-
dom och de tilläts ingå äktenskap med kristna. Riksdagens beslut 1870 att bevilja fulla med-
borgerliga rättigheter åt svenska judar var slutpunkten i en lång reformprocess.

blev dansk generalkonsul i Stockholm, var verksam i bankvärlden.*

Eli Heckscher tillhörde således den första generationen av etablerade och assimilerade judar i det svenska samhället. Han var visserligen medlem i den judiska församlingen men han var anti-nationalist och kritisk till den sionistiska läran. Som son till en immigrant såg han sig i första hand som svensk. Framförallt betraktade han sig som medlem av den västerländska civilisationen. Enligt Eli Heckscher – som själv gift sig med en kvinna av icke-judisk börd – gällde det för judarna att fullt ut assimileras i de länder där de levde. Men det judiska kom med tiden att spela en större roll för honom. Antisemitismen var inte lika grov och intensiv i det svenska samhället som den var i Östeuropa och på den europeiska kontinenten, särskilt då i Tyskland. Men den fanns, framförallt i de högre samhällsskikten. I början av 30-talet blev Eli Heckscher föremål för angrepp av antisemitisk karaktär. Detta bidrog till att han successivt drog sig tillbaka från den offentliga scen där han etablerat sig som en central debattör i ekonomisk-politiska frågor.

Efter Hitlers maktövertagande i Tyskland blev den judiska identiteten mer framträdande för medlemmarna i familjen Heckscher än den tidigare varit. Tiden då den nazistiska regimen uppehöll sitt skräckvälde kom naturligtvis att bli den mest traumatiska perioden också i de svenska judarnas historia. Gränserna stängdes, och endast i sällsynta undantagsfall beviljades asyl till förföljda judar. Vid landets gränsstationer utspelades följaktligen dramatiska scener i samband med att tyska judar skickades tillbaka för att möta ett grymt öde. Vid de svenska universiteten demonstrerade akademiker mot judisk invandring; mest känt är det s.k. Bollhusmötet i Uppsala i februari 1939 då studentkåren vid universitetet efter omröstning antog ett uttalande mot flyktinginvandring av intellektuell arbetskraft, dvs. ett uttalande som direkt berörde framförallt de tyska judarnas situation. Strax därefter antog studenterna i Lund ett likalydande men ännu skarpare uttalande, med det explicita rasistiska tillägget att om

* Den svenska grenen av släkten Heckscher emanerar från Ephraim Meyer Heckscher. Under 1800-talet grundade en ättling till denne en bank i Hamburg (som så småningom blev den största i staden); en annan släktmedlem blev utrikesminister i Preussen. Åtskilliga i släkten emigrerade under 1800-talet till Amerika.

»främmande element upptages i vårt folk, framstår [invandringen] för oss som skadlig och för framtiden oförsvarbar«.

Risken att Sverige skulle dras in i kriget var långt ifrån negligerbar. Nazisternas plan för utrotning av elva miljoner judar i Europa innefattade även åtta tusen svenska judar, vilket kan utläsas ur protokollen från Wannsee-konferensen 1942. En tysk ockupation av Sverige skulle sålunda ha inneburit slutet för de svenska judarna. Enligt rykten som var i omlopp under andra världskriget stod Eli som nummer tre och Gunnar som nummer sju på den lista över svenskar som skulle avrättas vid en tysk invasion. I början av 1940-talet, när kriget ännu var en stor framgång för Tyskland och det stod klart att den nazistiska regimens antisemitiska propaganda ackompanjerades av en industriell masslakt av judar, bad Eli sin son som bodde i Uppsala att flytta med sin familj till Stockholm till det stora hus som familjen ägde. Så skedde. Vid denna tidpunkt införskaffade sig såväl Eli som Gunnar var sin pistol.

Under kriget övervägde Gunnar att söka in som frivillig i den brittiska armén. Planerna stoppades dock av fadern, som ansåg det alltför riskfyllt.

Vilken betydelse den judiska bakgrunden hade för Gunnar Heckscher är svårt att avgöra. I motsats till fadern tycks han exempelvis aldrig offentligt ha diskuterat sionismen. Hans sammanlagda publikation omfattar avsevärt mer än 1.000 arbeten (debattartiklar inräknade) och en fullständig kontroll låter sig förvisso inte göras. Ett stickprov under 1938–39, två år då frågan om Hitlers antisemitiska politik var föremål för omfattande diskussion, då Heckscher publicerade inte mindre än 60 olika artiklar, understryker hans bristande intresse att offentligt diskutera frågan: inte en enda artikel handlar om judarnas situation i Tyskland eller ens om nazismen. Intressant är att han heller aldrig överhuvudtaget använde begreppet judar när han föreläste om nazismen i politisk idéhistoria vid Stockholms universitet – att döma av det omfattande föreläsningskompendium han använde i sin undervisning. Trots att en ytterst detaljrik föreläsning ägnas åt »nationalsocialism« – Heckscher använde konsekvent detta uttryck – diskuteras inte det judiska folkets öde annat än indirekt genom att begrepp som »folkgemenskap«, »biologisk enhet«, »rasfrämmande element« etc. behandlas för att gestalta nazismens föreställning om det tyska folket och dess föreställda överlägsenhet.

Det är svårt att frigöra sig från intrycket att det judiska arvet med tiden kom att präglade Gunnar Heckscher ganska starkt. Detta arv blev plötsligt någonting essentiellt när antisemitiska strömningar satte sin prägel inte bara på utvecklingen på den europeiska kontinenten utan även det svenska samhället. Åtminstone under de år då andra världskriget rasade kom detta arv att sätta sin prägel på familjens Heckschers liv.

När hotet från nazismen var som mest påtagligt berättade Gunnar en följetongssaga för sina barn. Den handlade om två grekiska barn som hette Helena och Alexander, vars far försvann. Äldsta barnet, Eva Heckscher, vittnar om hur barnen greps av denna sagoberättelse. I efterhand tolkar hon det hela som ett försök från Gunnars sida att förbereda barnen för det allra värsta.

Det är svårt att avgöra huruvida studieåren i Uppsala innehöll någon form av traumatisk upplevelse av antisemitisk karaktär. Helt klart är dock att det fanns en antisemitism bland stadens intellektuella, och att det länge var accepterat att öppet torgföra den.

Gunnar Heckscher har aldrig i något offentligt sammanhang diskuterat hur han själv eller hans familj påverkats av antisemitismen. Några dokument antyder emellertid att relationen till det judiska inte var oproblematisk. Långt efter att han avgått som partiledare antyder han att han åtminstone i sin ungdom utsatts för antisemitism. I ett brev till Ulf Adelsohn omedelbart efter det att denne valts till ny partiordförande för moderata samlingspartiet i oktober 1981 diskuterar han i mer allmänna termer betydelsen av det judiska arvet. Det faktum att även Adelsohn hade ett sådant föranledde Heckscher att ge råd. »Du liksom jag är obunden av det judiska. Men säkert är också att Du liksom jag är medveten om att vi aldrig helt kommer ifrån det och att det har sin betydelse. Min farmor, född 1855, brukade säga att det judiska arvet inte fick göra oss ett uns mindre svenska, men att det borde ge oss ett extra plus. Det finns troligen en och annan som alltså ser det som ett minus.» Heckscher fann anledning att förvarna den ny tillträdde moderatledaren för den antisemitism som fanns under ytan i det svenska samhället.

Det efterföljande året återkommer Heckscher i några brev till frågan om antisemitismen i det svenska samhället. Bakgrunden var att Olof Palme vid några tillfällen kallade den nyblivne moderatledaren för en »främ-

mande fågel« i svensk politik, en formulering som enligt Heckscher var av tydlig antisemitisk innebörd. När Heckscher i ett brev till statsministern påtalade detta refererade han till egna erfarenheter: »Detta är en [...] klart antisemitisk formulering. Jag har själv mött den, i min ungdom, och jag vet att uttrycket även nu uppfattas på samma sätt av personer som inte vet så mycket om Dig. Själv inser jag naturligtvis att Du aldrig har varit eller är antisemit och att det därför måste ha berott på en olyckshändelse att Du använt en formulering med sådana implikationer.« I sitt svar be-
dyrade Palme att han haft kännedom om uttryckets implikationer men att han litade på Heckschers ord. Han tillade dock att han hört den österrikiske förbundskanslern Bruno Kreisky – själv av judisk börd – använda samma uttryck om den nyvalde franske presidenten François Mitterrand vid ett möte mellan europeiska socialistledare.

Brevväxlingen indikerar att frågan om det judiska var mer komplicerad för Gunnar Heckscher än vad den närmast obefintliga dokumentationen i övrigt antyder. Långt efter dessa brev var Gunnar öppet kritisk till Palmes agerande. För dem som kunde ta del av hans åsikter stod det klart att han ställde sig tvivlande inför Palmes verkliga motiv.

Åren i Uppsala

Blott 17 år gammal lämnade Gunnar Heckscher föräldrahemmet för att läsa historia vid Uppsala universitet. Han stortrivdes i sin nya stad, som han stannade i fram till dess att han 16 år senare blev hemkallad av den orolige fadern. Efter sin pensioneringskulle han återvända till Uppsala för att där tillbringa återstoden av sitt liv.

När Heckscher i september 1925 kom till Uppsala fanns där bara omkring 2.000 studenter. Universitetsstudier var ännu ett privilegium för dem som kom från mer besuttna miljöer. Trots att studenterna utgjorde knappt en tiondel av befolkningen satte de sin prägel på staden. Motsättningar mellan studenter och arbetarungdom var stundtals hårda. Det förekom att studenter häcklade förstamaj-demonstranter och att studenter på hemväg från krogbesök bjöds ett kok strykt av unga arbetare; sådana incidenter var ofrånkomliga reflexer av de klasskillnader som fanns i det svenska samhället. Man levde helt enkelt i skilda världar. Heckscher

berörde detta förhållande i en intervju långt senare: »Vi skämdes inte för att vi sysslade med intellektuella spørsmål, en för oss naturlig verksamhet som inte gav oss sociala mindervärdeskomplex.« Uttalandet röjer en självmedvetenhet som en kritisk betraktare möjligen skulle kunna tolka som överklassarrogans.

Att studera i Uppsala efter sin studentexamen var ett »självklart« val förklarade Heckscher senare i en intervju, ty »det hade min far gjort«. Historia kom också att ingå i Gunnar Heckschers fil kand-examen men inte som huvudämne. Den unge Heckscher visade snabbt ett större intresse för statskunskapen. Två lärare spelade här en viktig roll: Georg Andrén och Axel Brusewitz.

I den konservativa studentföreningen Heimdal lärde Heckscher känna Andrén, som vid denna tidpunkt var docent i statskunskap. Olika källor vittnar om hur den nybakade studenten imponerade på den 20 år äldre docenten med sin stora beläsenhet. Men den som kanske framförallt inspirerade Heckscher till att satsa på statskunskap var den dåvarande innehavaren av den skytteanska professuren, Axel Brusewitz. Denne hade loordat Heckschers proseminarieuppsats – som handlade om successionsordningen § 5, dvs. att prins av det kungliga huset förlorade sin arvsrätt om han gifte sig med enskild svensk eller utländsk mans dotter – och uppmuntrade den unge studenten att fortsätta på den statsvetenskapliga banan.

Heckscher har senare karakteriserat Brusewitz som sin »styvaste« lärare någonsin. Det kan tyckas märkligt, eftersom Brusewitz liksom de flesta andra professorer gjorde sitt yttersta för att slippa undervisa. Den förhållandevis begränsade undervisning han hade gjorde dock intryck. Särskilt som seminarieledare var Brusewitz omvittnat effektiv. Hans auktoritet var obestridd och han tvekade inte att använda den. De slutomdömen Brusewitz avgav när studenter och doktorander ventilerade sina uppsatser och avhandlingsutkast på hans seminarier var beryktade, inte enbart på grund av att de var välavvägda. Elis Håstad, en av seminariedeltagarna, menar att hans omdömen hade »något av gudsdom över sig«. Uttalandet är en återspeglning inte bara av den stora betydelse dessa omdömen hade för doktorandernas fortsatta akademiska karriär utan också av Brusewitz' auktoritet.

Denna auktoritet kunde ibland anta auktoritära drag. Brusewitz var den sortens lärare som inte var särskilt intresserad av att ta del av andras åsikter, konstaterade Heckscher torrt när han senare i en intervju blickade tillbaka på sin tid som student och forskare i Uppsala. I ett brev till Herbert Tingsten gick Heckscher så långt att han kallade Brusewitz för »despotisk». Tingsten hade skickat över ett memoarutkast som behandlade tiden i Uppsala och detta utkast fann Heckscher anledning att opponera sig mot när det gällde karakteristiken av den skytteanske professorn: »När Du säger att han inte tyckte om motsägelser framstår det som ett groteskt 'understatement' – han avskydde dem och var färdig att söka hämnd på dem som sagt emot honom för ofta.»

En liknande bild ges av utomstående betraktare. En av dessa var Ingemar Hedenius som riktade kritik mot Brusewitz sätt att uppträda gentemot sina elever. Brusewitz kunde vara oförsonlig i sin vrede, menar Hedenius. Ett känt exempel på denna professors intolerans mot oliktankande är när han i början av 1930-talet visade ut en av sina studenter från ett seminarium när denne framfört misshagliga åsikter. Studenten var Per Engdahl, som vid denna tid börjat närma sig den nazistiska läran; Brusewitz accepterade inte att denna typ av värderingar framfördes på hans seminarium.

Man kan föreställa sig att det för en debattlysten ung man som Gunnar Heckscher måste ha upplevts som frustrerande att verka under sådana premisser. Hans ambition var att följa i faderns fotspår och göra akademisk karriär. För att lyckas var han – precis som alla andra som närde förhoppningar om en sådan karriär – utlämnad till Brusewitz välvilja; den tidens universitetsmiljö präglades av ett professorsvälde som ibland tog sig närmast feodala uttryck. Heckscher politiska värderingar skiljde sig också från den åsiktsintoleranta Brusewitz, som varit en av initiativtagarna till Laboremus bildande 1902. En viss frustration över läromästaren framkommer också i det brev som Heckscher långt senare skrev till Tingsten. De politiska värderingarna inverkade på Brusewitz vetenskapliga bedömningar, menar Heckscher: Brusewitz var benägen att »förväxla den enda sanna, Staaff-liberala tron med vetenskaplig sanning».

Men trots allt beundrade alltså Heckscher sin läromästare. Han uppskattade Brusewitz' djupa engagemang för sina lärjungar. Det var ett en-

gagemang som sträckte sig långt bortom vad som rimligen kunde förväntas av en handledare; Brusewitz kom stundtals att fungera som en extra fadersgestalt. Han vakade över sina adepter med en sådan iver att det ibland kunde bli för mycket av det goda. »Alla gick vi i skolan under honom, och oss alla betraktade han som skolelever i behov av undervisning. Också doktorander borde, tycktes han mena, av läraren erinras inte minst om vetenskapens elementa.«

GeorgAndrén utgjorde ett korrektiv mot Brusewitz. Andrén hade konkurrerat med Brusewitz om den skytteanska professuren och relationerna mellan de båda kombattanterna var sedan dess kylslagna. När Heckscher aningslöst hade berättat för Brusewitz att han gick på Andréns föreläsningar meddelade professorn avmätt att detta var »onödigt«. Men Heckscher trotsade denna uppmaning. Andréns undervisning om engelsk parlamentarism fängslade den unge studenten, så till den grad, rentav, att han snart kom att göra detta forskningsområde till sitt eget. Brusewitz' bannbulla hörsammades dock av de allra flesta. Andréns föreläsningar förmådde endast att samla glesa åhörarskaror, trots att de var av hög kvalitet. Förutom Heckscher deltog inledningsvis endast tre personer och efter en tid befann Heckscher sig ensam i föreläsningssalen tillsammans med föreläsaren, som då övergick till att tilltala auditoriet med »Du«.

Heckscher utvecklade en nära vänskap med Andrén. Deras samvaro fortsatte utanför lärosalen och var som Heckscher skriver »ur flera synvinklar ännu mer lärorik«. Som politiskt engagerad recentior inspirerades han av docentens praktiska erfarenheter av politiskt arbete. Andrén var riksdagsledamot för högerpartiet och kombinationen av statsvetare och riksdagsman innebar naturligtvis att han hade djupgående insikter om svensk politik, som han inte tvekade att dela med sig av till den kunskapstörstande och receptive adepten. »För mig som ung student betydde detta att statskunskapen levandegjordes på ett annat sätt än vad ens Brusewitz kunde åstadkomma i sin undervisning. Av Andrén lärde jag att något så ogripbart och odefinierbart som politiskt omdöme måste eftersträvas också vid det vetenskapliga studiet av politiken. Den som inte kan sätta sig in i hur politikerna och deras uppdragsgivare reagerar kommer lätt att missförstå vad som står i de dokumentariska källorna«, förklarade Heckscher vid en återblick långt senare.

Andrén tvingades dock agera i skuggan av den dominante Brusewitz. Axel Brusewitz var en gästfri värd och en drivande kraft bakom det omfattande och omtaladesociala umgänget vid Skytteanum. Efter seminarierna ordnades särskilda postseminarier, oftast på restaurang Gästis. Brusewitz postseminarier hörde enligt en av de mer ryktbara deltagarna, den dåvarande statsvetardocenten Herbert Tingsten, »till de roligaste och supigaste i Uppsala«. I en tillvaro som var kravfylld och tuffpinades många – även Tingsten själv – av skrivsvårigheter. Dessa tillställningar skapade en sammanhållning som Tingsten i sina memoarer såg tillbaka på med nostalgi. Det var, berättar han, tradition att efter postseminariet promenera några kilometer utmed Fyrisån och därefter följde i regel nattgrogg hos Brusewitz i professorsvåningen på Skytteanum. Värden brukade i dessa sammanhang uppträda som en renässansfurste, enligt Håstad; esprin och den andliga frivoliteten frodades. För de mest hängivna deltagarna vid dessa övningar – dit hörde Tingsten – blev det i regel inte något arbete dagen därpå. Inom ramen för Statsvetenskapliga Föreningen genomfördes också ett stort antal formlösa postseminarier och andra sammankomster utan Brusewitz. I dessa nattliga samkväm »lärde vi av varandra, och detta innebar ett korrektiv mot Brusewitz' dominans«, skriver Heckscher.

Det akademiska umgänget var alltså intensivt. »Ibland blev dessa fester riktigt yra och våldsamma«, avslöjar Tingsten. »På Gunnar Heckschers doktorsmiddag – där den eljest ytterst måttlige värden gick över gränsen – anordnades med Brusewitz som domare och upphetsare en brottningstävlan; jag led i flera veckor av ett par brutna revben och Hartmann fick en lindrig hjärnskakning.«

Gunnar Heckscher deltog inte med samma frenesi i detta hektiska sällskapsliv som den tretton år äldre Tingsten. Heckscher föredrog en mer disciplinerad och asketisk livsstil, vilket bidrog till att studierna gick i raketfart. Efter drygt två års studier avlade han hösten 1927 sin filosofie kandidatexamen; i den ingick förutom statskunskap även historia och geografi. Hans dagliga arbetsplats under dessa studieår var Carolina Rediviva. Enligt Heckscher fungerade detta universitetsbibliotek som »en klubb«. Där fanns ett överflöd på inspirerande samtalspartners. Heckscher sökte sig ofta till dem som studerade andra ämnen än statskunskap för att inte

bli alltför enkelspårig i sin bildning. En som han gärna utbytte tankar med var Victor Svanberg som på ett generöst sätt »öste ur sin idé- och litteraturvetenskapliga kunskapskälla«.

Heimdal

Som Uppsalastudent rörde sig Heckscher i tre kretsar. Förutom bland statsvetarna – där framförallt Gunnar Hesselén, Elis Håstad, Hans-Krister Rönblom och Edvard Thermanius stod Heckscher nära – sökte han sig en kamratkrets i Heimdal. Där blev han så småningom ordförande; det skedde 1930–31, dvs. under den tid då arbetet med avhandlingen var som allra mest intensiv. Heimdal hade 1891 bildats av konservativa studenter som en reaktion mot den vänsterinriktade studentföreningen Verdandi. Den första generationen heimdaliter var färgade av den i konservativa kretsar utbredda aversionen mot politiska partier. Heimdal skulle därför vara en »opolitisk« förening. Politik – framförallt partipolitik – ansågs skadligt för den nationella sammanhållningen. Men även om ingen riktigt ville vidkännas ordet politik var det ingen tvekan om att verksamheten var politisk och efter en tid blev också Heimdal en uttalat politisk förening.

Det var emellertid inte enbart en ideologisk plantskola som här tog form, intresset för form- och procedurfrågor var häpnadsväckande stort. Heimdal byggde upp en synnerligen komplicerad organisationsstruktur med en lång rad underorganisationer och specialbefattningar. Ironiska bedömare menar att föreningen hade 1634 års regeringsform som mönster för sina stadgar. Aldrig var motsättningarna så starka som när stadgeändringar diskuterades, konstaterar Torgny Nevéus: »På typiskt studentmanér startade man långa debatter om adjungeringar och liknande.«

I Heimdal lärde Heckscher känna Jarl Hjalmarson. De blev medlemmar i föreningen samtidigt och grundlade där en livslång vänskap. Under den period som de båda var verksamma i Heimdal fanns två huvudriktningar bland de konservativa studenterna. Hjalmarson företrädde den så kallade lundariktningen – som stod för en mer accentuerad form av konservatism vilket bland annat yttrade sig i en hård kritik mot allmän rösträtt och parlamentarism – medan Heckscher sympatiserade med den mer moderata konservatism som var den tongivande i Heimdal.

Idémässigt företrädde alltså de båda vid denna tid två helt olika synsätt. Heckscher var övertygad demokrat, Hjalmarson antidemokrat; Heckscher stod för individualism, Hjalmarson för kollektivism; Heckscher såg socialismen som huvudfiende, Hjalmarson var mer oroad över liberalismen. Hjalmarson accepterade demokratin som en styrelseform som oundviklig för tillfället men på sikt var det, ansåg han, nödvändigt att övervinna den. I ett uttalande 1928, tio år efter att högern accepterat den allmänna rösträtten, menade han att »konservatismen måste undan för undan mala sönder den demokratiska ideologin«. Tre år senare hade Hjalmarson ändrat uppfattning. Hjalmarson hade 1931 anställts som sekreterare till Arvid Lindman och övergivit sin antidemokratism. Men det var ingen taktisk reträtt: Hjalmarson var nu principiell demokrat. Den som låg bakom denna förändring var Gunnar Heckscher som övertygat Hjalmarson om demokratis värden.

Under slutet av 1920-talet fick Heimdals verksamhet ett uppsving. Medlemmarna var på ett helt annat sätt än tidigare samhällstillvända i den meningen att det fanns en vilja att vidga perspektivet bortom det mer trångsynt akademiska och komma i beröring med den praktiska politiken. På tre år skedde nästan en fyrdubbling av medlemsantalet.

Heckschers ordförandetid i Heimdal sammanföll med att föreningen avhöll sitt 40-årsjubileum 1931. I Heckschers hälsningstal vid detta jubileum konstaterade han stolt att Heimdal upplevde en storhetstid: föreningen hade nu inte mindre än 250 medlemmar. Detta var fler än vad de tre radikala konkurrenterna Laboremus, Verdandi och Clarté hade tillsammans. Det var ett förhållande som uppmärksammas inför jubileet och konkurrenternas förklaring till Heimdals dominans var att medlemssituationen helt enkelt var en återspeglning av den sociala struktur som fanns bland studenterna. De flesta studenterna sades vara rikemansbarn, och dessa sökte sig till Heimdal för att umgås med likasinnade. Heckscher polemiserade hårt mot den uppfattningen: bland de 250 medlemmarna »finnas icke blott ämbetsmäns och tjänstemäns söner utan även söner till arbetare, småborgare och framförallt bönder«. Heimdal var också så långt ifrån en »kapitalistförening« man kunde tänka sig, »den är tvärtom synnerligen fattig, just som en studentförening bör vara«.

En tredje krets Heckscher kom att ingå i var kretsen av studenter vid

Stockholms nation. Att hans engagemang i nationslivet var stort framgår av att han tjänstgjorde som nationens förste curator 1931–32.* Sammanlagt 225 studenter var inskrivna som medlemmar i nationen under detta årt. Det var inte fler, framhöll Heckscher när han senare blickade tillbaka, än att man lärde känna samtliga till namn och utseende.**

Dagens studentnationer är betydligt mindre samhällstillvända än de var vid denna tid. Inom ramen för nationernas diskussionsklubbar förekom hetsiga politiska debatter. Inom vissa studentkretsar hade det periodvis funnits en apolitisk inställning, men efter den allmänna rösträtts införande förändrades situationen. Under den tid då Gunnar Heckscher var student och doktorand var den politiska aktiviteten bland stadens studenter så intensiv att det talades om en »högkonjunktur« när det gällde debattlystnad. På initiativ av Georg Andrén startade studentkåren en särskild debattförening 1924: Studentkårens allmänna diskussionsförening. Svante Nycander beskriver i en uppsats fulltaliga auditorium och »trängsel intill bristningsgränsen« som vardagsmat i föreningens närmast osannolika aktivitet. Mellan 1924 och 1932 – den period då Gunnar Heckschers politiska engagemang tog form på allvar – anordnade debattföreningen ett drygt 50-tal stora debatter. Flera av dem sändes i radio. Universitetets största lärosal – sal X – var överfull vid i stort sett varje tillfälle. För att vara säker om att få plats gällde det att tidigt på dagen ställa sig i kö.

Nycander beskriver hur en intellektuell debattkultur utvecklades i denna pulserande miljö. Pluralismen, öppenheten och åsiktstoleransen konstituerade en kultur som fungerade som en brygga i samhällsdebatten i en tid då de ideologiska meningsmotsättningarna var ytterst påtagliga.

Som ung student ingick slutligen också Heckscher i ett av de organiserade »matlag« som på den tiden fanns. Varje måltid – eller i vart fall middag – intogs gemensamt av medlemmarna i de olika matlagen i en särskild lokal där en för ändamålet enrollerad kokerska skötte utspisningen. I

* Förste curator vid en studentnation är den formellt högste i rang bland medlemmarna, efter nationens inspektör som i regel är en professor. Fyra decennier tidigare hade Karl Staaff samma befattning.

** Heckscher var också vice ordförande i studentkåren och kom som sådan att vara den som gick i bräsch för att ställa in vårbalen 1934 alldeles efter att det von Sydowska mordet på Hotell Gillet ägt rum. Detta beslut gav upphov till en omfattande debatt.

Heckschers matlag ingick flera debattglada personer och matlaget kom att fungera som en förbindelselänk mellan de tre kretsarna. Åtskilliga av medlemmarna blev sedermera professorer: förutom Heckscher själv även Gudmund Björck (klassiska språk), Per Olof Ekelöf och Henrik Munk-tell (juridik), Torvald Höjer (historia), Carl Nordenfalk (konsthistoria) och Jan Waldenström (medicin). Andra medlemmar var den blivande ambas-sadören Sven Dahlman, Erik Leijonhufvud som senare blev direktör i Enskilda banken, historikern Allan Jansson, Rolf Hillman som blev stu-diarektor i Sigtuna. Samtliga tre fakulteter i det klassiska fakultetssyste-met var företrädade i matlaget – den juridiska, den filosofiska och den med-icinska. Den ämnesmässiga bredden i matlaget var således stor, men även den åsiktsmässiga. Samtidigt som Heckscher var ordförande i Heimdal, var Allan Jansson ordförande i Verdandi. Gunnar Heckscher var medlem i matlaget fram till 1934, då han gifte sig med Anna Britta Vickhoff. Han var då endast 25 år gammal och nybliven docent.

Gunnar Heckscher gjorde en snabb akademisk karriär. 1932 erövrade han sin filosofie licenciatexamen och året efter disputerade han för dok-torsgraden på avhandlingen *Konung och statsråd i 1809 års författning*, en författningshistorisk studie om hur regeringsmakten fungerat mellan 1809 och 1858. I avhandlingens fokus står samspelet mellan de tre centrala stats-organen konung, regering och riksdag. Den analys som görs av hur reger-ingens sammansättning och arbetsformer förändrats ansågs banbrytan-de. »Det är märkligt«, skriver Olof Ruin i sin uppsats om Heckscher, »att en bok, så rik på insiktsfulla resonemang som den är, skrivits av en man som när han disputerade endast var tjugofyra år gammal.« Ruin konstaterar att »prestationen för kommande generationer statsvetare framstått som omöjlig att upprepa«. Han syftar då inte enbart på att Heckscher allt-jämt, med ganska god marginal, är den yngste doktorn någonsin i svensk statsvetenskap (och lär så förbli) utan även på att avhandlingen var av ut-omordentligt hög kvalitet.

Det skall tilläggas, att Heckscher, under den tid han arbetade med av-handlingen, även hade hunnit tillbringa ett år i Cambridge. Där studera-de Heckscher under idéhistorikern Ernest Barker, enligt Heckscher en »sär-präglad figur« som specialiserat sig på Edmund Burke.

Avhandlingen resulterade i att Heckscher erhöll en docentur vid ny-

året 1934. Den rekordunge docenten tog sig med stor iver an nya forskningsuppgifter. Nu valde Heckscher att inrikta sin docentundervisning mot engelsk parlamentarism. Det var detta ämne som avhandlats när han som nybliven medlem i Heimdal fått Georg Andrén att häpna över att en så ung person kunnat vara så beläst. 1937 utkom boken *Parlamentarism och demokrati i England*, en bok som framförallt handlar om olika tendenser som betraktades som betydelsefulla för den moderna parlamentarismens karaktärsdrag; den engelska parlamentarismen betraktades ju som en normativ förebild. Heckscher uppehöll sig särskilt vid frågan om vad premiärministerämbetets alltmer centrala ställning i engelsk politik kunde tänkas betyda för normativa föreställningar om det parlamentariska styrelseskicket.

Parallellt med den konstitutionella forskningen började Heckscher vid denna tid även att intressera sig för politisk idéhistoria. Sedan några år tillbaka betraktade han sig som övertygad konservativ. Närmare bestämt fattade han tycke för socialkonservatismen. I de intensiva diskussionerna med den liberale fadern hade Heckscher ofta återkommit till problemet med klasskonflikter och den sociala misär som han menade skulle uppstå i det liberala samhället. När han nu inom ramen för en borgerlig samhällssyn utvecklade sympati för de konservativa idéerna, vägledades han alltså till stor del av en socialpolitiskt baserad analys. Han var framförallt influerad av Erik Gustaf Geijers och Hans Järtas författarskap.

Hans beläsenhet var långt ifrån obetydlig när han som forskare tog sig an de konservativa idéernas uppkomst och utveckling före representationsreformen. Denna forskning resulterade i två böcker: den första utkom 1939 och den andra fyra år senare. Heckscher tvingades denna gång utstå kritik för sin forskning. Den ivrigaste kritikern var Tingsten, som själv skrivit om konservatismen. Tingsten menade att Heckscher var oklar och osystematisk när han behandlade detta ämne. Heckscher tog kritiken hårt. Han hade siktet inställt på att efterträda Brusewitz som professor i Uppsala men befارade nu att kritiken skulle inverka negativt på hans fortsatta akademiska karriär. I brev till fadern framkommer bitterhet över kritiken. Ruin framhåller att relationerna mellan Tingsten och Gunnar Heckscher aldrig blev riktigt goda efter denna skärmytsling. Motsättningen dem emellan härrörde dock inte primärt från det förhållandet att Tingsten rik-

tat tung kritik mot Heckschers bok om konservatismen. De två var helt enkelt olika personligheter och förstod sig inte riktigt på varandra. Tingsten var tretton år äldre och stod snarare närmare Eli Heckscher, och var enligt Ruin »den mer självironiske, självupptagne och självförbrännande, medan [Gunnar] Heckscher var den mer präktige, på sitt sätt konventionelle och puritanske«. Gunnar Heckscher kom därför, summerar Ruin, »att ingå i den i och för sig stora och hedervärda uppsättning personer som Herbert Tingsten tyckte om att formulera elakheter om«.

Tillbaka i Stockholm

Gunnar Heckscher och hans familj flyttade tillbaka till Stockholm 1941. Krigets hotfulla vindar svepte även över den norra delen av Europa, och i synnerhet för personer med judisk börd framstod dessa vindar som tämligen kylslagna. Heckscher utnämndes till tillförordnad föreståndare för Socialinstitutet och fann sig väl tillrätta i huvudstaden.

Men siktet var inställt på att snart återvända till Uppsala. Brusewitz skulle pensioneras 1947 och den skytteanska professuren hägrade. Med en näst intill ursinnig intensitet speciminerade Heckscher inför striden om den åtråvärda professuren. När den ledigförklarades hade Heckscher hunnit publicera inte mindre än 53 vetenskapliga publikationer, därav ytterligare en viktig bok: *Staten och organisationerna* (1946). Vid sidan av avhandlingen är detta hans främsta vetenskapliga merit. Men medan avhandlingen var traditionell i den mening att den ingick i en väl etablerad upsaliensisk tradition var hans studie om organisationsväsendet nydanande. Korporatismen var vid denna tidpunkt ett starkt pejorativt begrepp, som besudlats av den italienska fascismen. Heckscher använde begreppet mer neutralt och genom att skilja mellan fri och auktoritär korporatism – där den förra formen handlade om självständiga organisationer som frivilligt samverkade med staten – bidrog han till att på allvar introducera organisationerna som ett centralt studieobjekt i svensk samhällsforskning.

Denna organisationsforskning innebar inte något kontinuitetsbrott för Heckschers del. Han intresserade sig alltså för det levande styrelseskicket, och det svenska organisationsväsendet hade vid denna tid kommit att bli en viktig del av det svenska politiska systemet. När Heckscher några år

senare i den andra upplagan av boken (1951) karakteriserade organisationernas roll i svensk politik skriver han att det »i våra dagars Sverige finnes mera av verklig korporatism – ordet taget utan sin tyvärr vedertagna bismak av ’nyordningspropaganda’ – än vare sig i det gamla svenska ståndssamhället eller i det fascistiska Italien«.

Heckscher var en av fyra sökande till den skytteanska professuren när den utlystes 1947. De övriga var Carl-Arvid Hessler, Ragnar Simonsson och Edward Therman. När de sakkunniga placerade Hessler först, upplevde Heckscher sin dittills största motgång i karriären. Själv placerades han på andra plats av de sakkunniga och lovordades för sin produktivitet och mångsidighet. Av de drygt 50 vetenskapliga publikationerna som Heckscher åberopade ansågs avhandlingen vara den främsta meriten. Han kunde inte glädjas åt lovorden. Heckscher var allmänt tippad som Brusewitz efterträdare och hade för egen del varit inställd på att få professuren. Den kväll då han telefonledes informerades om utfallet av de sakkunnigas överläggningar var en av de tyngsta i hans liv. Efteråt blev han deprimerad och övervägde att lämna den akademiska banan.

Året efter fick han emellertid en viss upprättelse i och med att han då erhöll en personlig professur i statskunskap vid socialinstitutet i Stockholm. I tjänsten ingick undervisningsskyldighet vid dåvarande Stockholms Högskola, där han 1958 efterträdde Elis Håstad som innehavare av Lars Hiertas professur. Vid denna tid var dock Heckscher helt uppslukad av politiken. Han var då nyvald riksdagsledamot och andre vice partiordförande och kom därför i praktiken aldrig att tillträda den prestigefyllda Hiertaprofessuren.

Efter motgången i och med att den skytteanska professuren tillsattes bestämde sig Gunnar Heckscher för att satsa på politiken. Att han som 40-årig professor blev ordförande för Högerens ungdomsförbund väckte viss uppmärksamhet, trots att det på denna tid inte ovanligt att ungdomsförbundens ordförande var betydligt äldre än de är nu för tiden. Varför blev Heckscher ordförande i ett ungdomsförbund i detta läge? Det är svårt att frigöra sig från intrycket att han givit upp den akademiska karriären och nu i politiken såg en alternativ karriärväg.

Under tiden på socialinstitutet lärde Heckscher känna ännu en lärofa-der som kom att få betydelse för hans fortsatta gärning: Arthur Thomson,

som han betecknar som »den siste men ingalunda den minst betydelsefulla« av sina lärare. Thomson hade disputerat i statsvetenskap i Lund, där han också blivit docent. Därefter hade han slagit in på en administrativ och politisk karriär som undervisningsråd, socialdemokratisk riksdagsledamot, landshövding, generaldirektör och slutligen universitetskansler. Thomson var en utomordentligt kompetent administratör. Han saknade inte auktoritära tendenser i sin maktutövning, men han hade samtidigt en sällsynt utvecklad förmåga att entusiasmera sina medarbetare.

Av Thomson säger sig Heckscher ha lärt två viktiga saker. För det första kom han att förstå att formella befogenheter och beslutsformer ytterst sällan har relevans för verklighetens maktförhållanden; en lärdom som Heckscher under 1950-talet tog sin utgångspunkt i när han sjösatte ett nytt forskningsprojekt – om den svenska statsförvaltningens arbetsformer.

För det andra lärde han sig något som han kom att uppfatta som det ideala chefskapet: »enrådighet i plenum«. Den ideale chefen, skriver Heckscher, »lyssnar på sina medarbetare, ger var och en en möjlighet att komma till tals, tar intryck av argumenten också om de går emot den mening han ursprungligen hyst – men tar i sista hand ansvaret att fatta beslutet och står för det«.

Lärofäderna

I uppsatsen om sina lärofäder är det fem personer Heckscher själv nämner som särskilt betydelsefulla: fadern, som naturligtvis måste anses ha en särställning i sammanhanget, Axel Brusewitz, Georg Andrén, Ernest Barker och Arthur Thomson.

Samtliga kom att påverka de val Heckscher gjorde. Att han överhuvudtaget satsade på en karriär som forskare var ytterst en följd av faderns inflytande. Hur mycket det var fråga om ett autonomt beslut från den begåvade men unge man som Gunnar Heckscher var är svårt att avgöra. Han kastade sig in i den vetenskapliga karriären med stor iver och entusiasm, angelägen om att uppfylla faderns högt ställda förväntningar.

Som doktorand anslöt sig Heckscher till den omtalade brusewitzka forskningstraditionen. Senare i sin akademiska karriär kom han att syssla med vad Ruin kallat för »vägröjande« forskning – här åsyftas framför-

allt forskningen om organisationsväsendet och om statsförvaltningen – men han debuterade i en kontext som kan betraktas som ytterst traditionell. Valet av avhandlingsämne skedde under inflytande av Brusewitz. När han efter disputationen intresserade sig för engelsk parlamentarism skedde det under inflytande av Andrén. Intresset för politisk idéhistoria tog form under inflytande av Barker under tiden i Cambridge, och studiet av statsförvaltningen, slutligen, genomfördes sedan Heckscher påverkats av Thomson.

Två av dessa – Andrén och Thomson – skiljer ut sig från de övriga genom att hade en karriär också vid sidan om sin vetenskapliga verksamhet. För Gunnar Heckscher lockade tidigt andra vägar än den akademiska, även om det var naturligt för honom att följa i den berömda faderns fotspår och satsa på en vetenskaplig karriär. Hans val av statskunskap som huvudämne hade motiverats av en fascination av det politiska livet. När han lärde känna Andrén fick han en tämligen unik inblick i den praktiska politiken – Andrén förmådde anlägga statsvetenskapliga perspektiv på denna. Dessa insikter kom att påverka inte blott Heckschers forskningsinriktning utan stärkte ytterligare den lockelse till politiken som redan tidigare funnits hos honom. Tanken att så småningom pröva på något annat än det som erbjöds inom universitetsvärlden slog nu definitivt rot. Andréns forskningsinriktning blev också Heckschers.

Mönstret kom att upprepas. Liksom han en gång blivit inspirerad av Andrén att studera den engelska parlamentarismen, bestämde han sig tjugo år senare när han lärde känna Thomson, att studera förvaltningspolitik. Inom detta område kom han att göra en innovativ insats med boken *Svensk statsförvaltning i arbete* (1952).

Eli Heckscher och Axel Brusewitz var däremot – i allt väsentligt – i avsaknad av praktiska erfarenheter från administration eller politik. De var djupt rotade i akademien och lockades aldrig av att pröva någon annan bana. Dessa båda var sinsemellan helt olika. Fadern uppmuntrade som sagt till invändningar och argumentation, Brusewitz ogillade invändningar och den typen av argumentation som innebar att hans egen uppfattning ifrågasattes premierades inte.

En iakttagelse som är påfallande är hur mycket som Gunnar Heckscher i sin akademiska gärning kom att påminna om sin far. Liksom Eli utveck-

lades Gunnar till en briljant föreläsare, som trollband sina studenter. Hans föreläsningar belönades med våldsamma applåder. Utan föreläsningssanteckningar förmådde han liksom sin far att systematiskt och reflektionsrikt avhandla sina föreläsningssämnena. Hans föreläsningsskompendium, som finns kvar, är utskrifter från bandupptagningar men skulle i helt oförändrat skick kunna ges ut som läroböcker. Trots en innehållslig täthet fanns en språklig lätthet i dessa föreläsningar: inte ord för mycket, inga onödiga upprepningar. Kolleger som avlyssnade Heckschers föreläsningar häpnade. Flera av dem uppfattade dem som »nästan omänskliga«.

Precis som när det gällde Andrén var inflytandet från engelske statsvetaren Barker såväl intellektuellt som politiskt. Sättet på vilket Barker analyserade de poliska idéerna gjorde starkt intryck på Heckscher. Barkers filosofiska beläsenhet sägs ha varit enorm, men han gjorde en särskild poäng av att aldrig låta de filosofiska aspekterna bli huvudsak. För en statsvetare gällde det att studera idéerna utifrån en politisk kontext; den ideologiska debatten sågs som ett led i den politiska maktkampen. Själv var Barker en hängiven beundrare av Burkes konservatism och hans föreläsningar om Burkes lära gjorde uppenbarligen intryck på den unge svenske stipendiaten. Varken Barker eller Brusewitz var emellertid enligt Heckscher riktigt medvetna om sin oförmåga att skilja mellan vetenskapliga omdömen och värderingar. De hade, menar han, inte lärt sig den hägerströmska läxan ordentligt utan snuddade snarare vid uppfattningen att deras egna värderingar var vetenskapligt grundade. »Inte heller min far var alldeles främmande för dylika böjelser«, konstaterar Heckscher. Det fanns hos Eli Heckscher en dragning till determinism – genom att studera historien kunde man förutsäga framtiden. Det finns anledning att i sammanhanget erinra om vilket inflytande marxismen hade på fadern. »Ibland kunde vi ha vänskapligt intensiva diskussioner om den saken«, skriver Gunnar Heckscher lakoniskt.

På sin ålders höst blickade Gunnar Heckscher tillbaka på sin statsvetenskapliga gärning. Det låg, menade han, i sakens natur att man som statsvetare kände sig frestad att delta aktivt i det händelseförlopp man studerade. Den statsvetare som var aktiv i politiken – Heckschers talade här om sin egen erfarenhet – måste därför göra klart för sig de särskilda svårigheter, som var förenade med denna dubbla verksamhet: »I både veten-

skapens och politikens intresse måste det fördras att han skall upprätthålla en bestämd boskillnad, om icke mellan vetenskaplig och politisk åskådning, så dock mellan vetenskaplig forskning och agitation. En vetenskapsman, som använder sin ställning till att utbilda partivänner, han vanhelgar sitt kall.«

Vad som slutligen kan vara värt att uppmärksamma är Gunnar Heckschers beundran inför Thomsons ledarskapsfilosofi. Det ledarskap som förmådde att kombinera lyhördhet med en förmåga att fatta auktoritativa beslut var enligt Heckschers uppfattning det ideala ledarskapet, åtminstone inom statsförvaltningen, det område där det framgångsrikt utövades av Thomson. När Heckscher senare som partiledare försökte tillämpa denna ledarstil, misslyckades han dock.

Steget in politiken

Ingen partigångare

År 1934 blev Gunnar Heckscher medlem i högerpartiet. Beslutet att ta steget in i partipolitiken var enkelt för en ung statsvetare som ville få utlopp för sitt politiska engagemang i praktisk verksamhet och som upplevde att det inte längre var nog att utifrån analytikerns perspektiv ägna sig åt politik. Gunnar Heckscher ville påverka samhällsutvecklingen, inte bara studera den.

Själva tanken på ett partipolitiskt engagemang var således logisk. Men samtidigt kände Heckscher vända inför detta steg. Partipolitiken både lockade och avskräckte. Längre hade de politiska aktörerna åtnjutit stor handlingsfrihet. Vid denna tid hade dock representationsrollen börjat förändras. Partiväsendet blev alltmer konsoliderat, partiorganisationerna var betydligt större och effektivare kampanjapparater än de tidigare varit och det framstod nu som en självklarhet för partiföreträdarna att följa de alltmer utmejslade partiprogrammen. Så hade det alltså inte varit tidigare.

För en ung man som tidigt i livet lärt sig att betrakta självständighet som en dygd innehöll följaktligen partipolitiken uppenbara avigsidor, i synnerhet som det inte existerade något parti vars ideologiska program överensstämde hundra procentigt med den egna övertygelsen. Att det blev just inom högern som Heckscher valde att engagera sig var inte alls självklart. I själva verket framstod flera alternativ som tänkbara. Den blivande högerledaren var kritiskt inställd till högerens brist på socialpolitiskt engagemang. Detta engagemang fann han i stället hos andra partier, främst hos socialdemokratin. Detta partis ekonomisk-politiska program och bristande känsla för försvaret uppfattade han emellertid som mindre tilltalande. Ett mer närliggande alternativ var folkpartiet, men precis som inom socialdemokratin fanns i de liberala leden en avsaknad av förståelse för behovet av ett starkt försvar. Försvarsfrågan blev avgörande för Heck-

schers val av parti. Han var starkt kritisk till 1925 års försvarsbeslut och ansåg – precis som högerpartiet – att beslutet innebar en oansvarig nedrustning.

Högerpartiet var alltså det parti som passade honom minst dåligt. Den kritik som i ett senare skede skulle komma att riktas mot honom – att han inte var någon »riktig« högerman – var därför inte alldeles felaktig. Han tvekade länge innan han anslöt sig till högern. Som högerman blev han aldrig någon »partigångare«, om man med en sådan avser en person som i alla lägen oflekterat följer det egna partiprogrammet och gör som ledningen säger.

Men det fanns naturligtvis hos Heckscher en förståelse för de villkor som ett partiengagemang omfattar. Heckscher var ytterst lojal med partiet redan långt innan han valdes in i riksdagen och partipresidiet, men han eftersträvade samtidigt att slå vakt om sin självständighet. I den mån hans åsikter avvek från partiets valde han i första hand att verka internt för sina åsikter, utåt kännetecknades hans agerande av lojalitet.

Eftersom Heckscher var ovanligt självständig, fanns möjligen också en annan fördel med just högerpartiet. Ty inom högern florerade ännu en motvilja mot partiväsendet som sådant. Konsekvenserna av det »partivälde« som följde i parlamentarismens spår hade enligt dessa kritiska röster blivit en maktkoncentration till partiledningarna, riksdagsmännen höll på att förvandlas till osjälvständiga »partigångare« som okritiskt följde ledningens direktiv. Denna utveckling sågs med djup skepsis inom högern. Som en följd av detta fanns det ännu, i något högre grad än inom andra partier, en mer tillåtande hållning för eventuella åsiktsavvikelse.

Men Heckschers partiengagemang var under de första åren av ett begränsat slag. I idédebatten kom han tidigt att vara aktiv; han tillhörde den nya generation högerpolitiker som gick i spetsen för en ideologisk förnyelse av partiets politik. Hos denna generation saknades i allt väsentligt den skepsis mot demokrati och parlamentarism som under så lång tid kommit att sätta sin prägel på en äldre generation högerpolitiker, den som hade motarbetat den allmänna rösträttens införande och som stod på »konstitutionens sida« och försvarade kungamakten när kraven restes på ett mer parlamentariskt styrelsesätt.

Inom denna unga generation fanns också en annan öppenhet i synen

på statens roll i ekonomin. För många inom den nya generationen, inte minst för Heckscher själv, framstod det som en självklarhet att det allmänna skulle ta ett ansvar för de sämst ställda. Detta var inte självklart för de äldre högermännen.

Den politiska uppväxtmiljön

Heckscher fick sin ideologiska skolning i en utpräglat intellektuell miljö. Fadern var liberal inte bara till sin politiska åskådning utan även när det gällde åsiktstolerans. Han inte bara accepterade invändningar i de ständiga diskussionerna med den intellektuellt brådmogne sonen, han förväntade sig dem. Gunnar Heckscher uppmuntrades sålunda tidigt att tänka självständigt; man kan nästan säga att han blev tvingad att utveckla denna dygd för att tillfredsställa den uppfordrande fadern, liksom att han uppmuntrades att argumentera väl för sina åsikter. Redan som ung skiljde sig också flera av hans politiska ställningstaganden från de uppfattningar som torgfördes av fadern. Det hindrade naturligtvis inte att åtskilliga av de uppfattningar som sedermera blev avgörande för Gunnar Heckschers val av parti kunde sammanfalla med faderns åsikter. Så sammanföll exempelvis deras syn på de enskilda medborgarnas fri- och rättigheter. I dessa frågor var Gunnar Heckschers åskådning klassiskt liberal. Eli Heckscher tillhörde knappast dem som vurmade för nationalismen och de värden som var förknippade med denna lära, och inte heller Gunnar rycktes med i den storvulna patriotism som frodades inom konservativa kretsar under den tid han var student i Uppsala. Som politiskt aktiv spelade han sedermera en central roll inom högerpartiet för att något dämpa denna yviga men ibland dunkelt formulerade fosterlandskärlek.

Studierna i Uppsala påbörjades vid en tidpunkt då samhällsdebatten bland stadens studenter var så livaktig att den blev föremål för uppmärksamhet i den nationella pressen. Vitaliteten i den debatt som pågick inom den akademiska världen stod i bjärt kontrast till den politiska stiltje som allmänt sett präglade svensk politik de närmaste åren efter den allmänna rösträttens införande. Gunnar Heckscher trivdes som fisken i vattnet i denna miljö. I Heimdal fick han möta både lärare och studenter som delade hans konservativa åskådning men som ofta också såg saker och ting

på ett helt annat sätt än vad han själv gjorde. Inom föreningen förekom intensiva idédebatter om demokratin, försvaret, nationen, folkgemenskapen, religionens betydelse och åtskilliga andra teman.

Heimdal företrädde, under den tid Heckscher var verksam i föreningen, en vänsterposition inom svensk konservatism. »Uppsalakonservatismen« var mindre doktrinär och ortodox än »Lundakonservatismen«. Lundakonservatismen var mer öppet kritisk till demokratin och mer ståndaktig i försvaret av traditionella värden. Om den liberal-konservative Heckscher valt att studera i Lund är det mycket som talar för att han avstått från den typen av politiska engagemang som han nu fick utlopp för i Uppsala. I vart fall är det mindre sannolikt att hans engagemang hade kanaliserats inom ramen för den konservativa studentrörelsen.

Varför drogs egentligen Heckscher till konservatismen? Han angav själv, efter det att hans politiska karriär tagit slut, två orsaker: dels att han tidigt insåg vikten av ett starkt försvar, dels att han förstod det betydelsefulla i ett livskraftigt näringsliv som staten undvek att intervensera i. Medan försvarsengagemanget handlade om att värna landet från hot som kom utifrån, handlade hans uppfattning om statens ekonomiska roll om att värna landet från inifrån kommande hot: socialismens hot.

Influenserna från faderns liberalism är uppenbara: den blivande högerledarens första genomtänkta politiska uppfattning handlade om betydelsen av ekonomiskt framåtskridande och vilken typ av mekanismer som genererade tillväxt. Denna uppfattning hade naturligtvis lika gärna kunnat leda honom in i det liberala lägret. Att han ändå kände sig mer hemmahörande i det konservativa lägret än i det liberala hade alltså sin orsak i hans syn på försvaret. I efterdyningarna av det första världskrigets trauma ansåg Heckscher att det var av yttersta vikt att försvaret stärktes, så att den nationella självständigheten kunde garanteras. När hans politiska medvetenhet fördjupades kom detta skäl, som ju berörde själva fundamentet för statens existens, att ha en avgörande betydelse för hans val av parti.

Det liberala alternativet framstod mot den bakgrunden som uteslutet, eftersom försvaret alltsedan 1800-talet hade varit en ständigt återkommande tvistefråga mellan konservativa och liberaler. Så var i hög grad fallet alltså när Heckscher under det tidiga 1920-talet utvecklade sina första

politiska uppfattningar. Synen på försvaret utgjorde en vattendelare mellan vänster och höger i svensk politik.

Med dessa båda grundvärderingar – att slå vakt om den enskilda äganderätten och att rusta upp försvaret – kan man tycka att Heckscher borde ha känt sig mer hemma i högerpartiet än vad han enligt egen utsago faktiskt gjorde. På sin ålders höst avslöjade han nämligen att han i vissa avseenden känt sig främmande inför åtskilligt inom högern.

Hotet inifrån

Under 1920-talets början inföll en av de mest ideologiskt intensiva perioderna i modern tid inom svensk politik. Den politiska konfliktstrukturen förändrades. Det ursprungliga vänstersamarbetet mellan liberaler och socialdemokrater upphörde när allmän rösträtt och parlamentarism genomförts. De båda partierna hade förenats i denna kamp men de gled snabbt isär när kampen väl var vunnen. För den snabbt växande socialdemokratin var den allmänna rösträtten endast ett etappmål på vägen mot införandet av en socialistisk samhällsordning. Klasskampen stod alltså i fokus och de ledande företrädarna för partiet utvecklade – framförallt i interna sammanhang – de marxistiska teserna med samma konsekvens och övertygelse som partiets pionjärer en gång gjort.

Som nybliven Uppsalastudent kunde Heckscher höra hur Karl Marx med gillande citerades av partisekreteraren Gustav Möller. Klasskampen skulle förr eller senare leda till att ett socialistiskt samhällssystem växte fram, poängterade Möller, ty »kapitalismen skapar sin egen dödgrävare i form av en ständigt växande arbetarklass«. Klasskampen såg förvisso olika ut i olika länder – den följde som bekant inte alltid det marxistiska schemat – men den skulle alltid, i Sverige liksom i andra samhällen, stå i förgrunden för den politiska striden.

Att nöja sig med *politisk* likställighet var det alltså inte tal om för socialdemokraterna; en sådan accentuerade enligt Möller i själva verket bara den orättvisa som fanns i samhället. Ty i och med denna formella likställighet ansåg han att tillvaron tudelades för den stora majoriteten: dels i en tillvaro i full myndighet då medborgaren som röstberättigad på valdagen gavs inflytande över såväl inrikes- som utrikespolitik; dels i en tillvaro av

omyndighet då den egendomslöse medborgaren var dömd till ett liv i beroende och av otrygghet socialt och ekonomiskt. Enligt detta sätt att resonera resulterade alltså inte alls den allmänna rösträttens genomförande i det lugn som socialdemokrater och liberaler låtit påskina när rösträttsdebatten rasade. Ett argument för allmän rösträtt hade varit just att en sådan skulle minska den frustration och vanmakt som fanns inom arbetarklassen. Men nu ändrade socialdemokraterna argumentationen. I stället för att mildra känslan av utanförskap skulle den allmänna rösträtten ge mersmak. För socialdemokraterna var den politiska demokratin således bara det första – om än det viktigaste – steget i den demokratiseringsprocess som förestod. Man menade att en verklig demokrati även förutsatte social likställdhet. En allmän socialisering krävdes för att åstadkomma detta. Nu stod därför den ekonomiska demokratin på tur. Endast om det privata vinstbegäret – motorn i kapitalismen – utmönstrades och staten övertog produktionsmedlen, skulle en verklig demokrati uppstå.

De borgerliga hade fram till 20-talets slut inte haft särskilt svårt att försvara den klassiska ekonomiska liberalism som genomsyrat politiken sedan regleringarna från första världskriget avskaffats. Efter en tillfällig avmattning strax efter krigsslutet hade näringslivet expanderat kraftigt. Den svenska ekonomin hade under decenniet utvecklats gynnsamt. Det talades rentav om Sveriges andra stormaktstid, denna gång dock inte krigisk utan fredlig: »genom våra tändstickor, kullager, telefoner och separatorer», skriver Leif Lewin i sin avhandling om planhushållningsdebatten.

Mot slutet av decenniet – då Gunnar Heckschers politiska övertygelse tog form – hade socialdemokraterna fått vind i ryggen när det gällde att torgföra sitt antikapitalistiska budskap. Arbetslösheten ökade snabbt och den sociala misären bredde ut sig. En djup och ihållande depression ledde fram till krav på statlig reglering och planhushållning. Vid övergången till 1930-talet kan man tala om ett paradigmskifte i synen på statens roll i samhällsekonomin.

När socialdemokraterna nu med framgång kunde mobilisera denna antikapitalistiska opinion sammanhängde det i och för sig med att partiet hade mjukat upp sitt tidigare tämligen rigida fasthållande vid den marxistiska läran. Partiet hade i sin parlamentariska gärning prioriterat sociala reformer och socialdemokratins tilltro till det reformistiska arbetssät-

tet var grundmurad. Under ideologisk ledning av Ernst Wigforss gjordes nu en dygd av nödvändigheten. För Wigforss hade inte socialisering, i termer av förstatligande, något egenvärde. Det avgörande var att man behöll den socialistiska målsättningen om arbetarklassens frigörelse. I stället för att förorda ett förstatligande av näringslivet var det bättre – såväl resultatmässigt som ur röstmaximeringssynpunkt – att eftersträva en mer övergripande statskontroll över ekonomin. Wigforss fick gehör för sin linje, vilket Lewin betecknar som »slutpunkten i socialdemokratins långa och mödosamma emancipation från den marxistiska ödestron«.

Konkret tog sig denna kursomläggning uttryck i den nya arbetslöshetspolitik som partiet, under ledning av Wigforss, utformade i början av 30-talet och som låg till grund för krisuppgörelsen med bondeförbundet 1933.

Det tvivel som fanns på alltfler håll när det gällde det kapitalistiska systemets framtidsmöjligheter drabbade dock inte den unge Gunnar Heckscher. För honom var det en självklarhet att största möjliga frihet för företag och enskilda individer var gynnsamt ur samhällsekonomisk synvinkel. Hans far Eli Heckscher var en av dem som stod i främsta ledet när det gällde att kritisera socialdemokratins planhushållningspolitik. I sak var skillnaden mellan den traditionella socialiseringslinjen och denna nya politik marginell, betonade han. Oavsett om staten ägde produktionsmedlen eller kontrollerade användningen av dem, skulle det leda till en inskränkning av den personliga friheten, eftersom även en planhushållningsekonomisk modell handlade om att styra konsumtionen.

Efter andra världskrigets slut fortsatte alltså Eli Heckscher att spela en central roll i den ekonomisk-politiska debatten. Tillsammans med Herbert Tingsten deltog han vid ett stort antal tillfällen ett uppmärksammande radiodebatter. En recensent menade att denna duo var oöverträffbar i debattmässig effektivitet och illustrerade sitt påstående genom att använda en metafor hämtad från tennisens värld: Heckscher tog långbollarna och Tingsten smashade vid nätet.

Hotet utifrån

Första världskriget och det inrikespolitiska drama som föregick detta krig kastade fortfarande sin mörka skugga över svensk politik när Heckschers

politiska världsbild tog form. Rysskräcken var påtaglig i det svenska samhället, särskilt inom högern, där rädslan för Ryssland var ständigt närvarande. Förryskningen av Finland sågs i sammanhanget som ytterst olycksbådande.

Högern försatt aldrig något tillfälle att påminna om hotet från öster. När riksdagen 1925 fattade sitt stora försvarsbeslut, skedde det under hård opposition från konservativt håll. Man menade att den socialdemokratiska regeringen under Hjalmar Branting präglades av naivitet. Den satte alldeles för stort hopp till fredstanken och det nybildade Nationernas Förbund. Att Brantings regering nu föreslog en nedrustning av försvaret med hänvisning till att världsläget var ett annat, att NF skulle kunna lösa mellanfolkliga konflikter, bekräftade högerens värsta farhågor. Precis som 1914 riskerade Sverige att vara militärt oförberett vid ett angrepp, menade man.

För den unge Heckscher framstod högerens argumentation som den enda rimliga, särskilt mot bakgrund av hur den internationella omgivningen såg ut. Det bolsjevikiska maktövertagandet i Moskva hade på intet sätt minskat högerens traditionella rysskräck och den utveckling som ägde rum i de nya demokratierna nere på den europeiska kontinenten ingav oro. De ideologiska läror som där etablerats, och som lockade massorna, byggde på en aggressiv form av nationalism. Antisemitismen var förvisso påtaglig överallt, även i länder med demokratiska traditioner, men ingenstans var den lika grov som på kontinenten. Av lätt insedda skäl skrämdes Heckscher lika mycket av Hitler och Mussolini som av Stalin.

Heckscher ansåg att högern var det enda parti som tog konsekvenserna av det övergripande målet för svensk utrikespolitik: att värna den nationella självständigheten. Men om Sveriges folkvalda även i fortsättningen själva skulle kunna bestämma över Sverige krävdes ett starkt försvar. För Heckscher var det en gåta att inte alla såg detta samband. I ett anförande han höll i början av 50-talet utvecklade han vad det var som några decennier tidigare fått honom att bli högerman. Det handlade om att värna den nationella självbestämmanderätten och för att denna politik skulle vara trovärdig krävdes att den svenska staten bestämt och »med alla till buds stående medel verkligen var i stånd att kunna avvisa alla försök till kränkningar, varifrån de än kom«.

Därmed var han inne på alliansfriheten, kärnan i den svenska utrikes-

politiken: »Någon eftergivenhet kan det inte bli tal om. Därför måste Sverige ha ett starkt militärt försvar som kan inge respekt och får inte tveka att vid behov använda det.« Denna alliansfria politik innebar dock inte, tillade han, att Sverige skulle iaktta ideologisk neutralitet. Tillägget var lika betydelsefullt på 50-talet som det varit under 20-talet. »Att Sverige sätter frihetens och demokratins grundsatser i främsta rummet måste klart framgå också i Sveriges internationella beteende, inte minst i de mellanfolkliga organisationerna.«

Ideologisk pådrivare

Heckscher var drivande i en idédebatt som kom att förändra högerpartiets ideologiska självbild. För honom var den ännu något hybridbetonade termen liberal-konservatism helt naturlig och han menade att partiet tydligare skulle bejaka det liberala idéarvet. Själva grundelementet i konservatismen var vad Heckscher kallade utvecklingsidén, dvs. att man skulle vara återhållsam när det gäller samhällsförändringar och att snabba kast borde undvikas. Radikala locktoner om framtida lyckoriken kunde bevisligen vara förförande men de teoretiska konstruktionerna fungerade aldrig i praktiken eftersom de bortsåg från människans sanna natur. De konservativas uppgift var att stå emot radikala visioner, att värna om en kontinuerlig förändring av samhället, att gradvis och med försiktighet ersätta den tidigare ordningen med en ny.

Denna utvecklingsidé ställde konservatismen inför ständiga värderingsmässiga omprövningar eftersom den politiska uppgiften i huvudsak var att bedriva ett fördröjningskrig. Så var fallet när det gällde förhållandet till liberalismen. När konservatismen etablerades som idésystem hade det varit just som en reaktion just mot liberalismen. Detta var emellertid 150 år sedan. De samhälleliga institutioner som existerade i efterkrigstidens Sverige – och som de konservativa försvarade mot socialistiska angrepp – byggde de facto på liberalismens grundsatser. Att bevara det man tidigare motarbetat kunde te sig motsägelsefullt. Men sådant som visat sig fungera väl – som frihet för de enskilda människorna och ett ekonomiskt system som inte tyngdes av regleringar – framstod som angeläget att bevara. Detta var kärnan i konservatismen, menade Heckscher.

Ideologiskt var Heckscher anhängare av en tämligen konventionell konservatism, men samtidigt stod han för några av liberalismens grundsatser. Han förordade en näringspolitik utan statlig inblandning; endast därigenom kunde en ekonomisk tillväxt åstadkommas. Han värnade den nationella suveräniteten, vilket fick honom att bli anhängare av ett starkt försvar. Något annat parti än högerpartiet fanns alltså egentligen inte att välja på för honom. Men väl inne i partipolitiken kom han att sysselsätta sig med frågor som utmanade den konventionella högerens föreställningsramar. Det gällde framförallt inom tre områden som samtliga intog en central plats i den konservativa idédebatten under 30-talet: demokratin, nationalismen och socialpolitiken.

Demokratin

När Heckscher 1931 som Heimdals ordförande höll sitt hälsningsanförande vid föreningens 40-årsjubileum poängterade han att Heimdal slöt upp bakom demokratin. »Heimdal är nu, liksom den alltid varit det, en i ordets mening verkligt demokratisk förening.« Detta är ett av de få riktigt förljugna uttalanden som Heckscher gjort sig skyldig till under sin långa politiska gärning. Bevisligen hade det tidigare funnits antidemokratiska inslag i Heimdal och ingen tvekan rådde om att det gjorde så alltjämt. Det bör betonas att det handlade om ett festtal i samband med ett jubileum och att man i sådana sammanhang ibland bortser från *hela* sanningen är förvisso inte unikt. Men uttalandet måste ses mot bakgrund av att det sedan en tid hade pågått en debatt inom konservativa akademiska kretsar om demokratins tillkortakommanden. Att Heckscher som övertygad demokrat i detta sammanhang gör en poäng av att Heimdal är en »demokratisk« förening måste ses mot denna bakgrund.

Efter att envetet försökt att förhindra den allmänna rösträtten hade högern accepterat demokratin i och med att den slutgiltigt införts 1918. Men för många inom partiet handlade det om en omvändelse under galgen. Och alla hade inte heller givit upp tanken på att, när tiden var mogen, ersätta demokratin med någon mer autokratisk styrelseform. De flesta som motsatt sig den allmänna rösträtten 1918 hade kvar sin principiella uppfattning under ganska lång tid.

Historikern Rolf Torstendahl menar att demokratin under hela 20-talet allmänt sett var »illa sedd inom högern« och dessa antidemokratiska värderingar fanns också i början av 30-talet när Gunnar Heckscher blev medlem i partiet. I ett tal på Stockholmsmoderaternas stämma 1978 blickade Heckscher tillbaka på denna tid. Det var »inte alldeles lätt att vara högerman i demokratidebatten 1934« förklarade han. År 1934 var inte bara det år han blev medlem i partiet utan också första gången han deltog i en valkampanj. Högern hade spjärnat emot demokratiseringen hårt. Det befarades att det svenska folket inte var moget att bära upp ett demokratiskt samhällssystem. Utbildningsnivån var låg, liksom den allmänna levnadsstandarden i Sverige. De konservativa fruktade att snöda klassintressen skulle vara bestämmande för hur folk skulle rösta och detta skulle få förödande konsekvenser för landet. De flesta ansågs sakna den mognad och den ansvarskänsla som krävdes för att ett demokratiskt styrelseskick skulle kunna fungera väl. »Ansvar« var synonymt med förmåga att se till *helhetens* bästa. Om egenintressen eller klassintressen fick dominera – och det var alltså vad man fruktade – riskerades statens fortbestånd.

När högern efter stor tvekan hade accepterat den allmänna rösträtten »väckte det ganska stor bitterhet hos många av partiets medlemmar«, framhöll Heckscher i sitt tal 1978. »Det fanns många som drog sig bort från högern i slutet av första världskriget just för att den hade svängt.« Men många med en antidemokratisk grunduppfattning stannade kvar och det kastade, menade han, en skugga över partiets demokratiska trovärdighet under lång tid. Denna avsaknad av trovärdighet bottnade också i det faktum att det var i »utkanterna av vårt parti som anhängarna av de nya diktaturrörelserna var som mest ymnigt förekommande«. I högerens riksdagsgrupp fanns således sympatier för nazismen, liksom i partiets ungdomsförbund – Nationella ungdomsförbundet. 1934 bestämde sig därför Arvid Lindman för att bygga upp ett nytt ungdomsförbund. Heckscher, som deltog med stort engagemang i denna process, berättar: »Jag erinrar mig hur man i Uppsala gjorde alla möjliga försök att övertala mig att inte vara med och bilda högerens ungdomsförbund, ungsvenskarna, därför att en del av de gamla högermännen ville ha kvar anknytningen till det ur demokratisk synvinkel så ytterst tvivelaktiga Nationella ungdomsförbundet.«

Det är alltså viktigt att betona att högerns anslutning till demokratin skedde utan djupare övertygelse. Det nya styrelseskicket *accepterades* med hänvisning till realpolitiska omständigheter. Man kan tala om en instrumentell demokratism, däremot ännu inte om en principiell.* Trycket på politisk delaktighet från de lägre samhällsskikten var så stort att något val i praktiken inte längre fanns. Det institutionaliserade utanförskapet alstrade en bitterhet som hotade det etablerade samhällets grundvalar. Samhället hade förändrats och det gällde för de konservativa att anpassa sig till detta.

Så resonerade de flesta inom högern. Men fanns det egentligen några garantier för att de lägre samhällsklasserna lät sig nöjas med rösträtt? Vad fanns det som talade för att arbetarklassen inte skulle utnyttja sin nyvunna makt och tillskansa sig egna fördelar? Farhågorna att politiska entreprenörer inom vänstern skulle finna en marknad för ansvarslös och intressebetonad populism var lika starka efter rösträttens införande som före. De blev knappast mindre av att ledande socialdemokrater gav näring åt farhågorna genom att tala om ett »halvt medborgarskap« för arbetarklassen.

Heckscher tillhörde alltså de övertygade demokraternas krets, som envetet drev på de mer ljumma inom partiet i demokratifrågan. För Heckscher handlade det inte om att »acceptera« demokratin utan om att bejaka den. Den grundade sig nämligen på värden som – särskilt i ljuset av den händelseutveckling som utspelades på den europeiska kontinenten vid

* Statsvetaren Stefan Olsson (2000) använder begreppsparet »taktisk« respektive »principiell« demokratism. Med det förra begreppet avses att uppslutningen bakom demokratin som styrelseform baserar sig på en kalkyl över det utfall som detta styrelseskick får för aktören ifråga; den principiella demokratisynen handlar däremot om en »villkorslös« uppslutning bakom demokratin. Olssons begreppspar syftar att beskriva varför man så småningom inom högern kom att acceptera demokratin, inte till att förklara varför partiet motsatte sig allmän rösträtt. Detta skedde av såväl principiella som taktiska skäl. När det gäller beskrivningen av varför högern så småningom accepterade demokratin är det emellertid mer befogat att tala om just enbart en anpassning, dvs. en instrumentell uppslutning bakom demokratin, snarare än att tala om »taktik«. Man ställdes inför en situation där motståndet var övermäktigt och ett fortsatt motarbetande av allmän rösträtt kunde leda till en för landet olycklig utveckling. För vissa inom högern, bland annat för Gunnar Heckscher, var dock uppslutningen bakom demokratin av principiell karaktär.

denna tid – inte alls stod i konflikt med högerens kristna grundvärderingar. Det handlade om tolerans och respekt för andras värderingar, och om att alla i samhället – oavsett samhällsklass – var lika mycket värda. Att torgföra den politiska jämlikhetens idé inom ett parti som konsekvent hade betonat värdet av en hierarkisk samhällsordning torde dock ha varit en uppgift som inte var alldeles enkel.

Vad Heckscher tidigt försökte klargöra var emellertid att demokratin i sig – som styrelseform – var värderingsmässigt neutral. Den baserades förvisso på principerna om jämlikhet och tolerans, men därutöver fanns det ingenting i de demokratiska principerna som föreskrev en viss inriktning på besluten. Det var, kort och gott, en fråga om ett styrelseskick och en beslutsform, inom vars ram såväl dåaktiga som förnuftiga beslut kunde fattas. Heckscher återkom ständigt till vikten av att inte belasta demokratibegreppet med kvalitativt innehåll.

Enligt Heckscher dröjde det till i slutet av 30-talet innan högern fullt ut slutit upp bakom demokratin ideal. Betecknande för att demokratiska värderingar ännu inte internaliserats ordentligt inom partiets ledande skikt var Lindmans argumentation när han kritiserade nazismen. Lindman – och han var förvisso inte ensam – föraktade Hitler, som ansågs vara en vulgär folkuppviglare. Men detta förakt grundades inte primärt på ett värn för demokratiska värderingar. Vad Lindman och andra inom högern sköt in sig på när de framförde sin kritik mot »nationalsocialismen« – det begrepp man föredrog att använda – var att det var fråga om just en form av »socialism«. Faktum var att en av huvudpunkterna i nazismen var just regleringstanken, och denna tanke tycks i lika hög grad som antisemitismen och antidemokratismen ha varit bestämmande för högerledningens avståndstagande. Nazismen som företeelse betraktades dessutom som en biprodukt av demokratin; liksom bolsjevismen hade densina rötter i kontinentens slum och demokratin bakgårdar. Dessa läror ansågs vara produkter av att demagoger fick fritt spelrum. Därtill kom att nazismen var en »tyisk, enbart tysk företeelse«, som det hette i ett av de flygblad högerpartiet utgav. För ett parti som satte kärleken till det egna fosterlandet högt, framstod det således som rimligt att ta avstånd från en sådan lära.

Det fanns alltså två helt olika antidemokratiska reaktioner kopplade till nazismens framväxt. Den ena bejakade den nazistiska läran, eller åt-

minstone delar av den. Den andra var starkt kritisk till nazismen men utgick likafullt från en demokratikritisk tradition: nazismens framväxt sågs som en konsekvens av demokratiseringen. Den senare typen av reaktion tycks ha varit framträdande i Uppsala. Ett återkommande tema i debatter om styrelseskicket i konservativa akademiska kretsar var just att demokratin, så länge bildningsnivån ännu var låg, skulle skapa missfoster som nazism och bolsjevism. Som statsvetare kunde Heckscher instämma i att det demokratiska systemet innehåller mekanismer som befrämjade populistiska underströmmar. Men därmed var han inte beredd att döma ut demokratin som sådan. Mindre trevliga idéer och samhällsföreteelser skulle givetvis ständigt kunna uppstå i en demokrati, men dessa bekämpades bäst genom öppen debatt.

I sin avhandling om högerns förhållande till demokratin menar Stefan Olsson att högern i och med sitt klara ställningstagandet mot nazismen också tog steget till en principiell uppslutning bakom demokratin. Något starkt förordande för demokratin finner man inte hos Lindman eller andra ledande högermän, men Olsson menar att partiet ändå genom att ta avstånd från varje tanke på att införa diktatur slöt upp bakom demokratin av principiella skäl. Högern, konstaterar han, skulle i början av 30-talet kunnat ha valt samma väg som ungdomsförbundet och som de konservativa partierna i Italien och Tyskland vid samma tid, men partiet gjorde inte det.

Olssons egen studie visar dock samtidigt att det inom högern fanns betydande opinionsyttringar som uttryckte skepsis mot demokratin. »Konservatismens bestämda avståndstagande från diktaturtanken är icke liktydigt med ett reservationslöst anammande av det nuvarande svenska folkstyret« stod det exempelvis i en av Allmänna valmansförbundets broschyrer. Vad man vände sig mot var i första hand att den svenska demokratin byggde på partier som var organiserade utifrån distinkta klassintressen. De rundhänta löften som dessa klasspartier utfärdade till de egna väljargrupperna sågs som en »kräftsvulst« i samhällslivet. Denna form av demokrati ville man inte ha.

När Gunnar Heckscher i sitt anförande 1978 blickade tillbaka på 30-talets demokratidebatt redovisar han en annan bedömning än vad Olsson gör. Heckscher betonade det svåra i att vara demokrat och högerman,

eftersom man tvingades utkämpa ett tvåfrontskrig. Först i slutet av 30-talet hade demokratins princip slagit rot ordentligt inom högern, menar Heckscher.

Nationalismen

Nationalismen hade länge varit ett sammanhållande kitt inom högern när Heckscher engagerade sig politiskt. Tullstriden under 1880-talet hade liksom unionskrisen 1905 blottat djupa motsättningar i svensk politik och i båda fallen kretsade debatten kring den nationalistiska dimensionen. Under 20-talet ryckte »rasfrågan« fram som stor fråga i såväl Sverige som övriga Europa. Denna debatt bottnade i en mörk form av nationalism, som i dag känns avlägsen trots de senaste årens främlingsfientliga opinioner.

År 1920 framlades sålunda en flerpartimotion i riksdagen med krav på att inrätta ett särskilt rasbiologiskt forskningsinstitut. Trots det svåra statsfinansiella läget bifölls motionen och redan året efter inrättades Statens institut för rasbiologi i Uppsala. Det rådde bred samsyn om det angelägna i att undvika »rasodugliga element«. Många såg risker med rasblandningar: en genetisk degeneration med oöverblickbara konsekvenser för folkhälsa och kultur hotade bakom hörnet, menade man. Först en bit in på 30-talet började dessa rasföreställningar att ifrågasättas.

Det fanns följaktligen en grogrund i Sverige när de nya, auktoritära och starkt nationalistiska idéströmningarna blommade ut på kontinenten. Uttryck som »folkgemenskap« användes även i Sverige: begreppet utgick ifrån att det i ett folk finns en biologisk gemenskap som var starkare än de konflikter som var av socioekonomisk karaktär. Rasen var alltså bestämmande för den nationella samhörigheten och denna samhörighetskänsla skapade en enighet som överskuggade de sociala motsättningarna.

Inom högerpartiets ungdomsförbund, Nationella ungdomsförbundet, växte sympatierna för nazismen efter Hitlers makttillträde 1933. Högerpartiet höll dock hela tiden en klar front mot denna ideologi och Nationella ungdomsförbundet uteslöts ur partiet 1934. Ett nytt ungdomsförbund, som stod bakom demokratin, bildades.

Heimdal bröt visserligen med det Nationella ungdomsförbundet innan högern gjorde det. Men även i Heimdal fanns denna högerradikala

nationalism representerad. Denna nationalism uppfattades som förhållandevis rumsren fast den förvisso innehöll likheter med nazismen. »Allt till höger om Heimdal var inte nazism eller fascism«, skriver Svante Nycander i en uppsats där dessa idéströmningar analyseras. I själva verket, menar han, fanns tre av de mest centrala komponenterna i nazismen – nationalismen, antidemokratismen och rasismen – sedan lång tid representerade inom svensk konservatism. Dessa idéer behövde alltså inte »importeras från Tyskland«, framhåller Nycander.

Heckscher lade ned stor energi på att bekämpa dessa strömningar. I ett anförande »Nationalism eller konservatism?« som han höll under slutet av 30-talet på Heimdal kritiserade han det förhållandet att en stark opinion inom högern börjat tala om »den nya nationalismen«. Världsläget var oroligt och det var naturligt att nationalistiska strömmar gjorde sig påminda, framhöll Heckscher. Men all form av nationalism var inte bra, och det nationella var – lika lite som individen – ett självändamål. Varför var det överhuvudtaget viktigt att framhålla nationen? Heckscher tog sin utgångspunkt i ett citat av Erik Gustaf Geijer: »Den falske kosmopoliten är kosmopolit emedan han ej ens duger till medborgare; den sanne kosmopoliten är medborgare men han är mer än det.« Tanken var, förklarade Heckscher, att man inte kunde bygga en kosmopolitisk enhet direkt på de enskilda individerna. Den nationella enheten skulle utgöra grunden för det världsmedborgarskap som var det yttersta målet, en intermediär struktur som band samman olika nationaliteter. Det handlade sålunda om identitet – en föreställd gemenskap – som skänkte samhörighet och mening. Genom den trygghet som den nationella identiteten gav, kunde man få förståelse för andra folk och kulturer.

Men nationell samhörighet fick aldrig innebära underkastelse eller likriktning. Heckscher illustrerade sitt resonemang med den relation han hade till Heimdal som förening. Han befann sig i opposition mot det »ny-nationalistiska« synsätt som föreningen nu torgförde och hans »lojalitet hade på sistone utsatts för icke obetydliga prov«, underströk han. Heckscher erinrade om de skilda idétraditioner som föreningen härbärgerat när det gällde synen på det nationella. Å ena sidan fanns, menade han, en tradition som emanerade från Oscar Alin och Rudolf Kjellén, å andra sidan en som utgick från Harald Hjärne. I den förra traditionen framträdde en

mer ohöljd och aggressiv nationalism från tiden före unionskrisen – här handlade det om att »tala svenska med norrmännen« – och tiden under första världskriget och i efterdyningarna av detta. Den entusiasm som funnits för Sveriges Nationella Ungdomsförbund hos vissa inom föreningen var betecknande för denna tendens. Heckscher menade att det var denna form av högstämnd nationalism som blivit dominerade i Heimdal. Självtillhörde han en motsatt tradition där värdet av folkbildning, reformer och strävan efter universalism betonades. Lika litet som individen var nationen för honom »ett självändamål«.

Att Heckscher valde rubriken »Nationalism eller konservatism?« för sitt anförande var ingen slump. Han ville poängtera att man som konservativ inte nödvändigtvis behövde hänge sig åt storvulen patriotism. Han erinrade om den konservativa utgångspunkten när det gällde att motivera nationalismen i ett mer övergripande sammanhang. Det universella kunde endast nås genom det nationella. Det fanns ingen genväg till mänsklig gemenskap: för att nå samhörighet med andra folk krävdes en nationell medvetenhet, dvs. motsatsen till den inskränkthet han tyckte sig se i vissa kretsar. Han fann anledning att citera Hjärne:

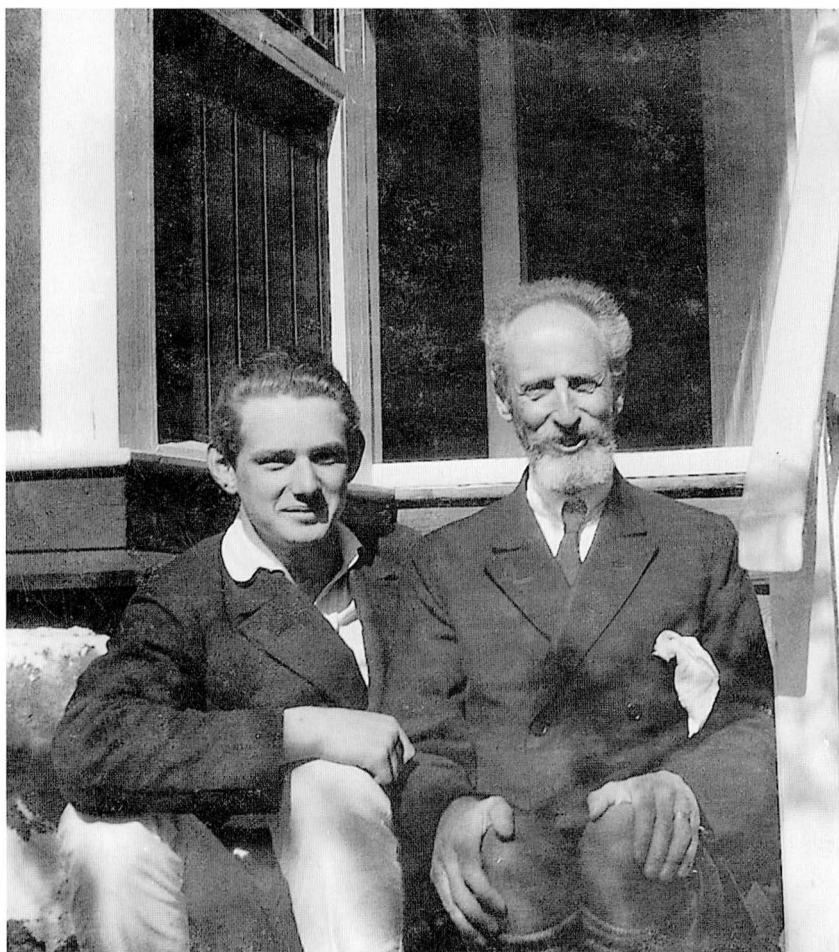
[D]e fosterländska minnena väcka vår samkänsla med detta folk i dess förgångna släkten [...] Men samma minnen förbinda oss ej med vårt eget folk allenast, utan med mänskligheten i det hela, med alla de folk, som våra fäder mött i ömsesidigt arbete, av vilken art arbetet än månde ha varit. Ty dessa minnen skilja oss ingalunda, om de rätt fattas och tolkas, i fientliga människohopar. De lägga den kortaste och den tryggaste bryggan från det ena folket till det andra. Innan ett folk är medvetet om sig självt, lönar det icke dess möda att söka begripa andra. Och för att förstå och akta de andra folkens egendomliga väsen måste vi träda i samfärdsel med dem.

Denna nationalism var av annat slag än den egoistiska och patriotiska form av nationalism som genomsyrade delar av svensk konservatism, framhöll Heckscher. När man inom Heimdal talade om »den nya nationalismen« var det dessutom svårt, menade han, att se vari det nya egentligen bestod. Kjelléns ande svävade fortfarande över det sätt på vilket begreppet användes, och det fann Heckscher vara olyckligt.

Heckscher menade att konservatismens grundläggande förhållande till det nationella vid närmare påseende var ytterst komplicerat. Ur konser-

En ung Gunnar Heckscher vid familjens hus på Baldersgatan i Stockholm. Huset är fortfarande i familjens ägo. Privattfoto.

Gunnar och Eli vid sommarstället på Utö. Här tillbringade familjen sina somrar.
I samband med andra världskrigets utbrott 1939 stängdes dock Utö för sommargäster
och allmänhet. Privattfoto.

Gunnar Heckscher som ung student i Uppsala. Privatfoto.

En nyvald högerledare gratuleras av statsminister Tage Erlander i andra kammaren hösten 1961. Relationerna mellan Heckscher och Erlander var goda, även om det hettade till i många sammanhang såväl innan Heckscher blivit partiledare som under parti-ledartiden. Foto: Svenskt Fotoreportage.

Till höger: Jarl Hjalmarson var högerledare mellan 1950 och 1961. Han räknas som en av partiets främsta ledare; framgångarna var stora under det decennium han ledde partiet. Hjalmarsons sista val som högerledare var 1960, ett val som dock blev ett stort misslyckande. Gunnar Heckscher och Jarl Hjalmarson lärde känna varandra som studenter i Uppsala inom ramen för föreningen Heimdal där Heckscher övertygade Hjalmarson om demokratis överlägsenhet. Foto: Scanpix.

vativ synpunkt var det orimligt att använda begreppet nationalism på det sätt som skedde inom de nynationalistiska kretsarna, »åtminstone i den meningen att en nation skulle utgöras av de vid en tidpunkt levande människorna i ett folk«. Begreppet nation hänfördes nämligen av de konservativa till »det fortlevande folket, det folk som befinner sig i utveckling«.

Vad konstituerade då en nation? Vad var ett »folk«? Vissa definierade folket, och därmed nationen, i biologiska termer. Men för en konservativ kunde aldrig folkbegreppet vara biologiskt, menade Heckscher. Det var ett historiskt och kulturellt betingat begrepp. Därför var nationsbegreppet något som de konservativa kopplade samman med de faktiskt existerande institutionerna i ett politiskt system. Nationen konstituerades av den politiska och kulturella tradition som avspeglades i den bestående statsbildningen i den mån denna hade tillräckligt långvarig hävd. För en konservativ var det exempelvis inte problematiskt att försvara den österrikisk-ungerska dubbelmonarkin – trots olika språk och härstamning – eftersom den existerat under så lång tid att en gemensam kulturtradition vuxit fram. Där fanns med andra ord en nationell samhörighet.

Enligt konservatismens organismtanke var dessutom ett folk eller en nation uppbyggda av olika segment av mindre enheter. Den större enheten – staten eller nationen – vilade alltid på dessa enheter. Den mest grundläggande enheten var familjen och på denna vilade samhällets fortbestånd. Ovanför den enheten fanns en rad samfälligheter, stånd och klasser, på vilka man byggde staten eller samhället.

De så kallade nynationalisterna – det var Heckschers slutsats – gjorde sig således skyldiga till två normativa villfarelser. Dels när de definierade nationen i biologiska termer, dels när de såg nationen som den högsta och därmed i praktiken enda enheten i samhällslivet.

Även om de rasbiologiska föreställningarna försvann ur debatten, parallellt med att Hitlers skräckvälde uppdagades, kvarstod nationalismen som en första rangens debattfråga under hela 30-talet. Frågan om den nationella känslans natur var exempelvis föremål för omfattande diskussion i 1932 års val, då liberalerna riktade kritik mot högerens anspråk på att vara det nationella partiet framför andra. I fråga om vördnad och hängivenhet för fosterlandet fanns ingen skillnad mellan liberalerna och höger, menade liberalerna.

Debatten illustrerar hur positivt laddade begrepp »nationalism« och »patriotism« ännu var. Men vari bestod egentligen denna fosterlandskärlek? Enligt liberalerna berodde den vurm för nationella värderingar som fanns mindre på nattståndna klichéerna om Sveriges svunna storhet än på det faktum att det demokratiska styrelseskicket gjort fler medborgare delaktiga i samhället. I ett samhälle som inkluderade, istället för exkluderade, förvandlades undersåtar till medborgare. Där var förutsättningarna bättre för att utveckla en genuin och meningsfull känsla för nationen. Man raljerade över den inskränkta formen av nationalism bland de konservativa som bland annat togs igång uttryck i den protektionistiska näringspolitik som högern förordade. Det var denna nationalistiskt färgade tullpolitik som Heidenstam ironiserade över: »Fosterlandsvänner, den enda verkligt patriotiska lutfisken säljes hos madam Andersson på Munkbron.«

Den punschdoftande nationalromantiken var Gunnar Heckscher främmande. I sin kritik mot de »nynationalistiska« tendenserna inom svensk höger under 30-talet var hans huvudpoäng att nationalismen varken definierades eller problematiserades. För honom var nationalism vägen till universalism, medan den strömning han polemiserade mot såg nationalismen som ett egenvärde. Enligt detta nynationalistiska synsätt, tycktes nationen rentav vara på väg att ersätta religionen i samhällslivet.

Socialpolitiken

På socialpolitikens område kom Heckscher att spela en central roll i den konservativa idédebatten. När han 1934 deltog i sin första valkampanj, var Sverige fortfarande ett fattigt land. Klassklyftorna var iögonfallande. Arbetslösheten var hög. Många bostäder var undermåliga. Trångboddhet var vanlig. »Missförhållanden, som följt i industrialiseringens spår, upprörde många även i medel- och överklassen«, skriver historikern Louise Drangel.

Gunnar Heckscher tillhörde dem inom överklassen som upprördes. Tiggande och svältande barn på Stockholms gator hade inte varit någon ovanlig syn under hans uppväxt. Det Sverige som han nu verkade i som politiskt aktiv präglades fortfarande av skriande orättvisor. Stora delar av befolkningen levde på en materiellt oacceptabel nivå. I ett tillbakablick-

ande tal han höll 1978, lade han omsorgsfullt ut texten om förutsättningarna för denna valrörelse, hans första som politiskt aktiv. »Vi levde i ett helt annat samhälle [...] Arbetslösheten var på den tiden en fråga om livets nödort. De arbetslösa levde på gränsen till misär, och den massarbetslöshet som fanns var på alla vis ruskig. Inkomstskillnaderna var så stötande, att vi som hade det någorlunda väl ställt hade dåligt samvete – eller åtminstone borde vi haft det.«

Arbetslösheten liksom trångboddheten tillhörde enligt Heckscher de akuta problemen, som pockade på en omedelbar lösning. Det var inte blott en fråga om anständighet och medmänsklighet; även av ren självbevarelse-drift var det nödvändigt att finna lösningar på de sociala problemen, ty i arbetarkvarterens slumområden grodde den sortens utanförskap som hotade det etablerade samhällets fortbestånd. Även bland dem som hade arbete fanns tendenser till ett sådant utanförskap. Den sociala tryggheten var näst intill obefintlig. Om någon blev arbetslös, sjuk eller invalidiserad och arbetsoförmögen stod misären för dörren.

Heckscher tillhörde den krets unga konservativa som drev på för att högern skulle förnya sin socialpolitik och mer aktivt engagera sig för arbetarfrågan. Statens ansvar att tillhandahålla skyddsnät för utsatta grupper borde bli större, menade Heckscher. Det var långt ifrån alla inom högern som delade den uppfattningen. En del menade att problemen överdrevs: om nu arbetarna hade råd med såväl brännvin som fackföreningsavgifter var väl fattigdomen knappast överhängande. Att bygga upp sociala skyddsnät i offentlig regi ansågs riskabelt, eftersom det skulle minska arbetarnas incitament att själva ta ansvar för sin försörjning. Vissa talade rentav i socialdarwinistiska termer: samhällets livskraft skulle försvagas om socialpolitiken drevs för långt. Då riskerade en osund understödstagaranda uppstå och moralisk degenerering hotade. Många välbeställda provocerades också till motstånd av den socialistiska klasskampsr retoriken. Den hårda ton som förekom i socialistisk agitation var inte sällan ägnad att frammana klasshat och ledde också till ett sådant – på båda sidor.

Andra inom högern var mer medkännande och visade öppen empati. De blev alltför i takt med att den gamla generationen successivt försvann ur partiet och ersattes av en ny.

De sociala frågorna fick ett större utrymme i partiets politik sedan Gösta

Bagge valts till ny högerledare 1934. Bagge menade att man ägnat dessa frågor ett alltför ringa intresse. Gick man några år tillbaka fanns visst fog för kritiken att åtskilliga av partiets företrädare varit okänsliga inför de sociala problem som fanns, ansåg han. Partiet hade helt saknat förankring i de breda folkdjupen, men i det avseendet var läget nu ett annat, menade Bagge. Högern hade blivit ett »verkligt folkparti«, vars inställning inom socialpolitiken i allt väsentligt, enligt den nye högerledaren, harmonierade med övriga partiers. De meningsmotsättningar som bevisligen fanns gällde inte principen att staten hade ett ansvar för de svaga, utan hur detta ansvar skulle tas och i vilken omfattning. När motståndarna framställde högern som ett socialt okänsligt parti var detta, menade Bagge, mot bättre vetande.

År 1944 efterträddes Bagge av Fritiof Domö. Denne har beskrivits som ett »barn av den praktiska politiken under den Per Albinska epoken i Sveriges historia«. Domö var, skriver Stig-Björn Ljunggren i sin avhandling om högerns idéutveckling, något mer positiv till statliga ingrepp och socialpolitiken fick under dennes ledning högre prioritet än tidigare. Fortfarande var det emellertid en »kärv högerlinje« som torgfördes. I väsentligt mindre grad än regeringen bejakade högern socialpolitiska insatser. Men den principiella skillnaden gentemot de andra partierna hade ändå minskat. Det avgörande steget hade tagits under Bagges partiledartid och med Domö som partiledare fortsatte denna utvecklingstendens. När krigsökonomien avvecklades och socialdemokratien lade fram sitt efterkrigsprogram skedde en anpassning till de nya förutsättningarna och en mer »positiv socialpolitik« – som det kallades inom högern – tog form.

Det är sant att högern accepterade *principen* om statliga ingripanden för att hjälpa människor i nöd. Två förhållanden är dock viktiga att betona, förutom att högerns socialpolitiska ambitioner var lägre än övriga partiers. För det första byggde högerns politik på principen om »hjälp-till-självhjälp«. De verkligt svaga, som på grund av sjukdom eller andra skäl inte var i stånd att sörja för sig själva, skulle staten ta ansvar för. Men i övrigt skulle statens roll vara mer indirekt och framåtsyftande. Alla skulle ges chansen att klara sig själv. Den som föddes fattig skulle få stöd och hjälp för att ta sig fram, om vederbörande själv ansträngde sig. Högern tog bestämt avstånd från den socialdemokratiska politiken som ansågs

befrämja en understödstagarmentalitet. Att statliga insatser skulle höja de svagaste till de högsta var uteslutet. Jämlikhet enligt den socialistiska modellen uppfattades som naturvidrig, eftersom människor föds med olika förutsättningar.

För det andra talade man inom högern om en »produktionsbefrämjande socialpolitik«. Statens åtgärder för att motverka fattigdom sågs som ett medel för att höja nationens sammantagna välstånd. Inte minst Gunnar Heckscher återkom ofta till detta argument.

Man kan alltså säga att det framförallt var argument av utilitaristisk karaktär som gjorde att de konservativa omprövade sitt motstånd mot att utöka statens ansvar för de mindre bemedlade i samhället. Det var bra för hela samhället, inte bara för dem som politiken riktade sig till, att fattigdomens utrotades. Materiell misär skapade jordmån för upprorsmentalitet och extremism. Heckscher anslöt sig helt till Harald Hjärnes argumentering för reformering av rösträtten och menade att resonemanget ägde sin giltighet även på socialpolitikens område. När Hjärne redan 1891 hade lanserat slagordet »försvar och reformer« handlade det just om att motivera en mer tillmötesgående politik gentemot den rösträttsrörelse som vid denna tid börjat få luft under vingarna. Hur kunde man begära att människor skulle ställa upp med livet som insats för att försvara en abstrakt nationalistisk idé samtidigt som de förvägrades politisk delaktighet?

Den socialpolitiska förnyelse, som inte minst Heckscher argumenterade för, byggde på samma grundidé. Målet var, menade han, en stark nationell sammanhållning, en gemenskap mellan olika »samhällsgrupper, både vad som med ett alltmer oegentligt ord kallas 'arbetare' och de andra arbetande«. Alla hade »stora och betydelsefulla uppgifter i samhället«. Det var förvisso inte nödvändigt att riva alla sociala skrankor, betonade han, men det var angeläget att »förståelsen och samverkan mellan olika grupper« blev större. Hur skulle då detta ske? Det var av central betydelse – Hjärnes ande svävar här över resonemanget – att de utsatta gruppernas delaktighet i samhällslivet ökade. Om inte detta åstadkoms, äventyrades den nationella gemenskapen och i förlängningen skulle möjligheterna att försvara landet minska. Ett starkt försvar handlade inte bara om materiella resurser. Det krävde också försvarsvilja bland dem som skulle försvara landet vid ett angrepp. För att förvissa sig om lojalitet var det således

nödvänt med en offensiv reformpolitik, som riktades direkt mot de svaga grupper i samhället som utgjorde huvuddelen av den svenska försvarsmakten.

Argumentet var inte nytt. Ernst Trygger hade använt det när han motiverade högerns uppslutning bakom 1913 års pensionsreform: reformen skulle, menade han, ge upphov till »tacksamhet« och därmed också till starkare »pliktkänsla«.

När Heckscher avgick som ordförande för Högerns ungdomsförbund 1952 pekade han på den positiva förändring som skett inom det socialpolitiska området under senare år inom partiet. Det rädde numera »i stort sett enighet« om att staten hade ett ansvar för utsatta människor, menade han. Men alltså brottades högerpartiet med ett trovärdighetsproblem. Det ifrågasattes om »högern handlar av ärlig övertygelse«. Ifrågasättandet såg han som i huvudsak orättvist, och det var naturligtvis någonting som var partitaktiskt betingat. I viss mån fanns fog för misstanken att det socialpolitiska engagemanget var ärligt menat, medgav han: »Var och en får väl tala för sig själv. Inom ungdomsförbundet tror jag mig kunna säga, att flertalet icke hyser någon tvekan. Men vi anser det icke tillräckligt att de sociala anslagen äro stora i budgeten, vi mena att det också är av betydelse att pengarna bli väl använda inom ramen för en produktionsbefrämjande socialpolitik.«

Medan Gunnar Heckscher som forskare gjorde en raketkarriär och redan vid mycket unga år nådde en ställning som etablerad universitetslärare, följde hans politiska karriär ett betydligt lugnare och mer utdraget skeende. Han hade visserligen varit ordförande i Heimdal 1930–31 men blev medlem i partiet först 1934. Då var han 25 år och redan docent. Samma år blev han ordförande i Uppsala Ungsvenska förening. I nästföljande kommunalval fyra år senare blev han invald i Uppsala stadsfullmäktige-församling. När familjen flyttade tillbaka till Stockholm 1941 lämnade han sitt uppdrag som stadsfullmäktig och först 1949 – Heckscher var då fyllda 40 – valdes han till ordförande i högerns ungdomsförbund. Jämfört med dagens ungdomspolitiker var han inte bara senior utan hade också en överlägsen meritlista. Heckscher var professor sedan två år, hade varit rektor för Socialinstitutet, hunnit med en vistelse som gästprofessor vid

University of Chicago. Det år han avgick som ordförande i högerns ungdomsförbund – 1952 – valdes han till vicepresident i *International Political Science Association*.

Även om det politiska engagemanget länge var underordnat den akademiska karriären var Heckscher hela tiden aktiv i den politiska debatten. Han delade inte alla högerns idéer, men blev högerman på grund av att det upplevdes som det minst dåliga alternativet. I de centrala frågorna – närings- och försvarspolitik – stod han högern närmast. Här förordade Heckscher en konventionell högerpolitik. Men i den interna idédebatten intog han en vänsterposition i flera av de frågor som befann sig i stöpsleven under 30- och 40-talen. På 30-talet tillhörde han dem som försökte påskynda partiets uppslutning bakom det demokratiska styrelseskicket. Under samma period gick han till storms mot den kvardröjande chauvinism som fanns inom konservativa kretsar. Engagemanget inom socialpolitiken följde samma mönster: Heckscher tillhörde förnyarnas krets, dem som drev på för att modernisera högern.

Högers lyckliga 50-tal

Den folkliga Hjalmarson

1950-talet var en närmast osannolik framgångsperiod för högerpartiet. Efter att i 1948 års riksdagsval gjort sitt sämsta val genom tiderna och endast fått 12,3 procent av rösterna – högerpartiet blev därmed för första gången det minsta borgerliga partiet – återhämtade sig partiet och gick fram i samtliga de val som ägde rum under 50-talet. I det extra andrakammarval som ägde rum 1958 nådde partiet 19,5 procent och blev på nytt största partiet inom borgerligheten.*

När något borgerligt parti går framåt sker detta i regel på bekostnad av något annat borgerligt parti. Detta mönster är inte bara en modern företeelse, även om den nu blivit så mycket mer uppenbar i och med att rörligheten i valmanskåren ökat. Valforskarnas data visar att rörligheten inom valmanskåren fram till 60-talet var ytterst måttfull. Den rörlighet som ändå fanns ägde i huvudsak rum inom respektive block. De allmänborgerliga väljarna med svag partiidentifikation flockades kring det parti inom borgerligheten som för tillfället framstod som det ledande.

Högerpartiets framryckning bland väljarna under 50-talet skedde dock utan att det andra borgerliga oppositionspartiet, folkpartiet, gick tillbaka. Fram till det extraval som anordnades 1958 ökade även folkpartiet parallellt med att högern kunde inkassera ett växande väljarunderlag. Tillsammans lyckades de båda partierna att öka sin andel från 34 till 41 procent mellan 1950 års kommunalval och 1956 års riksdagsval. De båda koalitionspartierna, socialdemokraterna och bondeförbundet, gick kontinu-

* Det nyval som ägde rum den 1 juni detta år är den enda gången ett extraval anordnats i svensk politik efter det att den allmänna rösträtten införts. Valet föranleddes av att riksdagen röstade ned den socialdemokratiska regeringens ATP-proposition. I det kommunalval som ägde rum i september samma år nådde högern en ännu högre nivå: 20,4 procent av rösterna.

erligt tillbaka under koalitionstiden och minskade från 61 till 54 procent. Det saknas tillräckligt utförliga data om hur väljarströmmarna såg ut för perioden i dess helhet, men uppenbarligen skedde en kontinuerlig överströmning av väljare från de båda regeringspartierna till de båda oppositionspartierna. Huruvida högern vann väljare i huvudsak från folkpartiet som i sin tur kompenserade dessa förluster med att vinna socialdemokratiska väljare är svårt att fastställa. Att direktövergångarna från socialdemokraterna till högern var ytterst ringa är dock belagt när valforskningen sedermera började mäta väljarflöden. En rimlig gissning är därför att de flöden som ägde rum under 50-talet i allt väsentligt följde det nyss beskrivna schemat. Men det centrala är att både folkpartiet och högern de facto växte i styrka, medan socialdemokraterna och bondeförbundet tvingades till en elektoral kräftgång.

Denna borgerliga medvind kom att påverka de politiska förutsättningarna. Den sammanföll med en stark ekonomisk tillväxt, vilken anmärkningsvärt nog inte kom de regerande partierna till del opinionsmässigt. Inom borgerliga intellektuella kretsar tolkades utvecklingen enligt sammalogik som när marxistiska forskare talade om »arbetarklassens förborgerligande«: med en högre levnadsstandard förändras arbetarnas värderingar. Socialismen hade försuttit sin chans i Sverige och övriga västvärlden, eftersom den fattigdom som denna lära föddes ur nu definitivt hade avskaffats på den europeiska kontinenten. Det var egentligen bara i fattiga delar av världen, i Afrika och Asien, som det fortfarande fanns en grogrund för socialistiska regimer. I Sovjetunionen hade man »hunnit« genomföra en revolution medan landet ännu var fattigt. Socialismens verkliga fiende var alltså – skrev folkpartiledaren Bertil Ohlin i en debattartikel vid denna tid – »en hög och stigande levnadsstandard med trygg samsällsättning i ett samhälle med andlig och ekonomisk frihet«.

Optimismen var således påfallande. Så påfallande att den rentav inrymde drag av determinism. I det nya Sverige som växte fram var en omstrukturering av de politiska styrkeförhållandena att vänta. Enligt detta synsätt var verkligheten socialdemokratins värsta fiende.

Bakom högerens framgångar låg inte minst valet av Jarl Hjalmarson till ny partiledare 1950. Hjalmarson blev snabbt folkkär. Utan att hemfalla åt populism talade han enkelt och begripligt och han förmådde, på ett sätt

som ingen högerledare gjort före honom, att utifrån det perspektiv som var »den vanliga vardagsmänniskans« – ett uttryck som Hjalmarson ofta använde i sina framträdanden – åskådliggöra högerens ideologiska budskap.

Heckscher och Hjalmarson lärde känna varandra under studietiden i Uppsala; båda var aktiva i Heimdal. Hjalmarson tillhörde den betydligt mer konservativa falangen inom föreningen och det rådde en inte oansenlig ideologisk klyfta mellan de båda. Under 50-talet, när båda tillhörde partiledningen, stod dock de gamla studentkamraterna varandra betydligt närmare politiskt. Hjalmarson hade tagit åtskilliga steg i liberal riktning.

Heckscher beundrade sin gamle väns politiska naturbegåvning. I ett brev som Heckscher skrev till Gösta Bohman i början av 80-talet när Bohman arbetade med sina memoarer berördes Hjalmarsons politiska gärning. Enligt Heckscher var Hjalmarson den »kanske största begåvningen som högern någonsin haft [...] Han hade just intuitionen som gjorde att folk tyckte att han gav uttryck åt vad de själva tänkte. Han utstrålade mänsklig värme, var charmig och kunde tycka om sina politiska motståndare, men tvekade aldrig ett ögonblick om att han hade rätt och motståndaren fel.«

Under Hjalmarsons partiledartid skedde en förnyelse av kampanjarbetet och det sätt på vilket man närmade sig väljarna. Det ägde också rum en ideologisk förnyelse av högerpartiet. Tydligare än tidigare blandade man samman liberala och konservativa idéer till en anslående brygd, som Stig-Björn Ljunggren i sin studie av högerens idéutveckling träffande kallar för »folkhemskapitalism«. I det snabbt växande välståndets kölvatten uppstod en vision som gick ut på att samtliga medborgare skulle förvandlas till små kapitalister.

Högerpartiet kom under detta decennium att spela en långt mer central roll i svensk politik än någonsin tidigare. Efter allmänna rösträttens införande hade högern tvingats bli en alltmer marginaliserad del av det partipolitiska kraftfältet. Nu etablerade sig partiet som ett kraftfullt alternativ till en socialdemokrati som vid slutet av 50-talet inte alls tycktes sitta i samma säkra maktställning som när decenniet var ungt.

Under Hjalmarsons partiledartid växte det även fram ett större sam-

förstånd mellan högern och folkpartiet. Detta kom att bli betydelsefullt för utvecklingen inom svensk politik. Ett regeringsalternativ tycktes vara under uppsegling. Men trots att de båda partierna oftast stod eniga i sin kritik av regeringen och dess politik, var inte relationen alldeles okomplicerad. De båda partierna bar på en nedärvd animositet gentemot varandra eftersom de varit ideologiska huvudfiender under lång tid. I den stora kraftmätningen som ägde rum med anledning av att socialdemokraterna 1948 gick till val på sitt radikala efterkrigsprogram, hade emellertid liberaler och konservativa stått sida vid sida.

En ideologisk gemenskap uppstod således, åtminstone i så måtto att den borgerliga vänstern under efterkrigstiden förenades med den borgerliga högern av att ha samma huvudmotståndare. I stigande grad kom de emellertid att framstå som rivaler om de väljare som befann sig i det borgerliga lägret utan att ha en stark övertygelse om vilket av de borgerliga partierna som var bäst. Denna kamp om de allmänborgerliga väljarna har under efterföljande decennier fortsatt att vara ett strategiskt dilemma för de borgerliga partierna. Det har bidragit till svårigheterna att på ett trovärdigt sätt utforma ett gemensamt regeringsalternativ.

Bertil Ohlin: den evige oppositionsledaren

Under den tidsperiod som Heckscher var aktiv politiker var folkpartiet nästan hela tiden det ledande partiet inom borgerligheten. Sedan 1944 leddes folkpartiet framgångsrikt av Bertil Ohlin. Vid dennes första val som partiledare 1948 hade partiet fördubblat sin väljarandel.

Ohlin var nära vän med familjen Heckscher. Han hade som doktorand tjänstgjort som amanuens åt Eli Heckscher vid Handelshögskolan och de personliga relationerna dem mellan var länge mycket goda. Ohlin var en ofta sedd gäst hos familjen Heckscher. Ett längre besök som Ohlin gjorde på familjens sommarställe på Utö ledde till att Gunnar Heckscher, då i de yngre tonåren, fick en idol i den tio år äldre Ohlin. I ett brev till Ohlin på dennes 70-årsdag beskriver Heckscher hur »den sommaren gav upphov till en hjältedyrkan gentemot Dig som räckte lång tid framåt«.

I och med att Ohlin började orientera sig bort från den neoklassiska inställningen blev relationen mellan Eli Heckscher och Ohlin ansträngd.

Självklart påverkade detta Gunnars bild av Bertil Ohlin. Ursprunget till konflikten var att Ohlin hade blivit starkt påverkad av John Maynard Keynes uppmärksammade finanspolitiska teori. I motsats till sin läromästare Eli Heckscher fjärmade sig Ohlin från den neoklassiska ståndpunkten inom den nationalekonomiska forskningen och började – liksom många andra yngre ekonomer vid denna tid – bejaka ett vidgat statligt inflytande i det ekonomiska livet. Eli Heckscher var fullständigt oförstående inför denna »tvångshushållning«.

Åsiktsmotsättningen ledde snart till en brytning även socialt. Heckscher, som länge varit en obestridd auktoritet inom det vetenskapliga samhället, hade börjat bli alltmer ifrågasatt i den ekonomisk-politiska debatten. Naturligtvis hade Heckscher räknat med stöd från sin unge adept, vars anseende snabbt vuxit. Ohlin hade blivit professor i nationalekonomi redan vid 25 års ålder och var en internationellt erkänd forskare efter ett uppmärksammat arbete inom utrikeshandelsteorins område. När Ohlins stöd uteblev utlöste det stor besvikelse från Heckschers sida. Eli Heckscher vägrade att bevilja Ohlin tjänstledigt från sin tjänstgöring på Handelshögskolan för en termins vistelse på Harvard. Håtska personangrepp följde från ömse håll. Kulmen nåddes vid en offentlig debatt om planhushållningen i Nationalekonomiska föreningens regi. En alltmer upptrappad ordväxling i brev dem emellan följde efter debatten och de båda kontrahenterna enades om att bryta kontakten. Eli Heckschers sista brev till Ohlin är bittert: »Ingen av mina lärjungar har intresserat mig så mycket som Du, för ingen har jag gjort mig lika stort besvär – och ingen har berett mig så stor missräkning. Nu vill jag för egen del avsluta kontot.«

Tillsammans med Jarl Hjalmarson kom Ohlin att fungera som en kraftfull opponent till den socialdemokratiska regeringspolitiken under 50-talet. Fram till val 1958 var folkpartiet det största borgerliga partiet, en position som partiet återfick 1960. Ohlin satt kvar som folkpartiledare ända till 1967 och var den mest tongivande oppositionspolitikern under nästan ett kvartssekel. Under de 23 år han var partiledare var han den evige statsministerkandidaten, även om högerpartiet under en kort period var största partiet inom borgerligheten.

Harpsundsdemokratin

Andra världskrigets inrikespolitiska stiltje hade följts av en hård ideologisk konfrontation som kulminerade i valet 1948. Debatten kretsade kring det socialdemokratiska efterkrigsprogrammet, som syftade till ett ökat statligt inflytande över näringslivet och en större roll för staten inom samhällslivets olika områden.

Denna planhushållningsoffensiv resulterade i en ideologisk generalmönstring inom den borgerliga oppositionen. Den motoffensiv som ägde rum i 1948 års valkampanj blev framgångsrik. Något regeringsskifte uppnåddes visserligen inte men socialdemokraternas planhushållningspolitik skrinlades, vilket kan betraktas som en seger för den svenska samförståndsmodellen. Det fanns förvisso parlamentariska förutsättningar efter valet att genomföra socialdemokratins kontroversiella politik men man avstod. Motivet var just att slå vakt om samförståndet: om regeringen med stöd av kommunisterna skulle trumfat igenom sin politik hade broarna ha rivits till såväl näringslivet som den borgerliga oppositionen för lång tid framåt.

Efter denna reträtt inträdde en lugnare period inom svensk inrikespolitik. Relationerna mellan socialdemokraterna och näringslivets ledande företrädare var under hela 50-talet utomordentligt goda. Uttrycket »Harpsundsdemokrati« myntades för det samförstånd som växte fram. Industrimannen Carl August Wicander hade 1953 testamenterat egendomen Harpsund i Södermanland till den svenske statsministern som representationsbostad och på detta gods ägde det under 50-talet kontinuerligt rum förtroendefulla överläggningar mellan representanter för regeringen, fackföreningsrörelsen och näringslivet.

Därtill hade socialdemokraterna bildat en koalitionsregering med bondeförbundet 1951. Denna röd-gröna koalition regerade fram till 1957. Bondeförbundets främsta krav för att ingå i regeringen var att socialdemokraterna lade samtliga programpunkter av socialistisk karaktär i malpåse. Detta var naturligtvis en bidragande orsak till det samförstånd som utvecklades mellan regeringen och näringslivet.

Under 1950-talet lanserade Herbert Tingsten sin uppmärksammade tes om ideologiernas död. Som en konsekvens av det växande välbefindandet hade

skillnaderna mellan de politiska alternativen minskat, menade han. I »de lyckliga demokratierna« förordade alla partier demokrati och välstånd; striden gällde inte längre målen utan medlen. Politiken handlade därför inte längre om idéer och principer utan om teknik.

Ingen tvekan kan råda om hur rätt Tingsten hade i sin karakteristik över den dåvarande inrikespolitiken. I jämförelse med det hätska debattklimat som präglat svensk politik under de strider som handlade om statsskicket eller införande av planhushållning framstår 50-talet som idylliskt.

Men att det i svensk politik rådde en övergripande konsensus innebar inte att det saknades skärmyslingar. Svensk politik har alltid präglats av en pendelrörelse mellan strid och samförstånd och så var fallet även på 50-talet. Två politikområden blev föremål för särskilt intensiv debatt: pensionerna och utrikespolitiken. I båda fallen handlade det om debatter som kom att bli långvariga och som därtill i hög grad blev formerande för den fortsatta utvecklingen i svensk politik.

Pensionsfrågan och det starka samhället

När riksdagen 1959 beslöt att införa den allmänna tjänstepensionen (ATP) sattes slutpunkten för en strid som pågått under nästan hela 50-talet, även om ATP-frågan skulle spela en viktig roll under ytterligare två valrörelser. Införandet av tjänstepensionen blev en av de mest upprivande politiska striderna i vårt land under 1900-talet.

Efterkrigstidens ekonomiska utveckling kännetecknades av en oavbruten tillväxt. Under 50-talet låg tillväxttakten i genomsnitt på 3,5 procent per år, och under 60-talets första år ökade tillväxten till 5 procent årligen. Exportindustrin – särskilt verkstadsindustrin – var motorn i denna växande ekonomi. Socialdemokraterna fortsatte sin näringslivsvänliga attityd. Ekonomin genomgick en liberalisering.

Socialdemokraternas avregleringspolitik gjorde de borgerligas socialiseringsspöke oanvändbart. Detta var dock inte på ett självklart sätt till fördel för socialdemokratin. En oro spreds inom partiet att arbetarklassen skulle förborgerligas i sina värderingar och levnadsvanor i takt med att den ekonomiska tryggheten ökade och det materiella välståndet växte. Satt partiet fast i en framgångsfälla, precis på det sätt som en del borgerliga in-

tellektuella hävdade? Partiledningen uppfattade det växande missnöjet inom rörelsen som en bekräftelse på detta: när fattigdomen nu var borta och det materiella välståndet oavbrutet växte skedde en emanciperings bland partiets kärnväljare. Alltför inom arbetarkollektivet kom i åtnjutande av en sådan trygghet, att de inte behövde oroa sig över sådant som mindre bemedlade ängslats för tidigare. Men den slutsats som socialdemokraterna drog var av diametralt annat slag än den som gav upphov till en närmast övermodig optimism inom borgerligheten. Tryggheten var inte ett hot mot socialdemokratins maktposition, eftersom arbetarklassens värderingar förändrades. Tvärtom – enligt socialdemokraternas egen analys – var välståndet och den materiella tryggheten en förutsättning för en intensifierad socialdemokratisk välfärdspolitik.

Intern kritik framfördes till följd av att partiet så envetet bedrev samförståndspolitik. Kritiken var ideologisk. I det samförstånd som genomsytrade politiken hade, menade kritikerna, socialdemokratins ideologiska rötter torkat ut. Att partiet åtminstone för överblickbar tid satt tryggt vid makten var till föga tröst för de teoretiskt skolade inom rörelsen. Vart hade visionerna om det klasslösa samhället tagit vägen? Var det verkligen tillräckligt att sitta på maktens taburetter och fördela en till synes aldrig sinande välståndsökning?

Partiledningen tolkade frustrationen som ett uttryck för »de stigande förväntningarnas missnöje«. Socialdemokratins hade alltsedan partiets tillblivelse byggt sin politik på det berättigade missnöje som fanns. Men nu var »Fattig-Sverige« nästan borta. Så långt sammanföll den socialdemokratiska analysen med den som gjordes av de borgerliga intellektuella som förutspådde socialismens bortvittrande. Det fanns visserligen problem kvar att lösa – eftersatta grupper hade fortfarande legitima skäl att känna missnöje – men på det hela taget var det ett nytt Sverige som tagit form; svenskarna var rikare och tryggare än någonsin. Det missnöje som nu framfördes i den interna debatten kunde te sig svårbegripligt i ljuset av den framgångsrika politik som bedrivits, men den måste, menade Tage Erlander i ett ofta citerat anförande från 1956, ses i ljuset av den exceptionellt snabba välståndsökningen. Välståndet hade helt enkelt givit mersmak, menade Erlander. Resonemanget påminner om Maslows berömda behovshierarki. Förväntningarna hade vuxit. I det nya, materiellt rikare

Sverige var det inte längre tillräckligt att slippa fattigdom och nöd; de moderna människorna hade andra, betydligt vidare referensramar. I samhället såg Erlander ett helt nytt missnöje: »ett missnöje, som inte alls påminner om det missnöje, som en gång i tiden drev fram arbetarrörelsen [...] Det är ett missnöje jag skulle vilja karakterisera såsom de stora förväntningarnas missnöje.«

Den höjda levnadsstandarden hade skapat en ny tillförsikt inför framtiden, menade statsministern, men också otålighet över att utvecklingen inte gick ännu snabbare. »När man är van vid – vilket man är i fullsysselsättningssamhället – att man har en hygglig inkomst inte bara i dag, inte bara nästa vecka, och nästa månad, utan liksom ser den framför sig år från år, då inriktar man sin efterfrågan på ting, som innebär längre engagemang både för den enskilde och för samhället.«

Denna analys blev betydelsefull för den fortsatta utvecklingen inom svensk politik. Socialdemokraternas frustration över att partiet förlorat väljare tre val i rad, trots att välståndet ökade snabbt gavs i och med denna analys en förklaring som föreföll rimlig. Det var också ett svar som tillfredsställde partiets behov av ideologisk förnyelse. De nya förväntningarna som medborgarna upplevdes ha var nämligen av sådan karaktär, att de enligt socialdemokraterna endast var staten som kunde tillgodose dem. Det handlade om sådant som bättre utbildning, bättre sjukvård och bättre bostäder. Men det handlade också om starkare sociala skyddsnät, exempelvis pensioner. Dessa nya krav och anspråk från medborgarnas sida krävde ett betydligt starkare offentligt engagemang. Det *starka samhällets* filosofi blev nu socialdemokratins ideologiska rättesnöre. Återigen skulle partiet hämta näring i den frustration som fanns hos de många. Det var en frustration som i grund och botten påminde om den som funnits då det socialdemokratiska partiet bildades. Trots att den materiella levnadsnivån nu befann sig på en nivå som den första generationens socialdemokrater sannolikt aldrig skulle ha kunnat föreställa sig.

Som framhållits påverkade den goda ekonomiska utvecklingen också idéutvecklingen inom oppositionen. Högern hade under alla år varit det parti som envetet stretat emot den socialdemokratiska reformpolitiken; högerpartiets socialpolitiska linje byggde på att individerna i största möjliga utsträckning skulle klara sig på egen hand och att samhällets åtagan-

den skulle begränsa sig till fattigvård av rudimentär typ. Även folkpartiet och bondeförbundet förordade en mer restriktiv reformpolitik än den som socialdemokratien bedrev men hade i motsats till högern ofta bistått den socialdemokratiska regeringen i dess reformpolitik; ambitionen var dock framförallt att värna de allra sämst ställda. När nu fattigdomen höll på att försvinna, öppnades möjligheter för en annan politisk strategi för de borgerliga partierna. Möjligheter öppnades att göra medborgarna mindre beroende av staten. Bertil Ohlin var förhoppningsfull och förutspådde en fördubbling av levnadsstandarden inom 25 år: »När inkomsterna stiger för alla och samhället skapat en bottenrygghet, ankommer det på människorna själva att genom kompletterande åtgärder – försäkringar, sparande o d – sörja för en komplettering i den form de själva finner lämpligt. Med en stigande levnadsstandard blir också behovet av subventioner från samhället mindre.»

Inom högern var entusiasmen knappast mindre. Partiet började plötsligt använda en visionär terminologi: i det snabbt växande välståndet, där medborgarna själva fick disponera en allt större andel av sina inkomster, skulle alltfler bli kapitalägare. Liksom vänstern såg man framför sig en förändrad livsstil hos de många människorna. Medan de socialistiska teoretikerna i bekymrade ordalag talade om »arbetarklassens förborgerligande«, talade man inom högern om den *egendomsägande demokratin*. I takt med att denna demokrati – som ibland också benämndes ägardemokratin – förverkligades skulle alltfler skaffa sig ett sparkapital. Själva ägandet förädlade människan, ansåg man. I stället för att ta emot allmosor från staten skulle man även i de grupper, som för inte så länge sedan betraktats som fattiga, ha möjlighet att själva ta ansvar för den egna livssituationen. Ägande medförde ansvarskänsla, gav möjlighet till oberoende och därmed personlig frihet; människorna skulle med andra ord komma att bli allt självständigare och när ägandet spreds till alla grupper skulle också en betydligt mer jämlik livsstil uppstå i samhället. En fullständig jämlikhet skulle naturligtvis inte uppkomma, oundvikligen skulle det finnas betydande skillnader mellan sådana människor som var i besittning av begåvning och driftighet och å andra sidan sådana som saknade den typen av egenskaper. Skillnader av detta slag var naturliga och legitima. Men det gamla klassamhället var på upphällningen, och detta innebar en drama-

tisk förändring av det politiska debattklimatet. Det klasshat som de socialistiska partierna profiterat på antogs snabbt försvinna. Välståndet skulle ta kunderna från socialismen.

Jarl Hjalmarsons skicklighet i att åskådliggöra denna vision var en viktig orsak till att högern under hela detta decennium stärkte sin ställning i valmanskåren. På sitt avväpnande folkliga sätt illustrerade han med konkreta exempel vad den ökande standarden skulle innebära: egnahem, fritidsstugor, bilar, motorbåtar eller nya vardagsrumssoffor. Framförallt hoppades dock Hjalmarson att fler skulle äga aktier eftersom det var den effektivaste metoden att snabbt bli kapitalägare; hans vision var ett Sverige där alla medborgare genom sitt aktieinnehav var delaktiga i landets förmogenhetstillväxt.

Det är som sagt svårt att frigöra sig från intrycket att oppositionen hemföll åt en form av determinism. Men utvecklingen skulle naturligtvis inte gå av sig själv. För högern gällde det att motarbeta socialdemokratiens planer på ett större offentligt ansvarstagande, såväl inom socialförsäkringsområdet som i övrigt. När socialdemokraterna sjösatte det starka samhällets filosofi var det just på pensionsområdet man hade börjat: partiet ville införa en obligatorisk tjänstepension för samtliga löntagare. Att som de borgerliga nöja sig med att höja folkpensionerna var inte nog; den moderna människan hade enligt socialdemokraternas uppfattning högre anspråk än den »bottentrygghet« som högern och folkpartiet talade om. Det handlade, menade socialdemokraterna, inte längre bara om att öka tryggheten hos de många människorna utan också om att ge dem en sådan trygghet att de upplevde frihet. En utbyggnad av välfärden innebar en frigörelse för samhällets breda lager. Frihet var just att slippa oroa sig för nöd och umbäranden. I synen på vad frihet var gick en avgrund mellan de båda huvudalternativen i svensk politik. Den borgerliga argumentationen var att frihet uppnåddes genom att människorna själva fick förfoga över en större andel av sina inkomster.

Den nyvalde riksdagsledamoten Gunnar Heckscher deltog med stor iver i denna debatt. I ett av sina allra första riksdagsanföranden diskuterade han de socialpolitiska konsekvenserna av den snabba välståndsökningen. Heckschers engagemang inom socialpolitiken var välkänt och efter sin tid på Socialinstitutet åtnjöt han stor auktoritet som socialpolitisk de-

battör. I detta riksdagsanförande, där han företrädde sitt parti i 50-talets största inrikespolitiska fråga, upprepades först högerpartiets kända ståndpunkt att staten hade ett övergripande ansvar för alla medborgares välfärd. Men därefter tycktes han vilja distansera sig från den retorik som vissa av partiets företrädare emellanåt hemföll åt när de utvecklade den egendomsägande demokratins välsignelser. De flesta medborgare var visserligen kloka och ansvarsfulla, underströk Heckscher, precis som man förutsatte i denna retorik. Men *alla* var förvisso inte ansvarsfulla. Och om det var helt och hållet upp till individerna själva att disponera sina inkomster kunde man, dessvärre, räkna med att vissa – troligen alltför många – skulle använda sina medel på helt andra saker än sparande. I det välståndssamhälle som nu tog form kunde man lugnt räkna med att konsumtionsvaror – särskilt bilar, TV-apparater etc. – slog ut aktier och sparande till den egna ålderdomen. Därför var det nödvändigt att staten med hjälp av tvång tillhandahöll en minimistandard för alla. Dock innebar, menade han, det förslag till tilläggspension som regeringen lagt fram ett klart överskridande av denna miniminivå.

Högern förordade alltså en höjning av den allmänna folkpensionen för att försäkra sig om att även de minst sparbenägna fick en tryggad ålderdom, men utöver denna folkpension var det de enskilda individerna själva som skulle ta ansvar för sin framtida pension. Heckscher försvarade således högerpartiets linje fullt ut, men i sin argumentering gjorde han en intressant markering. Statens roll var enligt hans traditionella socialkonservativa utgångspunkt att hjälpa och stödja dem som av olika skäl inte insåg sitt eget bästa. Ståndpunkten var således identisk med högerns ståndpunkt i pensionsfrågan. I allt väsentligt var även argumentationen densamma, men Heckscher betonade argument som hade sitt ursprung i högerpartiets socialkonservativa idéarv snarare än i den liberal-konservativa idésfär som under denna tid blivit högerns speciella kännetecken.

Det rådde enighet om denna frivillighetsprincip inom det borgerliga blocket. Även bondeförbundet anslöt sig till denna ståndpunkt, vilket medförde att den sittande regeringskoalitionen på allvar började knaka i fogarna. Efter många turer blev ATP-frågan föremål för en folkomröstning. De båda oppositionspartierna såg i folkomröstningsinstrumentet en möjlighet att en gång för alla kullkasta socialdemokratins planer på en

obligatorisk tjänstepension. För de båda regeringspartierna innebar en folkomröstning en möjlighet att ännu en tid hålla koalitionen vid liv.

Riksdagen hade antagit ett vilande grundlagsförslag om att en minoritet i riksdagen skulle kunna initiera rådgivande folkomröstningar. Högern och folkpartiet ville ursprungligen att folkomröstningen skulle äga rum enligt detta nya regelverk, men riksdagen hade ännu inte slutgiltigt antagit förslaget (och kom av olika skäl heller aldrig att göra det). Socialdemokraterna ville från början inte alls ha någon folkomröstning. Opinionen tycktes vara på de borgerligas sida, de flesta ansåg att tilläggs pensioner skulle baseras på frivillighet. Genom att använda det befintliga regelverket för folkomröstningar kunde dock regeringen rycka åt sig initiativet. Enligt de gällande reglerna ankom det på regeringen att formulera de alternativ som väljarna skulle ta ställning till. I det vilande grundlagsförslaget kunde däremot en minoritet i riksdagen initiera en folkomröstning, och även bestämma vilka alternativ som skulle föreläggas väljarna.

I folkomröstningen förelades väljarna tre alternativ. Högern och folkpartiet samarbetade bakom linje 3. Denna linje byggde på frivillighet men möjliggjorde för arbetsmarknadens parter att teckna kollektivavtal om tjänstepensionerna. Bondeförbundet valde däremot att gå fram med en egen linje, linje 2, som också byggde på frivillighet. De båda frivillighetslinjerna fick tillsammans majoritet. Linje 1, som socialdemokraterna och kommunisterna stod bakom, blev med 45 procent av rösterna den linje som fick flest röster. När regeringskrisen väl var ett faktum efter folkomröstningen lade den socialdemokratiska regeringen fram en proposition som baserade sig på förslaget i linje 1. Propositionen bifölls av första kammaren men inte av andra kammaren, där det rådde en borgerlig övervikt. I detta läge utlyste kungen det nyval till andra kammaren som statsministern begärt; en sådan åtgärd var helt i enlighet med den parlamentariska princip som sedan flera decennier tillämpats i svensk politik. I detta nyval lyckades socialdemokratin vända sin nedåtgående trend och med det nya majoritetsförhållande som uppstod efter valet kunde så, efter många turer, en punkt sättas för ATP-striden. Propositionen antogs med en enda rösts övervikt i andra kammaren. Därtill bidrog en liberal riksdagsman, Ture Königsson, som valde att lägga ned sin röst.

ATP-frågan passade som symbolfråga för högerpartiets nya slogan om

den egendomsägande demokratin och högern gick stärkt ur den segdragna striden om tjänstepensionen. Partiet återtog efter extravalet i juni 1958 sin position som största borgerliga parti, och uppgången fortsatte ytterligare i det kommunalval som hölls i september samma år. För folkpartiet blev däremot ATP-striden en svår motgång. I nyvalet 1958 backade partiet 5,6 procentenheter: från 23,8 procent i 1956 års val till 18,2 procent 1958. Inom de liberala leden fanns en utbredd sympati för den obligatoriska linje som socialdemokratin förordade och den stora tillbakagången berodde just på att många arbetarliberaler denna gång valde att rösta på socialdemokraterna. ATP-striden blev en svår missräkning för folkpartiet och nederlaget visade att den självsäkra analys av vad det växande välståndet skulle komma att innebära för väljarnas partisympatier var felaktig. I vart fall visade detsig att det scenario som utmålats ännu inte förverkligats. Bland arbetarväljare fanns alltså ett stöd för kollektiva lösningar. Folkpartiet ändrade efter folkomröstningen sin ståndpunkt och accepterade beslutet. ATP-frågan kom dock även efter riksdagsbeslutet 1959 att ha betydelse i ytterligare två valrörelser, i och med att högern inte övergav tanken på att riva upp beslutet.

Även om socialdemokratin lyckats vända sin negativa trend 1958 var entusiasmen stor inom högern. De ständiga framgångarna under 50-talet hade givit mersmak. Den politiska uppgiften handlade inte längre om att endast bromsa den socialdemokratiska maktutövningen. Inom partiet växte det fram en bred uppslutning bakom föreställningen att ett regimskifte fanns inom räckhåll, nu när partiet fått luft under vingarna och den röd-gröna koalitionen upplösts. En borgerlig regering med ett starkt högerinflytande ansågs definitivt ligga inom möjligheternas ram i det riksdagsval som skulle äga rum 1960. Det ideologiska självförtroendet var på topp men övergick snart i övermod.

Som ett led i förberedelserna för den förestående valkampanjen påbörjade högerpartiet ett ambitiöst arbete i riksdagen med att presentera så kallade skuggbudgetar. Idén bakom dessa tämligen detaljerade budgetförslag kom från partisekreteraren Gunnar Svärd, vars inflytande i partiet vid denna tid ständigt ökade. Under ledning av riksdagsgruppens kanslichef Oscar Östman presenterade alltså högerpartiet egna alternativbudgetar som syftade till att redovisa hur partiet tänkte finansiera sina skattesänk-

ningsförslag. Det handlade om hundratals besparingsposter, som berörde de flesta områden som staten ägnade sig åt.

Tanken med dessa skuggbudgetar var att öka trovärdigheten i partiets skattepolitik. Skattepolitiken var den centrala komponenten i den egendomsägande demokratin. Gunnar Heckscher, som nu satt i partiets presidium, var kritisk till skuggbudgetarna. Men denna kritik höll han tyst om – utåt. Även två år senare, när det kom att framföras hård kritik mot dessa budgetar, var han lojal med den partiledning han tillhörde. Detta kan inte ha varit alldeles enkelt eftersom Heckscher – som presideledamot – var en av måltavlorna för kritiken.

Först långt senare, efter sitt utträde ur politiken, avslöjade han att han ifrågasatt skuggbudgeterna. Hans kritik hade framförallt varit av strategiskt slag: dessa skuggbudgetar gav enligt Heckscher de andra partierna – särskilt socialdemokraterna – en oemotståndlig möjlighet att angripa högern för social nedrustning. Genom högers minutiösa redovisningar kunde regeringspartiet, med visst understöd av centern och folkpartiet, utan att bedriva någon skräckpropaganda beskriva effekterna för olika grupper om högers förslag genomfördes. Välfärdspolitiken var vid denna tid högers verkliga akilleshäla och genom att redovisa sina förslag till besparingar – förslag som efter ett regeringsinträde skulle bli föremål för förhandling med övriga borgerliga partier i regeringen – underminerades partiets trovärdighet.

Att någon egentlig kritik mot modellen med skuggbudgetar inte framfördes när den lanserades, sammanhänge naturligtvis med att partiet då befann sig i ett tillstånd av närmast euforiskt slag. Politiska partier som har vinden i ryggen fungerar precis på samma sätt som framgångsrika företag: det vinnande konceptet får en sådan makt över sinnena att de som förordar en ännu mer konsekvent satsning på detta vinnande koncept i allmänhet vinner över dem som vill dra i bromsen. Den som alltför högljutt ikläder sig kritikerns roll riskerar att mista sin politiska plattform. Det är i ljuset av denna psykologiska mekanism som Gunnar Heckschers hållning skall ses.

När valrörelsen 1960 stod för dörren hade Jarl Hjalmarson, partiets tidigare så uppburna ledare, förlorat åtskilligt av den strålgång som han omgivits av. En bitter strid om utrikespolitiken hade gjort att Hjalmar-

sons förtroendekapital naggats ordentligt i kanten. Även i denna strid spelade Gunnar Heckscher en framträdande roll.

Den svenska utrikespolitiken hade under hela 50-talet varit föremål för en intensiv debatt. Debatten kretsade kring neutralitetspolitikens innebörd och fördes huvudsakligen mellan den socialdemokratiska regeringen och de båda borgerliga oppositionspartierna högern och folkpartiet. Den kanske mest centrala rollen kom högerledaren Jarl Hjalmarson att spela. I slutet av decenniet fick han ge namn åt en mycket uppmärksammas strid inom svensk utrikespolitik: Hjalmarsonaffären.

Hjalmarsonaffären

Bakgrunden till den så kallade Hjalmarsonaffären var att högerens – men även folkpartiets – tolkning av vad den svenska alliansfriheten innebar skiljde sig från regeringens i några avseenden. Det rådde enighet om vikten av att landet stod utanför det militära samarbete som ägde rum inom de båda allianser som stod mot varandra under det kalla kriget. Endast på det sättet var det möjligt att uppnå neutralitet i händelse av krig, enligt den bedömning som samfällt gjordes. Regeringen hade emellertid en mer strikt tolkning av vad denna alliansfria politik innebar på ett mer övergripande plan när det gällde svensk utrikespolitik. De båda oppositionspartierna menade att det fanns ett visst handlingsutrymme, såväl när det gällde att ta ställning i olika frågor med anknytning till det kalla kriget som när det gällde konkret samverkan av säkerhetspolitisk innebörd med enskilda NATO-länder. På sikt var också en viss flexibilitet angelägen för att freden på bästa sätt skulle kunna värnas, menade oppositionen. Ingen kunde ju säkert veta något om Sveriges situation i händelse av en framtida konflikt. Om exempelvis inte Warszawapakten respekterade den svenska neutraliteten i ett givet läge, var någon form av stöd från NATO av nöden om Sverige skulle kunna försvara sitt territorium. Det centrala var därför att politiken gav största möjliga handlingsfrihet i ett sådant scenario.

För de borgerliga var alltså alliansfriheten den linje som under rådande omständigheter var den mest lämpliga, men det gällde att hålla möjligheterna öppna även för någon form av allianstillhörighet om en sådan, vid ett givet läge, plötsligt befanns vara mer ändamålsenlig. Det var kring

denna avvägning som striden kom att utspela sig. Förutsatte alliansfriheten en sådan strikt tillämpad neutralitet att Sverige tvingades avstå från varje form av militärt samröre med något av NATO-länderna och därtill iaktta en ideologisk neutralitet i vidare mening? Den socialdemokratiska regeringen ansåg det, men högerens och folkpartiets bedömning var en annan. Man menade att regeringen underskattade det utrikespolitiska handlingsutrymmet. Neutralitetspolitiken innebar inte, såsom höger och folkpartiet uppfattade den, att Sverige till varje pris skulle stå ideologiskt neutralt i den konflikt mellan öst och väst som uppstått efter andra världskrigets slut. Tvärtom: Sverige var en del av den fria och demokratiska världen och det var angeläget, ansågs det, att landets företrädare tydligt tog ställning i det val av samhällssystem som det kalla kriget ytterst var ett uttryck för. Målet var förvisso att stå utanför en eventuell militär konflikt, men därmed behövde man, enligt detta synsätt, ingalunda avge någon »ideologisk neutralitetsförklaring«.

I högre grad än oppositionen betonade däremot regeringen det angelägna i att Sverige stod helt utanför den pågående konflikten mellan öst och väst. Det centrala begreppet var *trovärdighet*. Neutralitetspolitikens främsta förutsättning var att politiken uppfattades som trovärdig. Omvärlden måste i fredstid få tilltro till Sveriges vilja och förmåga att vara neutralt vid eventuella framtida konflikter. Detta implicerade en strikt avhållsamhet när det gällde all militär samverkan med NATO som organisation eller med enskilda NATO-länder. Beträffande den ideologiska neutraliteten var man mer svävande. Sverige skulle å ena sidan delta »aktivt och efterförmåga« i olika internationella sammanhang, framförallt inom ramen för FN:s arbete, men det säkerhetspolitiskt betingade beslutet att stå utanför militära blockbildningar ansågs få konsekvenser för landets manöverutrymme av ett slag som de borgerliga kritikerna inte insåg.

Denna socialdemokratiska »småstatstatsrealism« byggde ytterst på den instrumentella premissen att *allt* som bidrog till att hålla landet utanför en framtida konflikt var positivt. Argumentet att en låg profil gentemot diktaturerna i öst innebar »ideologisk flathet« viftades bort med fredsargumentet. Sveriges litenhet innebar därtill, betonade utrikesministern Östen Undén, att en mer ideologisk aktivism av den typ som oppositionen efterlyste inte skulle beaktas av stormakterna. Vidare innebar den kritik

som den svenska regeringens utrikespolitik utsattes för av högern och folkpartiet att själva grundvalen för neutralitetspolitiken komprometterades, enligt Undén. På denna punkt fanns dock en argumentation som vid ett första påseende framstår som motsägelsefull. Hur kunde en politik både vara verkningslös och skadlig? Återigen handlade det om trovärdighet. En ensidig kritik av det sovjetiska systemet – som oppositionen (särskilt högern) ansåg efterlysa – undergrävde den trovärdighet som han ansåg vara den helt avgörande förutsättningen för denna politik. Samtidigt var det, enligt utrikesministern, uppenbart att vad en småstat som Sverige ansåg om de världspolitiska frågorna ignorerades av stormakterna.

Oppositionen – och det gällde framförallt högerpartiet – betonade att alliansfriheten inte alls med naturnödvändighet framtvångade denna typ av långtgående restriktioner. Tvärtom efterlystes ett mer öppet ställningstagande för väst och en tydligare markering av att Sverige tillhörde den demokratiska världen. Samtidigt återkom högern till betydelsen av ett stärkt försvar för att alliansfriheten skulle ges en rimlig trovärdighet. Det var, underströk man med emfas, ett starkt försvar som gav trovärdighet för Sveriges strävan att stå utanför framtida krig, inte ideologisk slätstrukenhet. Därutöver såg högern gärna någon form av försvarssamverkan med Danmark och Norge. Ty även efter det att dessa grannländer anslutit sig till Atlantpakten fanns, ansåg man, ett inte obetydligt utrymme för en sådan samverkan.

I debatten om den svenska utrikespolitiken var Gunnar Heckscher en aktiv deltagare. Även innan han invaldes i riksdagen var Heckscher tongivande i utrikesdebatten. När han i februari 1952 som statsvetare var inbjuden att hålla ett anförande om svensk säkerhetspolitik inför NATO Defense College i Paris, försökte han visa att det var möjligt att hålla isär rollen som statsvetenskaplig analytiker och engagerad politiker. Föredraget i Paris skiljde sig tydligt i jämförelse med ett annat föredrag som hölls alldeles innan avresan. Heckscher framträdde då som avgående ordförande i ungdomsförbundet och riktade hård kritik mot regeringens utrikespolitik. Enigheten mellan de demokratiska partierna beskrevs som »värdefull» och som ett »mål i sig», men strävan efter enighet fick samtidigt inte hindra oppositionen från »att göra sig gällande». För utrikespolitiken gällde visserligen speciella förutsättningar men trots det fick detta

område inte utgöra en fullständigt fredad zon inom vilken all diskussion var bannlyst. Och det fanns anledning att vara kritisk, menade han. Den »isolationism« som var vägledande för regeringen, och som var en oundviklig konsekvens av den enligt Heckscher alltför vidsträckta tolkningen av neutralitetspolitikens innebörd, uppfattades som djupt olycklig. Målsättningen borde vara vidare än att enbart hålla det egna landet utanför varje tillstymmelse till konflikt. Det gällde, menade han, att skapa största möjliga säkerhet för vårt eget land *och* för andra nordiska länder *inom ramen* för det »västerländska statsystemet«. Det var nödvändigt att se den svenska nationella säkerheten i ett vidare sammanhang. Att det egna landets säkerhet skulle sättas främst ändrade inte det faktum att Sverige var en del av det fria och demokratiska Europa: »Att vi icke äro anslutna till Atlantpakten betyder icke att vi skulle stå likgiltiga inför de motsatser som söndra Europa och världen. Ej heller om att vi skulle tveka om att våra sympatier äro på Västerens sida. Liknöjd eller avvisande hållning är farlig, ovärdig och onödig.«

När han i Paris iklädde sig statsvetarens roll, beskrev han däremot med stor omsorg och nyansrikedom de premisser på vilka den officiella utrikespolitiken vilade, premisser som han i sitt tal i egenskap av politiker uttalat sig i kritiska ordalag om. Regeringens hållning beskrevs i Paris utan underliggande kritik, ambitionen var att begripliggöra en politik som för många utomstående föreföll svårbegriplig. Heckscher betonade att Sveriges roll i det tudelade Europa var komplicerad och att det för utomstående betraktare var viktigt att inse detta. Han erinrade om att det helt grundläggande målet under andra världskriget hade varit att hålla Sverige utanför kriget. De svenska eftergifterna till Tyskland kunde te sig stötande för en utomstående. Men dessa eftergifter var varken betingade av ideologiska eller handelspolitiska skäl utan de var, förklarade han, en logisk konsekvens av den helt överordnade målsättningen att till varje pris stå utanför kriget. Och samma mål – att upprätthålla freden – gällde alltså.

Förvisso handlade också det kalla kriget om en kamp mellan demokrati och diktatur. Men för svenskt vidkommande utgjorde freden och det nationella oberoendet alltså det överskuggande målet. Samtidigt utgjorde landets litenhet en förmildrande omständighet att ställa sig vid sidan om stormaktskonflikten.

Freden var alltså det överordnade målet. Om detta rådde ingen oenighet mellan regeringspartiet och oppositionspartierna. Heckscher underströk det speciella värde som denna enighet mellan de fyra demokratiska partierna tillmättes när det gällde just utrikespolitiken. Att enigheten hade ett egenvärde, sammanhängde enligt Heckscher med den möjlighet till maktväxling som fanns i en demokrati. Det var helt enkelt angeläget att inte andra länder skulle kunna spekulera om vad eventuella regeringsskiften kunde innebära för Sveriges agerande. Sådana spekulationer skulle minska landets förmåga att göra sig gällande i internationella sammanhang, i värsta fall skulle det rentav kunna ge upphov till en förtäckt eller öppen inblandning i inrikespolitiken, exempelvis krav på att ett visst parti eller en viss politiker skulle hållas utanför regeringen. Samtidigt var kravet på enighet inte utan risker, menade Heckscher. Den svenska politikens akilleshäl var att kravet på enighet nämligen kunde försvåra den debatt som oundgängligen behövs i ett demokratiskt land. Det kunde också tänkas att reella meningsmotsättningar inte tilläts komma till uttryck. Även detta kunde givetvis vålla missförstånd i andra länder. Man borde således inte visa upp en falsk enighet, man kunde ju omöjligen vara eniga om allting. Vad som dock var angeläget, framhöll Heckscher, var att enighetskravet motiverade partierna att verkligen anstränga sig till att komma fram till gemensamma ståndpunkter. Ett särskilt ansvar hade naturligtvis här de partier som satt i regeringsställning. Kravet på enighet fick under alla förhållanden inte missbrukas i den inrikespolitiska debatten. Dessvärre menade Heckscher – som nu tog bladet från munnen och öppet kritiserade den socialdemokratiska regeringens politik – att så emellanåt skedde. Inte sällan utnyttjades nämligen enighetskravet för att komma åt politiska motståndare. Inte heller var det bra om sakargumenten ersattes av allmänna och innehållslösa slagord.

Vidmakthållandet av konsensus utgjorde följaktligen en delikat balansakt. Det gällde enligt Heckscher att göra en avvägning. I frågor där en klar gemensam folkmening utkristalliserat sig övervägde skälen att eftersträva enighet. Så även i frågor som var av grundläggande betydelse för Sveriges förhållande till omvärlden. Viktigast var här naturligtvis grundprincipen att Sverige iakttog alliansfrihet, syftande till neutralitet i händelse av krig. Den nationella suveräniteten var nämligen det centrala, och kring

detta mål rådde inte tillstymmelse till dissonanser mellan partierna. För att denna politik skulle vara trovärdig krävdes emellertid inte bara politisk enighet utan framförallt att svenska staten – med alla till buds stående medel – bestämt avvisade alla försök till kränkningar varifrån de än kom. Den typen av eftergivenhet som skett i samband med midsommar-krisen 1941 undergrävde tilltron till neutralitetspolitiken, såsom den nu var utformad, menade Heckscher. Hans slutsats var följaktligen att Sverige måste ha ett tillräckligt starkt militärt försvar för att neutralitetspolitiken skulle kunna inge respekt. Här sammanföll alltså den statsvetenskapliga analysen med en ståndpunkt som till viss del var partipolitiskt omstridd.

Heckschers fortsatta analys är emellertid betecknande för hans förmåga att ta sig ur den partipolitiska kostymen och ikläda sig vetenskapsmannens analytiska perspektiv. Den svenska neutralitetspolitiken var förvisso problematisk, menade han, eftersom den inte sällan missuppfattades såväl i öst som i väst. Neutraliteten tolkades som att landet önskade stå neutralt också i fråga om valet av samhällssystem, vilket var felaktigt. Det handlade inte alls om någon ideologisk neutralitet. Frihetens och demokratins grundsatser sattes i främsta rummet, framhöll Heckscher – vars personliga uppfattning var att detta borde framgå väsentligt mycket tydligare i Sveriges internationella beteende, inte minst i de mellanfolkliga organisationerna.

Heckschers mening var som bekant att regeringen tolkade neutralitetspolitikens innebörd alltför snävt och den underskattade sitt handlingsutrymme när det gällde att ta ställning i val av samhällssystem. I sitt Parisföredrag nöjde han sig dock med att betona att neutralitetsbegreppet enbart var relevant i krigstid: neutralitetspolitikens enda betydelse i fredstid var att se till att en sådan neutralitet blev möjlig. Det gällde med andra ord att inte inskränka den egna handlingsfriheten genom alliansfördrag som omöjliggjorde neutralitet i framtida krigssituationer. Här kunde han inför sina åhörare i Paris konstatera att meningarna delvis gick isär om den fredstida alliansfriheten när det gällde utrikes- och försvarspolitikens konkreta utformning. Medan oppositionen inte ville utesluta en mer aktiv hållning i fredstid och till och med ansåg att det var möjligt med en viss säkerhetspolitisk samverkan med andra länder – formellt gick gränsen gick vid ett alliansfördrag – gjorde regeringen en mer snäv tolkning.

Med facit i hand vet vi att oppositionen hade alldeles rätt i denna debatt om av vad alliansfriheten innebar. Neutralitetspolitikkommissionen, som tillsattes av regeringen Bildt under 90-talet, gjorde exakt samma tolkning som högern och folkpartiet under 50-talet. Vad kommissionen också kunde visa, och som först därmed blev känt för en större allmänhet, var att de motsättningar som i den offentliga debatten fanns mellan regeringen och oppositionen under 50-talet när det gällde hållningen till de västliga stormakterna i *praktiken* inte existerade. Redan i slutet av 40-talet hade nämligen regeringen tagit initiativ till ett samarbete med NATO. Statsministern hade bland annat uppdragit åt Överbefälhavaren och Försvarsstaben att utreda förutsättningarna för att upprätta amerikanska flygbaser på svenskt territorium. Försvarsstaben fick också ett uppdrag från utrikesministern att inleda ett tekniskt samarbete med de båda nyblivna NATO-länderna Danmark och Norge i syfte att underlätta för ett framtida samarbete i händelse av krig.

Detta västsamarbete var känt för en liten krets inom högern och folkpartiet: Gunnar Heckscher var en av dem som var informerade. På en avgörandepunkt tycks dock Heckscher och hans partikamrater ha missuppfattat socialdemokraternas inställning. Den ideologiska samhörighet med väst som var så uppenbar för högern och folkpartiet var aldrig särskilt påtaglig inom regeringspartiet, tvärtom. Det kanske starkaste belägget för detta är Tage Erlanders egen redogörelse i sina memoarer om hur man inom socialdemokratin såg på diskussionen om alliansfrihet vid denna tidpunkt. Någon värdemässig samhörighet kände man inte med väst, understryker Erlander. »Vi ville inte låta oss inrangeras i ett sällskap med stater som betraktade sig som demokratier, men där man var långt ifrån det som vi menade vara ett rättfärdigt samhälle. Det fanns en föreställning om att på lång sikt var en fredlig utveckling möjlig endast om staterna kunde skapa en samhällsordning som förenade demokrati, social rättvisa och välfärd.«

Oppositionen kritiserade således regeringen för att inte vara tillräckligt västorienterad i sin utrikespolitik samtidigt som dess ledande företrädare visste att det pågick ett försvarspolitiskt samarbete med västmakterna i det fördolda. Regeringen å sin sida hävdade bestämt att neutralitetspolitiken, för att vara trovärdig, förutsatte att Sverige stod fullständigt

oberoende även i fredstid och inte markerade ideologisk eller annan tillhörighet. Att – som oppositionen efterlyste – rikta »ensidig kritik« mot det sovjetiska systemet var otänkbart. Kritik kunde förvisso riktas, men då borde det ske åt både öst och väst. För socialdemokraterna, som ställde sig kritiska till såväl det liberala samhällssystemet som det kommunistiska, var detta någonting självklart. Det var det inte för högern och folkpartiet.

Så såg i stora drag motsättningarna ut mellan å ena sidan den socialdemokratiska regeringen och å andra sidan högern och folkpartiet. Dessa motsättningar detonerade med full kraft i slutet av 50-talet och ledde till att Jarl Hjalmarson uteslöts ur den svenska FN-delegationen.

Upprinnelse till Hjalmarsonaffären var att den socialdemokratiska regeringen inbjudit den sovjetiska ledaren Nikita Chrusjtjov att besöka Sverige i januari 1959. Formellt sett var besöket ett svarsbesök. Tage Erlander hade tillsammans med dåvarande inrikesministern Gunnar Hedlund besökt Sovjetunionen 1956, och Chrusjtjovs svarsvisit var ursprungligen tänkt att äga rum redan på hösten samma år. Besöket flyttades dock framåt i tiden. Den sovjetiska interventionen i Ungern denna höst hade rört upp starka anti-sovjetiska stämningar i Sverige.

Såväl högern som folkpartiet var hela tiden kritiskt inställda till det ryska besöket. Särskilt avvisande var Jarl Hjalmarson. Högerledaren hade i en rad uppmärksammade uttalanden kritiserat Sovjetunionen och han spelade en framträdande roll inom den uppmärksammade »Augustikommittén«, som bildats i syfte att bilda opinion mot det planerade statsbesöket. Augustikommittén arrangerade ett uppmärksammat opinionsmöte på Stockholms Konserthus i juli 1959 – Hjalmarson var huvudtalare. Efter mötet kallades den svenska Moskvaambassadören till den sovjetiske utrikesministern och fick där motta en skarpt formulerad protestnot. Det planerade statsbesöket ställdes in med uttrycklig hänvisning till den »fientliga kampanj« som inletts mot Sovjetunionen i Sverige. Såväl Ohlin som Hjalmarson nämndes vid namn i den sovjetiska protestnoten. Den svenska regeringens bedömning var att särskilt Hjalmarsons uttalanden hade spelat en avgörande roll för det sovjetiska beslutet att ställa in besöket. I sitt tal i Konserthuset hade Hjalmarson kallat besöket för ett »förödmjukande

de propagandaspektakel«. Sovjetunionen beskrevs som »ett omänskligt politiskt system« och Chrusjtjov kallades för »krigshotets främsta organisatör«.

Några dagar efter denna händelse beslutade regeringen att inte utse Hjalmarson till FN-delegat. Beslutet var dramatiskt, eftersom högern nominerat Hjalmarson. Dramatiken låg i att regeringen – vars formella uppgift det var att utse delegater – regelmässigt brukade respektera partiernas nomineringar. Så hade alltid skett men alltså inte denna gång. Utan att konsultera högerledningen kontaktade regeringen på eget initiativ en annan högerriksdagman, Nils Agerberg, och erbjöd denne Hjalmarsons plats i delegationen. När högerledaren fick kännedom om saken skrev han ett brev till utrikesministern, i vilket han förklarade sig befara att »ett missförstånd uppstått«. Hjalmarson påpekade att högern nominerat honom, inte Agerberg. Agerberg hade också av sagt sig uppdraget. Svaret kom omedelbart. Det förelåg inget missförstånd, betonade Östen Undén. Han påminde om de formella förutsättningarna, att partiernas nomineringar var förslag och ingenting annat; det var ytterst regeringen som hade att besluta. Eftersom Agerberg inte stod till förfogande hade regeringen beslutat utse partisekreteraren Gunnar Svärd i stället. Brevväxlingen var dock inte avslutad i och med detta. Hjalmarson vände sig i ett nytt brev direkt till statsministern och meddelade denne att inte heller Svärd stod till förfogande och han önskade ett omedelbart personligt sammanträffande med statsministern där skälen till att han själv utestängts klargjordes.

Vid detta sammanträffande – där också Undén och Heckscher deltog – enades man om att regeringens skulle utfärda en kommuniké som tillkännagav att Hjalmarson varit förhindrad att resa till New York och att en annan högerrepresentant därför utsetts. När Hjalmarson presenterade denna kompromiss för de egna partiinstanserna var det emellertid tydligt att det fanns ett missnöje med den överenskomna skrivningen. Reaktionen inom högern var utomordentligt stark mot hela affären och det fanns en oro över att det – trots kommunikén – skulle komma till allmänhetens kännedom att Hjalmarson blivit utestängd från FN-delegationen. Detta ansågs kunna bli komprometterande för högerpartiet. Man begärde därför ett nytt möte med statsministern. Denna gång enades man om att regeringen, om det blev känt att Hjalmarson blivit suspenderad,

skulle meddela att det funnits olika meningar om delegationens sammansättning men att frågan hade förlorat sin aktualitet eftersom Hjalmarson varförhindrad att delta. Inte heller detta kunde dock accepteras av högerens förtroenderåd som föreslog att Hjalmarson skulle begära omförhandling med regeringen. Hjalmarson själv – liksom Heckscher – var tveksam till detta men lät sig övertalas av Gunnar Svärd.

Gunnar Heckscher hade egentligen varit kritisk till sin partiledares hårda ton mot Sovjetunionen. I sin dagbok skriver han följande när Hjalmarsonaffären pågår med full intensitet: »hela tiden [har] jag menat att Hjalmarson i fråga om Chrusjtjovbesöket gick ut för hårt. I motsats mot honom tyckte jag från början att saken inte var så farlig och jag menade dessutom, att det kanske hade varit lika gott att inte göra för stort nummer av det, oavsett vad man tänkte om det.« Detta hindrade inte att Heckscher delade kritiken mot regeringens sätt att sköta frågan. »Regeringens beteende är i det här fallet orimligt och otillständigt. Jag kan inte tolka det med någon säkerhet, jag vet inte vad som ligger bakom, men det verkar i hög grad [vara] personlig förföljelse från Undéns sida mot Hjalmarson. Det verkar också som en gammal mans oförmåga att inse att han någon gång kan ha anledning att ta hänsyn till någon annan än sig själv.«

Vid ett tredje möte mellan Erlander, Undén, Heckscher och Hjalmarson krävde de båda högerrepresentanterna att regeringen – om det blev känt att nomineringen av Hjalmarson inte godtagits – skulle göra gällande att Hjalmarson kunnat ingå i delegationen om han själv hade önskat. Förslaget hade utformats av Heckscher. Mötet kom hastigt till stånd. Heckscher och Hjalmarson, som båda var bortresta från huvudstaden, fick aldrig tillfälle att träffas innan mötet. Via telefon beslöt man att Heckscher skulle skriva ihop ett förslag som tillgodosåg förtroenderådets synpunkter. I det förslag som Heckscher utformade och som Hjalmarson fick via bud föreslogs följande lydelse på vad regeringen skulle säga – om den blev tvungen att säga något:

Det är riktigt att, sedan det ryska statsbesöket inställdes, även icke offentliga meningsutbyten ägt rum mellan regeringen och högerledaren, och att därvid även frågan om FN-delegationens sammansättning och ställning varit på tal. Emellertid är det herr Hjalmarson själv som kommit till den bestämda uppfattningen, att han med hänsyn till det politiska läget i Sverige icke kan vara borta härifrån under FN-sessionen.

Efterträdaren Yngve Holmberg utsågs 1961 av Gunnar Heckscher till ny partisekreterare efter den legendariske Gunnar Svärd. Holmberg medverkade aktivt bakom kulisserna för att avsätta Heckscher som partiledare. Foto: Ingemar Berling · Pressens Bild.

»Det kommer förhållandevis nära sanningen«, menade Heckscher i ett följbrev. »I själva verket innehåller formuleringen ingenting som inte är sant, det är bara fråga om suppressio veri och inte om suggestio falsi, men bör vara tillräckligt för oss.« Detta förslag accepterades dock inte av regeringen. Senare under hösten, när Hjalmarsons suspendering blev offentlig, intensifierades konflikten ytterligare. Inom högerens riksdagsgrupp, som fortlöpande erhöll information om händelseutvecklingen, växte bitterheten över hur Erlander och Undén handlade frågan. Heckscher återger i sin dagbok hur en sammanbiten Hjalmarson, vid ett tillfälle då gruppen diskuterade frågan, konstaterade att han »i hela sitt liv inte träffat ett större kräk« än Erlander. Detta föranledde en applåd från gruppens sida. »Därmed kanske den allmänna stämningen är karaktäriserad«, skriver Heckscher.

Kulmen på konflikten nåddes i slutet av november då Hjalmarsonaffären blev föremål för en häftig debatt i riksdagen. I denna debatt hävdade Hjalmarson, liksom han tidigare gjort, att de motsättningar som fanns mellan honom och regeringen inte var större än att de rymdes under samma tak. Erlander var av annan uppfattning. Högerledarens säkerhetspolitiska utspel förklarades stå i skarp motsättning till den rådande svenska utrikespolitiken. Hjalmarson hade också allvarligt bidragit till att skada trovärdigheten i denna politik genom att utspelen minskade tilltron till Sveriges alliansfria politik. »När vi valt neutralitetspolitiken, är det angeläget att vår politik rätt uppfattas och att våra avsikter vinner tilltro«, betonade statsministern. »Måttlösa angrepp av inflytesrika politiker mot andra staters politik motverkar denna neutralitetspolitik.«

För en liten nation som Sverige var samling kring utrikespolitiken av stort värde, fortsatte Erlander. »Men strävan att bevara enigheten får icke medföra oklarhet, osäkerhet och ovisshet om vad vi står för. Det är en risk, om neutralitetspolitikens begrepp uttänjes så långt, att även dess motståndare kan rymmas under dess samlingstecken.« Hjalmarsons kritik mot Sovjetunionen visade alltså att han var motståndare till den alliansfria politiken. Han hade skadat Sverige och överskridit den gräns där samförstånd med regeringen inte längre var möjlig.

För Erlander och hans medarbetare framstod det som angeläget att desavouera Hjalmarson som person, när den avgörande riksdagsdebat-

ten ägde rum. Erlander skriver i sin dagbok att det i denna debatt gällde att »klippa till så hårt att inga missförstånd kunde uppstå om att vi icke ämnar acceptera Hjalmarson i någon regering«. Det var med andra ord fråga om en brännmärkning av högerledaren som sträckte sig vida bortom frågan om FN-delegationens sammansättning. Olof Ruins slutsats är att detta portförbud för ledaren för det största oppositionspartiet markerade en »allvarlig konflikt i det svenska politiska systemet«. Konflikten utgjorde ett brott »i dess dittillsvarande tradition av samförstånd i stort mellan de ledande i utrikespolitiska frågor«.

Också Hjalmarson ansåg emellertid att samförstånd var eftersträvansvärt inom utrikespolitiken. Men liksom Gunnar Heckscher poängterade han att denna strävan inte fick innebära att de olika partierna förnekades rätten att ha egna åsikter. Det var, framhöll han, »av utomordentligt värde« om de svenska FN-delegaterna kunde uppträda med en gemensam målsättning, och han tvivlade inte på att det var möjligt. Men »enighet och samstämmighet om huvudlinjerna är en sak, krav på gåsmarsch bakom utrikesministern en helt annan«. Ty styrkan i enigheten låg inte i att den var jämnstruken. Tvärtom var det en tillgång att den var äkta och nyanseerad, »inte beordrad från utrikesdepartementet, prövad och där vägd på brevvåg, utan naturlig och spontan«. En svensk FN-delegat, menade Hjalmarson, skulle vara en person »som företräder sin egen och sin meningsriktnings uppfattningar, men som finner, att denna så väl stämmer överens med regeringens och övriga partiers, att han kan ingå i en delegation vars talesman är utrikesministern«. Man kan förmoda att han ansåg att beskrivningen stämde in på honom själv: »En svensk FN-delegat skall inte vara en person, vars utrikespolitiska bedömningar utrikesministern anser sig kunna stämpla med betyget nöjaktig eller godkänd.«

I denna riksdagsdebatt framskymtade en viktig förändring av regeringens utrikespolitik, som också blev föremål för debatt. Tidigare hade man betonat vikten av att Sverige höll sig utanför stormaktspolitiken. Endast så kunde alliansfriheten bli trovärdig. När oppositionen hade anklagat regeringen för att förorda en isolationistisk politik hänvisade man till det överordnade målet om att hålla landet utanför militära konflikter. Regeringen ansåg att det säkraste sättet att uppnå fred i kommande konflikter var en låg utrikespolitisk profil även i fredstid. På den punkten hade alltså

uppfattningarna skiljt sig åt. Nu signalerade emellertid Erlander en ny politik. Även neutrala länder kunde »stundom markera ställningstaganden«. Inom ramen för internationella organisationer, i första hand FN, »kan emellanåt erbjudas obundna stater, även mindre stater som Sverige, att närma ståndpunkterna [som intagits av stormaktsblocken, min anm.] till varandra eller att vinna förståelse hos ena parten för motsidans ståndpunkter.«

Vad Erlander alltså menade, var att Sverige i framtiden skulle fungera som medlare och brobyggare i den pågående stormaktkonflikten. Denna kursändring var enligt statsvetaren Ulf Bjereld delvis framtvungad av Hjalmarsonaffären. En del av oppositionens kritik mot regeringens utrikespolitik hade handlat om att den, genom att den så konsekvent ställde sig vid sidan av världspolitiken, var isolationistisk och egoistisk. Kritiken upplevdes som orättvis eftersom den övergripande målsättningen var det egna landets säkerhet, men icke desto mindre ansågs den besvärande för socialdemokraterna. Genom att nu proklamera en övergång till en mer aktiv utrikespolitik menar Bjereld att socialdemokratien såg en lösning på detta dilemma. Principiellt innebar kursändringen att den tidigare förhärskande småstatsrealismen luckrades upp till förmån för en aktiv och mer moralbaserad utrikespolitik. Det avgörande steget i denna riktning togs några år senare, när Olof Palme 1965 höll ett uppmärksammat tal på broderskapsrörelsens kongress i Gävle.

Hjalmarson tog genast avstånd från de nya signalerna. »Låt oss akta oss för varje form av alliansfrihetens aktivism«, utropade han i riksdagsdebatten. Rollerna hade alltså plötsligt blivit ombytta. Medan den socialdemokratiska regeringen ville utnyttja det handlingsutrymme som alliansfriheten enligt högern medgav och höja profilen inom utrikespolitiken, varnade högerledaren för en utveckling som riskerade att leda till att Sverige fick »bära väskorna för världspolitikens store«. Det fanns en ömsesidig misstro – högern fruktade att den nya och mer moraliska utrikespolitiken skulle utformas på ett alltför sovjetvänligt sätt. Hjalmarson ansåg nämligen att Sveriges intentioner, hur vällovliga de än månne vara, kunde komma att utnyttjas av Sovjetunionen.

Oenigheten handlade alltså inte om huruvida alliansfriheten medgav en aktivare politik eller inte, utan om hur detta handlingsutrymme skulle

användas. Regeringens linje var att torgföra en »tredje väg«. Genom kompromisser och samförstånd skulle stormakterna närma sig varandra. Det neutrala och oberoende Sverige skulle spela rollen av sammanjänkare. För högern var ett sådant synsätt meningslöst, eftersom det återigen byggde på att Sverige skulle stå ideologiskt neutralt mellan öst och väst. Fred i sig hade inget egenvärde som långsiktig målsättning, ansåg man. Det var skillnad på fred och fred: en varaktig fred förutsatte frihet. Hjalmarson återvände ännu en gång till situationen i Ungern. Så länge det ungerska folket levde i ofrihet, kunde de inte åtnjuta fred. Det gick inte att arbeta för fred utan att samtidigt kritisera den sovjetiska ockupationen och hävda det ungerska folkets rätt till frihet.

Hjalmarsonaffären blev kulmen och slutpunkten på en tio år lång konflikt om utrikespolitiken mellan regering och opposition. Det råder ingen tvekan om vem som avgick med segern. Nils Andrén menar att med utgången av Hjalmarsonaffären var frågan om alliansfrihetens syfte – neutralitet eller handlingsutrymme – definitivt avgjord. Socialdemokraterna lyckades erövra ett tolkningsföretråde inom utrikespolitiken, som bidrog till att ytterligare stärka partiets dominerande ställning inom svensk politik. I sin avhandling *Den nationella drömträdgården* driver statsvetaren Jacob Westberg tesen att socialdemokratins tolkningsföretråde kom att spela samma roll för neutralitetspolitiken som folkhemsvisionen inom inrikespolitiken. Hjalmarsonaffären bidrog således till att cementera regeringspartiets överhöghet, enligt Westberg.

I sina memoarer betonade Tage Erlander betydelsen av Hjalmarsonaffären. På kort sikt bidrog den till att skada oppositionens samlade slagkraft, enligt Erlander. Hjalmarsons starka anseende fick sig en rejäl törn och högerns decennielånga uppgång bröts i det andrakammarval som ägde rum efterföljande år. Erlander är övertygad om att den utrikespolitiska striden var den direkta orsaken till att Hjalmarson avgick efter detta förlustval. Affären »rubbade tilliten till högerledningens omdöme« på ett allvarligt sätt, skriver han, och den utrikespolitiska striden medförde »att högern förlorade en partiledare [...] som jag lärt mig att respektera och ibland beundra«.

När Gunnar Heckscher ett drygt decennium efter sin avgång som partiledare blickade tillbaka på sin aktiva tid som politiker beskrev han inte

oväntat 50-talet som en ytterst positiv period för högerpartiet. Heckscher såg emellertid saken i ett något längre tidsperspektiv. Vid en tillbakablick på partiets historia råder det knappast någon tvekan om att 50-talet representerar en psykologisk vändpunkt, hävdar Heckscher.

Högerpartiet hade efter den allmänna rösträttens införande tvingats uppleva att partiet tappade mark. Och vid 50-talets ingång hade det sannoligen inte saknats mörka moln vid horisonten. Socialdemokratin hade lyckats etablera sig som det statsbärande partiet. Folkhemmet hade blivit den svenska modellen. Per Albin Hansson hade varit en landsfadersfigur, nu började Tage Erlander sakta men säkert att växa in i rollen som statsminister. Fackföreningsrörelsen växte i styrka och den samlade arbetarrörelsen – som organisatoriskt var vittomfattad – hade börjat genomsyra det svenska samhället. Efterkrigstiden kännetecknades av snabba samhällsförändringar och den regerande socialdemokratin representerade trygghet i en orolig tid. Samtidigt hade högern haft svårt att hitta sin roll i det politiska landskapet. Under andra världskriget hade högern och socialdemokraterna samarbetat väl inom ramen för samlingsregeringen. Efter kriget tyngdes högern under några år av vad Heckscher kallade »det obefintliga regeringsansvaret«. Man höll konsekvent en låg profil gentemot regeringspolitiken.

Med Bertil Ohlins framgångsrika start som folkpartiledare hade också högern förlorat sin ledande roll inom borgerligheten. Ohlin framstod som en självklar statsministerkandidat. I och med Hjalmarsons tillträde, hade högerpartiet äntligen hittat sin roll som oppositionsparti. Partiet förnyade sin framtoning och profilerade sig i liberal riktning: Hjalmarson blev enligt Heckscher »något av en folktribun som sökte hävda svaga individers och mindre gruppers intressen mot statlig och kommunal byråkrati«.

Med tiden blev denna roll alltmer tacksam att spela, menar Heckscher, eftersom socialdemokratins regeringsställning av allt fler uppfattades som självklar – inte minst inom partiets egna led. Partiet kom i stigande utsträckning att sammankopplas med staten. Den retoriskt begåvade Hjalmarson utnyttjade detta förhållande konsekvent, stundom till bristningsgränsen. Det ständiga talet om »den vanlige vardagsmänniskan« fick extra näring när Hjalmarson beskrev hur maktens parti pungslog de stackars

medborgarna på deras surt förvärvade inkomster. Också det växande välståndet höll sakta men säkert på att gröpa ur det sociala missnöje som en gång i varit upphov till arbetarrörelsen. Detta missnöje ansåg partiet alltså jämt profitera på, trots sitt långvariga regeringsinnehav.

Heckscher menar också att oppositionens rollen vid denna tidpunkt var ganska enkel av ett helt annat skäl. Någon tydlig förväntan från allmänhetens sida på att oppositionen skulle formera sig kring ett regeringsalternativ fanns egentligen inte, särskilt inte efter det att bondeförbundet satt i regeringen. »Oppositionspartierna kunde i bästa fall peka på att de ibland lyckats bromsa den socialdemokratiska maktutvecklingen. Mer begärde man inte av dem.»

I det avseendet skulle förutsättningarna snart komma att förändras.

Motsättningarna växer

Kräftgången inleds

Inför andrakammarvalet 1960 hade högerpartiet siktet inställt på ett regeringsskifte. Man kan tycka att detta är ett onödigt påpekande: det är – får man förmoda – varje partis ambition att erövra regeringsmakten. Men det kan finnas skäl att kort rekapitulera den kontext som förelåg vid denna tidpunkt.

Socialdemokratin hade, med några månaders avbrottsommaren 1936, suttit vid makten sedan 1932. Landet hade således i nästan tre decennier styrts av socialdemokraterna. Det skulle, som vi vet, dröja ytterligare 16 år innan ett regimskifte kom till stånd. Redan under 50-talet hade det funnits tecken på uppgivenhet inom oppositionen. Trots valframgångar för högern och folkpartiet kändes regeringsmakten avlägsen. Först blockerades möjligheten av det röd-gröna samarbetet och sedan, när detta upphört, av bondeförbundets ovilja att ingå i en ny regeringskoalition. Folkpartiets stora valnederlag 1958 var också en psykologisk motgång för den samlade borgerligheten eftersom partiet förlorade väljare till socialdemokratin. Med detta val lyckades socialdemokraterna vända sin nedåtgående trend, en nedgång som alltfler inom borgerligheten satte i samband med det ökade välståndet. Denna strukturella determinism bland borgerliga partistrateger fick sig en rejäl törn i och med ATP-striden och dess efterverkningar.

Det var framförallt inom högern som tillförsikten inför 1960 års val frodades. Partiet hade haft framgångar i ett helt decennium och inom partiledningen upplevde man att det ideologiskt laddade budskapet om den egendomsägande demokratin mötte ett positivt gensvar hos väljarna. Högerpartiet hade återigen blivit det största borgerliga partiet och slogan tonen inför den kommande valkampanjen. Trots den traumatiska Hjalmarsonaffären, som var en svår motgång för partiledaren, hade man i Jarl

Hjalmarson en erfaren, karismatisk och populär partiledare vars folkliga stil bidragit till att partiets överklassframtoning tonats ned.

Därtill hade de parlamentariska förutsättningarna för ett regimskifte förändrats på ett gynnsamt sätt i och med att den röd-gröna koalitionen spruckit. Förhoppningar fanns om att centerpartiet – som partiet hette sedan 1958 – nu skulle kunna ingå i en borgerlig regering om majoritetsläget ändrades. När kungen efter 1957 års regeringskris hade uppdragit åt Bertil Ohlin och Jarl Hjalmarson att undersöka förutsättningarna att bilda en borgerlig trepartiregering hade Gunnar Hedlund ställt sig kallsinnig. Hedlunds hållning var dock motiverad framförallt av »politiska anständighetsskäl« – han framhöll att det inte gick att över en natt hoppa från en koalition till en annan. Det antyddes följaktligen att förutsättningarna skulle kunna förändras. Centerpartiet hade i anslutning till sitt namnbyte också slagit in på en ny väg: partiet betonade allt tydligare sin allmänborgerliga profil, och vände sig till ett bredare socialt spektrum än tidigare. Särskilt småföretagarnas gunst stod i fokus för centerpartiets strategier.

Under den röd-gröna koalitionen sista år hade de båda mittenpartierna kommit varandra allt närmare. De båda partierna förenades av en upplevelse av att utkämpa ett politiskt tvåfrontskrig: fienden fanns till höger i skepnad av ett reformfientligt högerparti och till vänster i skepnad av den socialdemokratiska regeringen. Föreställningen om att det krävdes någon form av kraftsamling i det politiska mittfältet var ännu inte allmänt vedertagen, men i slutet av 50-talet började en insikt spridas inom hela borgerligheten om behovet av kraftsamling. Meningarna om hur detta lämpligast skulle ske skiljde sig emellertid åt. Och det skulle dröja innan mittenpartiernas gemensamt upplevda behov att formulera ett trovärdigt regeringsalternativ – samtidigt som man markerade distans till högerpartiet – materialiserades i fast form.

I slutet av 50-talet tycktes opinionen inom folkpartiet mer positiv än tidigare när det gällde samverkan med högerpartiet. När Ohlin och Hjalmarson sonderade förutsättningarna för en borgerlig regering 1957 hördes inga protester inom de liberala leden. Det innebar en dramatisk förändring. Inom borgerligheten växte det nu fram en föreställning bland såväl partiaktivister som väljare om att ett radikalt nytänkande var nöd-

vändigt. Formerna för politiken borde ses över. Ett samlat uppträdande från oppositionspartiernas sida krävdes för att ett maktskifte skulle bli möjligt.

De borgerliga partierna stod inför ett vanligt dilemma i mångpartisystem. Det krävdes samarbete för att nå majoritet, och varje enskilt parti tvingades att väga behovet att profilera det egna budskapet och att anpassa sin politik till de övriga partiernas politik. För att få röster krävdes en tydlig linje, men för att en borgerlig regering alls skulle vara möjlig krävdes anpassning. Inom partiteoretisk litteratur beskrivs dilemmat – som spelteoretiskt handlar om konflikten mellan enskild och kollektiv rationalitet – i termer av att målet för ett parti att röstmaximera står i motsättning till samma partis mål att maximera det parlamentariska inflytandet.

Denna avvägning tedde sig särskilt svår för högerpartiet. Partiet sågs med misstro av mittenpartierna. Misstron hade historiska rötter och den blev inte mindre av att högern ryckte fram som den ledande kraften inom borgerligheten, därtill med ett nyfött ideologiskt självförtroende.

Den ideologiska framtoningen

I slutet av 50-talet stod det klart att Gunnar Heckscher spelade en alltmer framträdande roll inom högerpartiet. Sedan 1957 var han riksdagsledamot och partiets andre viceordförande. Han deltog – på ett sätt som egentligen endast partiledarna normalt gör – i alla viktiga debatter. Inte minst var han en tongivande deltagare i den ideologiska debatten. Våren 1960 höll han ett uppmärksammat anförande på högerns länsförbundsstämma i Västerbotten med anledning av Ernst Wigforss bok *Kan dödläget brytas?*

I den nytgivna boken karakteriserade Wigforss borgerligheten som »visionslös». Författaren ansåg detta vara problematiskt ur en vidare demokratisk synvinkel: borgerlighetens roll degraderades, menade han, till att enbart agera kritiker till den härskande socialdemokratin och dess ideologiska strävanden. Väljarna gavs enligt Wigforss bara möjlighet att förhålla sig till en enda samhällsutopi, vilken man hade att gilla eller förkasta. Demokratin förtunnades enligt Wigforss av denna ideologiska fattigdom.

När Heckscher gick i svaromål mot den gamle socialdemokratiska finansministern, gav han honom delvis rätt. Högern var – så långt stämde Wigforss resonemang – ett parti som förhöll sig kallsinnigt till utopier. Visserligen fanns en vision om hur framtiden borde gestaltas – Heckscher erinrade i sammanhanget om den egendomsägande demokratin – och i allt väsentligt var denna vision nog också gemensam för borgerligheten i stort. Borgerligheten förordade samfällt ett samhälle där de enskilda individerna gavs möjlighet att ta ett större ansvar för sina egna liv och där det allmänna iakttog en mer restriktiv inställning när det gällde att intervensera i sådant som familjer och medborgare kunde sköta på egen hand. Det handlade om att skapa bättre förutsättningar för företagssamhet och annan näringsverksamhet för att på så sätt åstadkomma en högre tillväxt i ekonomin, vilket skulle möjliggöra en fortsatt reformpolitik samtidigt som man kunde sänka skatterna. Visionen var alltså ett samhälle som med högerns terminologi myndigförklarade medborgarna och underlättade för företagen.

Inom högern hade man i mindre grad än inom socialdemokratin gjort visionerna till partiprogram, fortsatte Heckscher. Och var detta egentligen fel? Det viktiga var ju, resonerade Heckscher, att ideologin genomsyrade den praktiska politiken som ett parti bedrev. Vad hade egentligen ideologierna annars för roll om de inte var förankrade i vardagspolitiken och i det verkliga livet? Socialdemokratins hade obestriddligen gott om ideologiska käpphästar, men kännetecknande för partiet var ju att dess ideologiska programutfästelser efterhand övergivits. Heckschers resonemang påminde om den argumentering som Herbert Tingsten ofta utvecklade vid denna tidpunkt: i gärning hade socialdemokraterna successivt övergivit sina ursprungliga ideal, men i högtidstalen på partikongresserna kastades ritualmässigt nostalgiska blickar mot det marxistiska drömslott som visat sig vara ouppnåeligt i det verkliga livet.

I det faktum att högern hållit en lägre profil när det gällde partiprogram låg snarast en dygd: i konservativ anda betonade Heckscher betydelsen av att de politiska visionerna stod i samklang med verkligheten och inte – som i socialdemokratins fall – bara var teoretiska riktmärken. Och vid en närmare granskning var även Wigforss utan visioner, ansåg Heckscher. De utopier han målade upp kretsade egentligen bara om rent ma-

teriella frågor. Strängt taget var det genomgående en och samma grundläggande tanke som enligt Heckscher uttrycktes: att den högsta lyckan för alla människor vore att få slippa arbeta. Mellan högerpartiets och socialdemokraternas framtidsideal gapade en avgrund: »I mitt framtidsperspektiv lönar det sig att yrkesarbeta och alla är medvetna om att detta är någonting naturligt och rimligt. Men det finns heller inget utrymme för arbetsskygghet. Den som undandrar sig arbete eller vansköter det är egentligen den ende som inte åtnjuter aktning av andra.«

Genom att var och en efter förmåga bidrar till samhällets välbefinnande blir, enligt elementär nationalekonomi, inte bara samhället i dess helhet rikare, menade Heckscher. Även den enskildes liv skulle bli mer meningsfullt. Arbetsamhet ansågs nämligen vara en dygd som förädlade människan. Arbetet utgjorde grunden för delaktighet i samhället. Kopplingen till högerens ägardemokratiska vision var också här naturlig att göra. Ty i ett allt rikare samhälle skulle realinkomsterna öka. Även den som utförde ett okvalificerat arbete och inte arbetade särskilt mycket övertid skulle, enligt Heckscher, få en så pass stor inkomst att den räckte för en »vidsträckt och varierande konsumtion«. Detta skulle resultera i ökad frihet för de många människorna som idag var tvingade att förlita sig på statens välvilja. Men också i högerens framtidsvision skulle det finnas stora inkomstvariationer, beroende på skillnader i arbetsinsatser. Flit och förmåga skulle premieras. Incitamenten skulle oundvikligen leda till att allt fler på egen hand skulle utöka sitt sparande och därmed skulle grunden läggas för en större ekonomisk trygghet, och det var just detta som skulle resultera i friare och självständigare medborgare. Autonomi får människor att växa och med mer autonoma medborgare skulle samhället i dess helhet bli rikare, även kulturellt. Detta var högerens vision, och i motsats till den som Wigforss omhuldade var den fullt realistisk, menade Heckscher. Högeren talade inte gärna om »idealsamhälle«. De visioner som ändå fanns var inte bara möjliga att förverkliga – de låg dessutom inom en överblickbar tidshorisont och kunde bli verklighet redan i ett medellångt tidsperspektiv.

Visionerna var ganska konkreta. Inom bostadspolitiken var det exempelvis av central betydelse att fler människor gavs möjlighet att äga sina bostäder. Ambitionen var att alla medborgare skulle ha möjlighet att »mot en rimlig procent av arbetsinkomsten finna en hygglig bostad, som ska-

par förutsättningar för verkligt hemliv med förtroendefull kontakt mellan föräldrar och barn«. Inom familjepolitiken skulle det vara möjligt att »inom familjen komma fram till en lösning på problemet att förenakvinnans roller som husmor och yrkesarbete«. Samma lösningskulle inte passa alla familjers behov. Enligt Heckscher skulle det förmodligen bli allt vanligare med deltidsarbete för mödrar med skolbarn. Detta sågs som eftersträfvansvärt. För mödrar med småbarn trodde Heckscher att det snart skulle finnas möjligheter till »vissa former av yrkesarbete som [kunde] förläggas till hemmet«.

Här kan man notera hans ställningstagande i en fråga som internt inom högern var ganska kontroversiell. Inom partiet utspelades vid denna tid en allt tydligare konflikt mellan värdekonservativa och mer liberalt sinnade konservativa. De förra betonade med enfaset vikten av att värna de kristna värden som man menade höll på att gå förlorade i den snabba sekularisering som skedde. De senare var åtminstone i någon mån inställda på att bejaka utvecklingen. Heckscher tog alltså parti för den liberalkonservativa ståndpunkten. Han argumenterade inte uttryckligen i emancipatoriska termer när han betonade betydelsen av att underlätta för kvinnornas inträde på arbetsmarknaden. Snarare utgick han från att detta inträde var oundvikligt av nationalekonomiska orsaker och att det därför gällde att underlätta att inträdet på arbetsmarknaden kunde kombineras med rollen som husmor. För den som ville modernisera högern gällde det att gå varsamt fram och inte i onödan utmana den värdekonservativa falangen.

I högerns realistiska utopi skulle vidare utbildningen inta en alltmer central ställning. Den skulle vara betydligt rikare differentierad och det skulle »anses lika fint att gå den praktiska som den teoretiska vägen«. Båda vägarna skulle ges ungefär lika goda utkomstmöjligheter, ansåg Heckscher. När det gällde den högre utbildningen skulle föräldrar med god ekonomi själva finansiera sina barns utbildning men kostnaderna skulle vara avdragsgilla. För andra, som inte hade tillräckliga inkomster, skulle det finnas förmånliga studielån »vilkas amorteringskostnader också är avdragsgilla«. Ett villkor skulle dock vara att utbildningen slutfördes.

Samhället skulle ta »fullt ansvar för medborgarnas grundtrygghet«. Var och en skulle vid inkomstbortfall kunna räkna med en bidragsinkomst

som gav »bostad, kläder och bröd för dagen«. Det låg en poäng i att inte sätta den av staten garanterade minimistandarden alltför högt, resonerade Heckscher. Ty en bottennivå på låg nivå skulle tillfredsställa få människor, även om det var möjligt för den som hade små anspråk att överleva på en sådan nivå. »Så gott som alla har [i högerns idealsamhälle] skaffat sig en trygghet som ligger långt över denna nivå.« Det var viktigt med incitament. Den som ansträngde sig och förkovrade sig skulle premieras. Att samhället skulle ta hand om de verkligt svaga var dock en självklarhet. Men det var angeläget att inte göra människor, som inte är så svaga att de inte förmår ta ansvar för sig själva och sina närmaste, beroende av bidrag. Då blev välfärdspolitiken kontraproduktiv. Dess syfte var att stärka människorna, inte försvaga dem.

Man kunde i detta idealsamhälle »försäkra sig mot nästan allting men ålderstryggheten garanteras bäst genom att man har ett eget hem«. Den vidsträckta användningen av försäkringar inom socialpolitikens område låg i linje med den egendomsägande demokratin ideal och uppfattades därmed i sig vara positiv och den skulle dessutom innebära en stark utveckling av sparandet. Men också på andra områden antogs den ökade standarden ha tagit sig uttryck i ett ökat sparande, »understött av samhället genom att sparandet är fördelaktigt ur beskattningssynpunkt«. Detta var kärnan i den egendomsägande demokratin: så många som möjligt, helst alla, skulle bli kapitalägare.

Heckscher underströk alltså att denna vision var fullt realistisk, vilket – precis som han själv framhöll – gjorde att den skilde ut sig från vissa andra visioner. Men samtidigt betonades också på nytt begränsningarna med alla typer av utopier, oavsett hur väl förankrade i verkligheten de var. »Naturligtvis tror ingen att hans utopi kommer att förverkligas fullt ut. Det händer mycket som är omöjligt att förutse. Men kärnpunkten i framtidsvisionen ligger i två ting: människors olikheter skall få fritt spelrum och arbetet är vad som skall ge var och en en möjlighet att utveckla sin egenart. Föreställningen att man blir människa genom att slippa arbeta, som synes ligga under Wigforss utopiska resonemang, måste en gång för alla övervinnas. Annars får vi inte möjlighet att förverkliga vare sig den ena eller andra utopin.«

Vad som är slående när man läser detta anförande fyrtio år senare är

att de visioner som lanserades i grunden inte skiljde sig särskilt dramatiskt från ideal som andra partier delade. Varken folkpartiet eller socialdemokraterna motsatte sig det övergripande målet med högerns politik: att bemäktiga individerna, att möjliggöra att fler gavs förutsättningar att förverkliga sina livsprojekt, att kort och gott bli mer autonoma. Heckscher talar inte uttryckligen om frigörelse, varken när det gäller kvinnornas möjligheter att bli delaktiga på arbetsmarknaden eller när det gällde implikationerna av en höjd utbildningsnivå i samhället. Men det råder ingen tvekan om att detta stod i fokus. Heckscher bar i detta avseende på en genuint liberal övertygelse. Liksom andra inom högerpartiet var han kritisk till socialdemokratins politiska strävanden, eftersom de ansågs leda till ett större beroende av det allmänna och därigenom minska autonomi snarare än att ge upphov till autonomi. I motsats till andra misstrodde han emellertid inte det socialdemokratiska partiets avsikter. Många inom högern var förvissade om att socialdemokratins *intention* var att inskränka medborgarnas frihet. Heckscher gjorde visserligen en annan bedömning än Ernst Wigforss och andra socialdemokrater om vilken väg som var mest effektiv när det gällde att få till stånd en frigörelse. Och likasom sina partivänner var han övertygad om att den socialdemokratiska vägen skulle leda till minskad frihet. Men han ansträngde sig i sann intellektuell anda att förstå hur socialdemokraterna resonerade.

Slående i den praktiskt genomförbara vision som Heckscher presenterade är för övrigt att den i stor utsträckning kommit att förverkligas men ironiskt nog inte av hans eget parti. Under de 44 år som förflutit efter att talet hölls har socialdemokraterna ensamma haft regeringsansvaret i 35 år. Under denna tid har – i enlighet med Heckschers framtidsvision – alltfler blivit ägare av sina bostäder. Det har blivit möjligt – för kvinnor såväl som för män – att kombinera ansvaret för familj med en karriär på arbetsmarknaden. Alltfler har kunnat utbilda sig. Samtidigt finns uppenbara avvikelser mellan den utopi Heckscher målade upp och den politiska utvecklingen. Det blev inte »bottentrygghet« som kom att bli riktmärket för välfärdspolitiken. Tvärtom har svensk politik i utomordentligt hög grad kommit att kännetecknas av höga ersättningsnivåer när det gäller socialförsäkringar. Det råder som bekant delade meningar huruvida denna politik blivit kontraproduktiv genom att underminera människors incita-

ment, men det är värt att konstatera att det också inom högerpartiet numera skett en viss omprövning av politiken. Talet om bidragsmentalitet har tonats ned, trots att ersättningsnivåer och bidrag höjts. Detta är en tydlig illustration av att det vuxit fram en socialdemokratisk hegemoni i svensk politik.

Heckschers anförande kommenterades i lyriska ordalag av högerpressen. Heckscher framstod jämte Hjalmarson som högerpartiets främsta vallokomotiv i den förestående valkampanjen. Han nämndes som en tänkbar efterträdare när Hjalmarson så småningom skulle dra sig tillbaka. *Västernorrlands Allehanda* menade exempelvis att »föredraget bröt radikalt och välgörande från den förkunnelse som man vanligtvis får lyssna till vid politiska möten [...] Professor Heckscher målade upp en pendang till den framtidsbild som Wigforss' ritat upp«. Just det sätt på vilket visionen om ägardemokratien förmådde att knyta ihop ideologi och praktik gjorde budskapet så slagkraftigt, framhöll ledaren.

Gunnar Svärd

Gunnar Heckscher var vid sidan av Jarl Hjalmarson högerpartiets främste företrädare i slutet av 50-talet. Han tjänstgjorde också som sekundant och nära rådgivare åt sin gamle vän från studietiden, när det gällde såväl ATP-striden som den stora striden om utrikespolitiken. Den person som under denna tid hade rollen som chefstrateg inom partiet var dock partisekreteraren Gunnar Svärd.

Svärd »var den i verklig mening drivande kraften« i partiet, konstaterar Gösta Bohman i sina memoarer. Gunnar Heckscher har i flera sammanhang instämt i detta påstående. Heckscher ansåg att Hjalmarson överlät alldeles för mycket makt till sin partisekreterare. Grunden för det osedvanligt starka inflytandet var det perfekt fungerande samarbetet mellan Svärd och Hjalmarson. De var visserligen varandras motsatser på det personlighetsmässiga planet. Svärd beskrivs av Bohman som en »till det yttre nästan skrämmande person [...] mer bitsk än någon annan« – medan Hjalmarson var jovialisk. De tänkte emellertid i samma banor och kompletterade varandra. Svärd hade inga problem med att – på det sätt som partisekreterare ofta tvingas göra – spela rollen av hårdför sanningssägare.

Internt kom Gunnar Svärd att bli fruktad för sin kantiga framtoning. Alltför ofta, skriver Bohman, behandlade han riksdagsgruppens och partistyrrelsens ledamöter med »hänsynslös uppriktighet«. Svärd kunde enligt Bohman visa upp en brutalitet som var skrämmande.

Gunnar Svärds inflytande var inte enbart en följd av att han åtnjöt Hjalmarsons fulla förtroende. Han byggde systematiskt också upp en egen maktbas. Bland partiombudsmännen var stödet för partisekreteraren starkt. Mellan Svärd och Heckscher fungerade samarbetet sämre. Enligt Heckscher var partiets framgångar under 50-talet till betydande del Svärds förtjänst. Svärd var en övertygad ideolog som övertygade de partiaktiva om vikten av ideologisk konsekvens; han hade en viktig roll när visionen om ägardemokratin växte fram; han var en driven strateg med såväl analytisk som organisatorisk förmåga utöver det vanliga. Framförallt stod han i en närmast symbiotisk relation till sin partiledare och arbetsfördelningen mellan partiledare och partisekreterare var som den idealt bör vara. Hjalmarson var partiets ansikte utåt, Svärd uppträdde med stor auktoritet i de interna sammanhangen. Hjalmarson inspirerade, Svärd expedierade. Men Heckscher var kritisk till att Svärd med tiden fick ett inflytande som var orimligt stort. Han ansåg att partisekreteraren efter 1957 – den tid som Heckscher själv kan överblicka eftersom han från och med detta år ingick i partiledningen – började missbruka detta inflytande. Svärd åtnjöt respekt för sitt kunnande och sin omvittnade förmåga till analytisk klarsynthet. Men hans brutala och osentimentala framfart inom partiet gjorde honom fruktad.

I ett av sina många brev till Gösta Bohman skriver Heckscher på ålderns höst att Svärd drabbades av övermod efter valframgången 1958. Så länge Svärd agerade som Hjalmarsons förlängde arm, och lojalt verkställde det som partiledaren med sin omtalade politiska intuition kom fram till, fungerade allt väl. Men när Heckscher själv tagit plats i presidiet kunde han notera hur partisekreterarens anspråk på inflytande växte, då partiets opinionsmässiga medvind var som allra starkast. I stället för att enbart verkställa partiledarens intentioner växte Svärds egna maktanspråk.

Heckscher pekar på två punkter där Svärds starka inflytande blev ödesdigert för partiet. För det första när det gällde arbetet med partiets budgetalternativ. Gunnar Svärd var initiativtagaren till detta och drev tillsam-

mans med Oscar Östman »skatte- och budgetgnatandet till löjeväckande överdrifter«. Att presentera skuggbudgetförslag syftade dels till att ge partiet större möjligheter att snabbt genomföra sin skattesänkningsspolitik när man väl hamnade i regeringsställning – och det räknade Svärd med att man snart skulle göra – dels till att ge större trovärdighet åt denna för partiet helt avgörande programpunkt.

Heckscher ansåg att hela idén med skuggbudgetar var fel. Till att börja med för att oppositionen saknar den sakkunskap som erfordras: bara en regering har möjlighet att överblicka statens samlade verksamhet. Men framförallt bortsåg denna alternativa budgetstrategi från den dynamiska effekt som enligt Heckscher fanns i partiets skattesänkningssambitioner. På några års sikt skulle – antogs det – skatteunderlaget komma att öka till följd av den stimulans som samhällsekonomin skulle få av skattesänkningarna. Därför skulle skattesänkningarna bli helt eller delvis självfinansierande. Slutsatsen var att det var politiskt oklokt att lägga fram konkreta besparingsförslag, eftersom man gjorde sig till en enkel måltavla i kommande valrörelser. Otrevliga förslag skulle enligt Heckscher bara läggas fram i anslutning till »de trevliga följderna« inom överblickbar tid. Dessutom missade man enligt Heckscher poängen med förslagen eftersom en ökad tillväxt, till följd av sänkta skatter, på lång sikt inte skulle behöva innebära några nedskärningar i befintlig verksamhet.

Svärd's alltför stora inflytande visade sig problematiskt också vid Hjalmarsonaffären, ansåg Heckscher. I brevet till Bohman berättar han att det var Svärd »som övertalade Jarl att i Hjalmarsonaffären spräcka den uppgörelse med Erlander som Jarl och jag nått fram till medan Gunnar Svärd var bortrest«. Därmed bäddades det för storgräl i riksdagen och för att Hjalmarsonaffären blev riktigt problematisk för högerpartiet.

Gunnar Svärd var kort och gott en partisekreterare som i ovanligt hög grad kom att utöva inflytande. Vid den tid då Heckscher ansåg att Svärd's ställning i partiet började bli alltför stark, var också Heckscher själv en alltmär framträdande företrädare för partiet. Det uppstod snart en tvekamp mellan honom och Svärd när det gällde det sätt på vilket partiets politik skulle bedrivas. Vid presidiets sammanträden var det inte alldeles ovanligt att de båda hade olika ståndpunkter. Båda var tongivande idépolitiska debattörer, men representerade olika perspektiv. Svärd var den mest

tongivande företrädaren för partiets mörkblå falang, Heckscher kom alltmär att framstå som en av de ledande bland de ljusblå. Utåt märktes dock ingenting av denna oenighet som snart skulle komma i öppen dager.

Högerpartiets uppåtgående trend bröts nämligen med andrakammarvalet 1960 och den interna oenighet som funnits latent inom partiet manifesterades efter valnederlaget i en öppen och stundtals hätsk debatt.

Högern gick till val på ett radikalt skattesänkingsprogram, ett program som förutsatte omfattande nedbantningar av den offentliga verksamheten. Partiet föreslog att ATP-reformen skulle upphävas, att det första barnbidraget skulle avskaffas, att skolluncherna och de fria läroböckerna skulle avgiftsbeläggas samt att bostadssubventionerna skulle minskas kraftigt och på sikt helt avskaffas.

Socialdemokraterna kunde skickligt framställa den borgerliga oppositionen som en relativt fast knuten enhet, som i händelse av ändrade majoritetsförhållanden skulle bedriva en högerorienterad och reformfientlig politik. Man lyckades väl: regeringspartiet fick nu 47,8 procent av rösterna. Det blev partiets högsta väljarandel i något riksdagsval sedan 1940, det val som ägde rum mitt under brinnande världskrig och som var en allmän mobilisering till stöd för den trygge landsfadern Per Albin Hansson.

Socialdemokraterna stärkte alltså sin ställning i 1960 års val och de förhoppningar som funnits inom den borgerliga oppositionen om att erövra regeringsmakten grusades återigen. Trots att både centerpartiet och folkpartiet kunde glädjas åt smärre framgångar (0,5 respektive 1,9 procentenhets ökning från 1958 års val) drabbades oppositionen i sin helhet av stor tillbakagång. Högerpartiets valresultat utgjorde nämligen – sett utifrån den tidens mer begränsade fluktuationer – en katastrof. Tillbakagången uppgick till närmare 4 procentenheter och besvikelsen blev stor inom partiet.

Besvikelser är alltid mer eller mindre relaterade till de förväntningar som finns. Enligt Gunnar Heckscher bar partisekreteraren skulden till att förväntningarna inom högerpartiet trissats upp inför detta val. Många inom partiet hade bara upplevt valframgångar och när Gunnar Svärd i interna partisammanhang uppträtt på ett ytterst segervisst sätt inför valkampanjen hade de partiaktiva – särskilt partiombudsmännen – bibring-

ats uppfattningen att högerens framgångsvåg skulle fortsätta, att valet skulle bli en promenadseger och att partiet skulle leda den nya regering som skulle bildas efter valet.

Heckscher var utomordentligt kritisk till det sätt på vilket partisekretären lagt upp valkampanjen. Formellt sett var Heckscher själv delaktig i denna uppläggning – han satt ju i partiets presidium – och utåt sett höll han därför inne med denna kritik. I efterhand har han emellertid riktat hård kritik mot Svärd och det övermod som fick förödande effekter på partiorganisationen. I ett brev till Gösta Bohman skriver han att det var Svärd som »fick ombudsmän och valarbetare att ta ut en stor valseger i förskott». Heckscher var långt ifrån ensam om att vara kritisk. Åtskilliga länsförbund framförde kritik efter valet. Den kom från hela landet men den kritik som kom från de skånska förbunden var särskilt hård. Malmö högerförbund protesterade exempelvis mot att partiledningen sjösat sin valstrategi utan att först förankra den i länsförbunden. Man fann det obegripligt att partiet gått till val med ett så »kärvt budskap». Vem som helst borde ha insett att »den kärva linjen» gav socialdemokraterna en gratis chans att diskreditera högern. Socialpolitiken var partiets akilleshäla och partiets trovärdighetsproblem inom detta område ansågs vara ett hinder för att visa upp en samlad borgerlig opposition. De skånska förbunden menade att ett sådant gemensamt framträdande var en förutsättning för att ett regeringsskifte skulle komma till stånd. Besvikelsen var tydlig över att det egna partiets ledning genom sin alltför profilerade och därtill bristfälligt förankrade kampanjstrategi omöjliggjort ett samlat borgerligt alternativ.

Vad som hände i valrörelsen var nämligen att centern och folkpartiet gemensamt tog avstånd från högerpartiet. Det skedde i den »mittendeklaration» där de båda partiledarna Gunnar Hedlund och Bertil Ohlin i kraftfulla ordalag tog avstånd från högerens förslag till såväl skattesänkningar som det sätt på vilket dessa skulle finansieras. Denna deklaration tillkom efter en kanonad av kritik från socialdemokratiskt håll. Det hävdades att ett majoritetsskifte skulle innebära en omläggning av den politiska kursen under högerens ledning. Detta bestreds med skärpa av Hedlund och Ohlin. Välfärdspolitikerna skulle inte överges, framhöll de.

Uppståndelsen blev stor kring mittendeklarationen. Det var åtskilliga

som med illa dold ironi kunde konstatera att de tidigare så argsinta kombattanterna plötsligt ingått en valtaktisk allians. *Dagens Nyheter* beskrev mittendeklarationen som »en händelse i svensk politik som kan betecknas som inledningen på en ny giv«. Deklarationen var en hastigt formulerad manifestation i syfte att förhindra väljarströmningar till socialdemokratin. Båda mittenpartierna upplevde problemet med marginalväljarna mycket starkt: det antogs att åtskilliga skulle vända mittenpartierna ryggen om socialdemokraterna lyckades koppla samman mittenpartierna med högern och dess »kärva linje«. Högern ansågs ha komprometterat sig genom sin profilpolitik. Den räddningsoperation Hedlund och Ohlin nu företog syftade till att förhindra att också mittenpartierna drabbades.

Något egentligt samarbete de två partierna emellan var det dock inte fråga om. Utöver själva utspelet förekom inget ytterligare samröre mellan de båda partierna. Manifestationen var endast ett uttryck för ett avståndstagande från högern. Icke desto mindre kom mittendeklarationen att få stor betydelse i valrörelsen. Socialdemokraternas huvudargument var att de borgerliga var hopplöst splittrade och sålunda icke kapabla att regera tillsammans, samt, något motsägelsefullt, att ett regeringsskifte skulle ge upphov till en starkt högerorienterad politik som skulle radera välfärden. Deras argument försvagades ju väsentligt av att mittenpartierna markerade att splittringen inte var total och samtidigt försäkrade att någon genomgripande omläggning av politiken inte var att vänta i händelse av borgerlig valseger.

Frustrationen ökar

Frustrationen inom högern efter valet riktades i betydande utsträckning mot Gunnar Svärd, även om partiledningen som helhet fick klä skott. Det fanns ett missnöje med såväl själva innehållet i valkampanjen som med det sätt på vilken den förberetts. Partisekreteraren lastades för att i stridens hetta efter ATP-omröstningen ha drivit fram beslutet att kräva reformens upphävande, ett beslut som ansågs ha bidragit starkt till valförlusten. De många tjänstemannaväljare som röstat för den borgerliga frivillighetslinjen hade börjat anpassa sig till det riksdagsbeslut som högern ville riva upp. När också näringslivet genom ITP-systemet börjat rätta in

sig i ledet, framstod en fortsatt kampanj mot ATP som »verklighetsfrämmande« och »politiskt dumdristig«, hur starkt sakligt befogad sådan kampanj än var, menar Bohman.

Svärds starka ställning inom partiet var helt baserat på det förtroende han åtnjöt hos partiledaren. När Hjalmarson avgick som partiledare 1961 var partisekreterarens öde därför beseglat. Svärd var samtidigt en direkt utlösande orsak till att Hjalmarson avgick. Krav restes på Svärds avgång efter det dåliga valresultatet. Den hårdføre partisekreteraren hade skaffat sig fiender inom partiet. Och i lika liten utsträckning som Svärd tidigare visat prov på hänsyn och sentimentalitet när han styrde och ställde, i lika liten grad ville hans antagonister nu dra ett streck över tidigare oförrätter. Det huvud som skulle rulla efter valfiaskot tillhörde inte partiledaren utan partisekreteraren.

När högerns partiråd diskuterade valutgången, eskalerade kritiken mot partiledningen.* Debatten inleddes av partiledaren själv, som i ett längre anförande försökte bemöta de invändningar som kommit och som han visste skulle upprepas i debatten. Hans utgångspunkt var att myten om välfärdsstaten hade avgjort valet. Han oroades över den obrutna offentliga expansionen »med stigande offentliga utgifter och som en följd därav också en ständigt stegrad omvandling av människors inkomster till följd av skatteskruben«. Det skedde en smygande socialisering, menade Hjalmarson. En allt större andel av bruttonationalprodukten kanaliserades av stat och kommun men eftersom medborgarnas inkomster hela tiden ökade fanns det ingen anledning att protestera. Reallönerna höjdes samtidigt som den offentliga välfärden växte. Och beroendet av denna välfärdsstat tilltog. Det som gjorde bilden särskilt bekymmersam var därför att »vi har att räkna med en sådan här expansionistisk trend, inte bara från socialdemokraternas sida utan även från mellanpartiernas«.

Hur skulle högern agera i detta läge? Hjalmarson motsatte sig en eftergiftspolitik av den typ som en del av de egna länsförbunden nu förordade i ett försök att få till stånd en borgerlig samling. I den situation som uppkommit var det tvärtom viktigare än någonsin att partiet stod upp för sina

* Till partirådets sammanträde – som hölls den 11 oktober på Piperska Muren – inbjöds även riksdagsgruppen. Inte mindre än 146 inlägg gjordes.

egna värderingar. Den primära uppgiften var att bedriva en fast oppositionspolitik på saklig grund. Högerpartiet skulle förbli just ett högerparti och inte – som vissa tycktes plädера för – ett tredje mittenparti. Att med konsekvens föra en ideologiskt grundad oppositionspolitik med långsiktiga ambitioner att förändra den politiska färdriktningen kunde måhända te sig fruktlöst. Men i praktiken var det ett »reellt sätt att utöva inflytande«. Metoderna för denna strategi kunde naturligtvis diskuteras. Utan att direkt medge att idén med valkampanjen varit fel antydde Hjalmarson indirekt att den misslyckats. Hjalmarson försvarade även förslaget om ATP-reformens upphävande. Partiets ställningstagande var välgrundat och det fanns inga sakliga skäl att sträcka vapen, trots att riksdagen fattat sitt beslut. Starka ekonomiska och moraliska skäl talade emot den socialdemokratiska linjen; ATP-reformens framtida finansiering var högst osäker och man äventyrade kommande generationers välbefinnande. Folkomröstningsutslaget var därtill oklart. De båda frivillighetslinjerna hade tillsammans fått en majoritet av rösterna och men beslutet hade likväl trumfats igenom i riksdagen med minsta möjliga majoritet.

Hjalmarsons långa och välformulerade inledningsanförandelyckades inte gjuta olja på vågorna. Kritiken mot partiledningen var på många håll oförsonlig. Den »kärva linjen« dömdes ut; dess förankring i partiorganisationen beskrevs som obefintlig. Debatten kretsade dock mer kring partiets framtida strategi än om vad som gått snett under den nyss avslutade valrörelsen. I motsats till Jarl Hjalmarson menade de flesta av dem som deltog i debatten att det borgerliga samarbetet borde prioriteras betydligt högre. Målsättningen måste vara, menade man, att etablera en närmare relation till de båda mittenpartierna. Ett gemensamt alternativ kunde då presenteras i god tid innan nästa riksdagsval. Bara så kunde ett regeringsskifte åstadkommas. Det som inträffat i valrörelsen, när centern och folkpartiet tagit avstånd från högerpolitiken, ansågs ha varit förödande. Utspelet gynnade enligt Hjalmarson socialdemokraterna eftersom den borgerliga splittringen på ett så uppenbart sätt demonstrerades. För högerpartiet blev det en övermäktig uppgift att stå emot kritiken från mittenpartierna; när regeringspartiet fick eldunderstöd från de båda partier som högern hade hoppats bilda en regering tillsammans med efter valet var partiets öde beseglat. Valnederlaget var därmed direkt kopplat till den

kärva linjen. Det var högerens – eller rättare sagt högerledningens – eget fel att det gått snett.

Hjalmarson bemötte kritiken. Han konstaterade lite trött att frågan om det borgerliga samarbetet varit aktuell i över tre decennier. Under såväl hans egen tid som partiledare som den tid han själv kunde överblicka – den sträckte sig tillbaka till Arvid Lindmans tid – hade högerpartiet försökt få till stånd ett samarbete med de övriga två partierna. Man hade vid upprepade tillfällen gjort »medgivanden av mycket långtgående art gentemot de båda andra partierna«, precis det som nu föreslogs. Men resultatet hade varit klen, inte minst då de båda mittenpartierna i riksdagen kommit allt närmare varandra de senaste åren. Han menade att de som nu kritiserade partiledningen hängav sig åt önsketänkande. Några förutsättningar för ett samlat borgerligt uppträdande kunde han inte se. Men han ville ingalunda stänga dörren: »vill folkpartiet och centerpartiet ha ett resonemang vare sig det gäller politiken i stort eller enskilda frågor så står vi, trots alla nedslående erfarenheter hittills, till förfogande för att nå bredast möjliga anslutning kring en borgerlig politik«. Hjalmarson var emellertid bestämt emot tanken att högerpartiet skulle »rusa fram och ta några slags initiativ om överläggningar«.

Gunnar Heckscher intog en låg profil i eftervalsdebatten. Han var lojal mot Hjalmarson men delade i allt väsentligt den kritik som framfördes. I ett anförande som han höll på Sveriges Konservativa Studentförbunds konferens i Gimo i början av april 1961 tog han emellertid tillfället i akt att försöka klarlägga det dilemma som högerpartiet befann sig i.

Heckscher fann det nödvändigt att belysa dagspolitiken från mer övergripande strategiska utgångspunkter och inledde därför med att beröra »förhållandet mellan taktik och principer«. Politik var förvisso det möjligas konst, underströk han, men det får inte bara vara fråga om vad som är möjligt just nu, i ett visst läge. »Mer än på de flesta andra verksamhetsområden måste man som politiker arbeta långsiktigt.« Det var därför viktigt att skilja mellan ett *strategiskt* agerande – som var grundat i en omsorgsfull analys om hur partiets övergripande målsättningar bästa skulle kunna nås – och ett agerande som kort och gott enbart var »taktiskt«, där ett mer kortsiktigt perspektiv genomsyrade handlandet. Det gällde med andra ord att höja blicken över dagspolitiken och kanske rentav över när-

mast förestående valkampanj. I trängda situationer kunde man vara tvungen att först ta ett steg tillbaka för att senare kunna ta två steg framåt. Det hade Arvid Lindman gjort när han som statsminister såg till att genomdriva en rösträttsreform som långsiktigt skulle vara till gagn för högerpartiet – trots att varken Lindman personligen eller det parti han ledde var positiv till den allmänna rösträtten.

Följaktligen var det utomordentligt viktigt att man inte tappade den ideologiska kompassen. Den egna övertygelsen måste alltid stå i förgrunden för alla de överväganden, men det goda fick inte bli det bästas fiende. Taktiskt betingade avvikelser från denna övertygelse kunde vara kortsiktigt motiverade, men då krävdes det att avvikelserna var noggrant genomtänkta och ingick i en långsiktig strategi.

Högers stora problem var svårigheten att få till stånd en samhällsutveckling i den riktning som partiet önskade. De visioner som Heckscher så inspirerat talat om innan valet 1960 kändes avlägsna. Den ekonomiska politik som partiet ville föra krävde en radikal minskning av statsutgifterna. Inte minst ideologiska skäl motiverade neddragningar. Ständigt växandestatsutgifter äventyrade möjligheterna att förverkliga den egendomsägende demokratin. »Men nästan alla andra moment i partiets program kostar pengar, som knappast kan erhållas från annat håll än genom insatser från stat och kommun.«

Grunden för den ekonomiska politik högerpartiet ville föra måste vara en starkare ekonomisk tillväxt, betonade Heckscher. Det var således nödvändigt att åstadkomma bättre villkor för näringslivet. På kort sikt var det därför inte alldeles okomplicerat att genomföra omfattande skattesänkningar, eftersom en väl fungerande näringspolitik krävde direkta och omedelbara statsutgifter.

Heckscher nämnde förutom stödet till jordbrukets omvandling också de krav på infrastrukturella investeringar som större industriföretag likaväl som mindre företag efterfrågade. Vidare var »en humanitär och produktionsfrämjande socialpolitik [...] knappast billigare än en som bygger på fördelning av bidrag«. Skulle kvalitetskravet på kulturens område kunna bibehållas, breddningen av de kulturella möjligheterna genomföras, rättsäkerheten upprätthållas, försvarspolitiken stärkas och hjälpen till de underutvecklade länderna intensifieras var det en omöjlig operation att dras-

tiskt minska statens utgifter. Allt detta ville emellertid högerpartiet.

På kort sikt beskrevs dilemmat på följande sätt: skattesänkningar av sådant format att de verkligen får betydelse var finanspolitiskt omöjliga, om man inte samtidigt var beredd att företa drastiska nedskärningar. Frågan var om det var möjligt att få gehör för detta. Heckscher var pessimistisk om att inom överskådlig tid övertyga de båda mittenpartierna om den skattesänkningsspolitik som högern förordade. Det gällde dock att vidga perspektivet. Om bara de borgerliga lyckades erövra regeringsmakten skulle allt vara så mycket enklare, menade Heckscher. Satt man i ett sådant läge kunde man anta att centern och folkpartiet skulle vara mer resonliga än vad de av taktiska skäl kunde vara inför ett val. Argumentet byggde på en outtalad förvisning om att de båda andra partierna *egentligen* var mer positivt inställda till högerens politik än vad de utåt gav uttryck åt:

Utvecklingen sedan 30-talet har i hela världen inneburit att de som innehaft regeringsmakten befunnit sig i ett förmånligare läge än de som stått i opposition. En åtgärd vars praktiska konsekvenser handgripligen demonstreras för allmänheten är i regel lättare att försvara än ett program, om vars förverkligande ingen egentligen vet någonting. Slutsatsen blir att borgerlig politik med all sannolikhet lättare kan få stöd i opinionen om den bedrivs i regeringsställning än om den presenteras enbart som ett abstrakt program.

Om högerpartiet på egen hand vore mäktigt nog att utmana socialdemokraterna vore mycket vunnet, menade Heckscher. Så var dessvärre inte fallet. »Vi har inte tvåpartisystem utan en situation där enbart samverkan mellan de borgerliga partierna kan skapa förutsättningar för ett alternativ till socialdemokraterna. För att nå ett sådant samarbete kan det vara nödvändigt att på kort sikt göra mycket betydande eftergifter, att stoppa sin stolthet i säcken och svälja en hel del av vad man sagt tidigare.« Men å andra sidan var det meningslöst att göra eftergifter i förväg, »innan man vet om det överhuvudtaget är möjligt att genom eftergifter köpa ett fast samarbete«. Samarbete hade inget egenvärde. Den som ville föra högerpolitik måste därför »å ena sidan vara klart beredd till långtgående eftergifter och göra det klart att denna beredvillighet finns, men å andra sidan så långt som möjligt söka ge det eventuella samarbetet en sådan karaktär, att man på dess grundval verkligen kommer fram åtminstone ett stycke i borgerlig riktning.«

Dilemmat var således svårlöst. Högern var tvungen att göra avkall på sin politik, annars blev det inget samarbete. Samtidigt var ett samarbete ointressant om inte den politik som det grundades på gavs en tydlig borgerlig profil. Den egna profilen måste tonas ned, men inte alltför mycket ty då skulle de egna medlemmarna känna sig mindre motiverade att engagera sig. Annorlunda uttryckt: det gällde att ha kvar kakan – i alla fall så mycket som möjligt av den – och samtidigt äta den.

Långsiktighet var alltså det ena nyckelordet i den strategi Gunnar Heckscher skisserade. Eftergifter var nödvändiga, men de fick inte göras på ett sådant sätt att partiets ideologiska kärna urgröptes. Det andra nyckelordet var beslutsamhet. För att kunna göra eftergifter, ta det där steget tillbaka för att så småningom kunna ta två framåt, krävdes beslutsamhet av partiet i dess helhet. Det var nödvändigt att partiet stod någorlunda enigt. Det var dessvärre uppenbart att en sådan enighet saknades efter 1960 års val. Många önskade borgerlig samverkan, men långtifrån alla var beredda till de eftergifter som krävdes för att ett sådant skulle kunna etableras. Och åtskilliga var dessutom starkt skeptiska inför hela tanken på ett borgerligt samarbete. För den mörkblå opinionen inom högern var en »eftergiftspolitik« av den typ som Heckscher förordade oacceptabel. Precis som i Heckschers fall motiverades denna ideologiska ståndaktighet i termer av långsiktighet.

Kärnpunkten för Heckscher var att få till stånd enighet inom partiet; det rådde alldeles uppenbart delademeningar inom högern om vilken väg som var den rätta. Hur skulle man då kunna motivera partimedlemmarna att samtidigt göra eftergifter och samarbeta?

Heckscher såg ingen annan väg till framgång än en intensiv intern debatt där argumenten fick stötas och blötas. Många menade att det var omöjligt att motivera avsteg från den egna partilinjen i det mediasamhälle som nu uppstått. Det var förvisso sant, konstaterade Heckscher, att politiken anpassades till mediernas villkor. Ett parti behövde emellertid inte enbart verka genom massmedia. Heckscher hyste tilltro till argumentationens kraft:

Dess huvudsakliga verkningsförmåga uppnås genom de kontakter som de egna medlemmarna och sympatisörerna har i samhället och i vilken grad som dessa utnyttjas för att hos politiskt oengagerade medborgare skapa intresse för partiet. En förutsättning för att

därvidlag göra sig gällande är emellertid att utforma varje väsentligt steg i de politiska ställningstagandena på sådant sätt att man vinner och bevarar de egna arbetande krafternas sympati och entusiasm för den förda politiken. Den som skall försöka övertyga andra om riktigheten av en politik som han själv inte tror på har sällan särskilt stor framgång.

Heckscher tänkte sig en tvåstegsprocess: först gällde det att övertyga de partiaktiva om att ett borgerligt samarbete var den enda möjligheten att få ett verkligt inflytande och därefter, när man lyckats sluta leden, skulle man inför partiets valmanskår motivera varför partiet gjordes avsteg från sin politik. Om en tillräckligt stark uppslutning inom partiorganisationen skapades bakom denna strategi skulle detta inte bli särskilt svårt, trodde han.

Man kan tillägga att strategin också borde ha implicerat ytterligare ett steg: gällde det inte först av allt att övertyga Jarl Hjalmarson om att ett borgerligt samarbete skulle ges högre prioritet? Hjalmarsons linje var ju en helt annan än densom Heckscher nu torgförde. Hjalmarson hade ännu så länge inte aviserat sin avgång som partiledare och man kan mot den bakgrunden förvånas över att Heckscher – må vara i ett internt sammanhang – förde ett resonemang som i grunden ifrågasatte den »kärva linje« som partiledaren själv i hög grad stod bakom. Mycket talar emellertid för att Heckscher förstod att Hjalmarson var på väg ut. Hjalmarson hade tagit illa vid sig av den interna kritiken. Han kände sig också illa till mods över att hans partisekreterare i så hög grad fick stå i skottgluggen för denna kritik. Hjalmarson förvånades över att man så snabbt lyckats glömma bort det framgångsrika opinionsbildningsarbete som partiet under ledning av Gunnar Svärd och honom själv hade presterat under 50-talet. Misslyckandet i det senaste valet fick för stora proportioner, ansåg han. Det var inget fel på den förda politiken och att lägga om kursen som kritikerna nu föreslog vittnade om dåligt omdöme och bristande politisk känsla, menade Hjalmarson.

Hur skulle man från oppositionens sida agera så länge socialdemokraterna satt vid regeringsmakten? Jarl Hjalmarson hade vid det partiråd som ägde rum efter valet deklarerat en klar uppfattning: högern skulle fortsätta att bedriva en konsekvent och hårdför oppositionspolitik. Endast en ideologiskt ståndaktig högerpolitik kunde långsiktigt stå emot den socialdemokratiska maktutövningen.

Heckscher, som av lojalitet med sin partiledare intog en låg profil vid partirådet, gjorde här en annan bedömning: »Möjligheterna för oppositionen att utöva påtryckning på regeringen är ju beroende av om oppositionen synes ha möjligheter att åstadkomma ett regeringsskifte. I motsatt fall bryr sig ingen regering om att göra eftergifter.»

Analysens syfte är att finna en väg till praktiskt handlande, framhöll Heckscher. Vilka slutsatser kunde då dras? Just själva *möjligheten* att åstadkomma ett regeringsskifte var alltså central. Om man inte tydligt satsade på en strategi som satte regeringsinnehavet i främsta rummet, devalverade man det egna partiet till en betydelselös aktör i det politiska maktspelet. Man ställde sig då vid sidan av det parlamentariska skeendet och marginaliserades. Endast om man gjorde anspråk på makten kunde man i oppositionsställning påräkna ett inflytande över regeringspolitiken. Framförallt var det naturligtvis endast om man själv lyckades erövra regeringsmakten som det uppstod en möjlighet att genomföra de egna visionerna. Utifrån denna analys var således slutsatsen att det krävdes ett samlat borgerligt framträdande.

Det är viktigt att betona att Heckscher inte förordade att högern skulle bedriva resultatpolitik av den typ som centerpartiet ägnade sig åt. När Gunnar Hedlund under 50-talet raljerat över högerns och folkpartiets »plakatpolitik» – ibland använde han också uttrycket »hackspettspolitik» – menade även han att dessa partier ställde sig utanför det parlamentariska skeendet. Alldeles oavsett om bondeförbundet/centerpartiet befann sig i regeringsställning eller i opposition var ambitionen att fortlöpande, via förhandlingar, försöka påverka dagspolitiken. Endast så fick det politiska handlandet en mening, menade Hedlund. Den modell som Gunnar Heckscher argumenterade var väsensskild från centerledarens. Även han var naturligtvis beredd att förhandla med regeringen i enskilda sakfrågor men han ansåg att det endast var i regeringsställning som man kunde uppnå mer betydande politiska resultat. Receptet var därför ett enhetligt borgerligt agerande i opposition, med det klart formulerade och öppet redovisade syftet att eftersträva regeringsmakten. När resultatpolitikern Hedlund var beredd att i förhandlingar med regeringen göra eftergifter för att få inflytande över dagspolitiken, var Heckscher beredd att inom ramen för ett borgerligt oppositionssamarbete göra eftergifter för att högerpartiet

skulle ha möjlighet att nå regeringsställning, där ett mer långsiktigt politiskt inflytande fanns att få.

Heckscher konstaterade att högerpolitiken under 50-talet – »den kärva linjen» – hade kännetecknats av konsekvens. Idéerna om sänkta skatter och – som en förutsättning för detta – begränsning av den offentliga sektorn hade motiverats i en slagkraftig ideologisk vision som vunnit stor uppskattning bland väljarna. Det var en politik som han naturligtvis hade ställt sig bakom och som han ansett vara den bästa för Sverige. »Syftet var välmotiverat. Dess förverkligande tycktes ligga inom räckhåll. Det fanns rentav skäl att tro att just 1960 skulle innebära det slutgiltiga genombrottet i folkopinionen för dessa tankegångar.» Så blev det nu inte och det berodde på en rad omständigheter som hade varit svåra att förutse. Ekonomin hade på förhållandevis kort tid försämrats. »Konjunkturumslaget 1959–60 var snabbare och fullständigare än beräknat, och till trots av Keynes teorier går det i praktiken inte lätt att övertyga folk om att statsutgifter och skatter bör sänkas just när alla arbetstagare kan få ökade realinkomster också om skatterna går upp.» Det var fel timing; den »kärva linjen» var alldeles särskilt svår att kommunicera i det läge som var inför 1960 års val.

Delvis låg orsakerna till valnederlaget på det som Heckscher kallade »det propagandatekniska området». Under framgångens år hade högern försummat den interna debatten »under det att motståndarna efter hand lärt sig hur högerpartiet gick till väga och vunnit ökad skicklighet i sin motpropaganda». Skuggbudgeterna hade öppnat för en kanonad av kritik från regeringspartiet och orsakat det stora valnederlaget. Heckscher upprepade sitt utbudspolitiska argument: de dynamiska effekterna av skattesänkningarna kunde man ju inte se i dessa kamerala skuggbudgetar.

Men man kunde också peka också på djupare liggande orsaker till valbakslaget, ansåg Heckscher. Högerpolitiken hade blivit alltför ensidig. Den uppfattades också – inte utan fog – som onyanserad. Den framstod kort och gott som »hård och i någon mån omänsklig», alltför »rationalistisk och teoretisk». Även om valet hade blivit den framgång man hoppats på skulle den »kärva politiken» knappast ha kunnat fullföljas. Oavsett om högerpartiet ingått i en borgerlig regering eller ej hade partiet tvingats medverka i ett borgerligt alternativ. Det skulle då ha blivit nödvändigt att släppa

det oreserverade kravet på minskade statsutgifter. Förutsättningarna att under 60-talet fortsätta med 50-talspolitiken var med andra ord obefintliga.

Heckscher såg framåt:

Partiets politik på 60-talet får å andra sidan inte innebära någon brytning med politiken under det föregående årtiondet. Men den måste bli mer nyanserad och framförallt mer differentierad. Huvudinnehållet i 50-talspolitiken kan bevaras men tyngdpunkten måste förskjutas. I praktiken betyder det att strävan att begränsa den offentliga sektorns relativa storlek fasthålls, men att det växande totala ekonomiska utrymmet begagnas för att ge plats åt krav på åtgärder av annan karaktär.

En närmare granskning av hur Heckscher tänkte sig omläggningen av politiken i en mer »nyanserad« riktning visar att det var fråga om en kursändring av ett mer fundamentalt slag. Det var framförallt tre områden som Heckscher uppfattade som centrala för högern. För det första skulle de offentliga kapitalinvesteringarna inriktas på samhällsekonomiskt produktionsfrämjande områden, exempelvis kraftförsörjning och samfärdsl, och inte på konsumtionsfrämjande åtgärder. För det andra krävdes ett nytänkande på välfärdsområdet. »Inom socialpolitiken finns ej skäl att frångå yrkandena på bidragspolitikens avveckling, men det finansiella utrymme som därigenom skapas bör användas för utbyggnad av den humanitärt och ur produktionssynpunkt motiverade socialpolitiken: åldringssvård, mental- och kroppssjukvård, hälsovård, omskolning av arbetskraft.« För det tredje måste också befolkningsfrågan ses ur ett liknande perspektiv: »Arbetskraftsbrist kombinerat med de enbart konsumerande generationernas numerär ställer stora krav på produktionsfrämjande åtgärder.«

På ytterligare två områden var man tvungen att förutsätta växande kostnader: försvaret måste stärkas, liksom stödet för de underutvecklade länderna. Det var bara att konstatera att folkpartiet aldrig skulle ingå i ett samarbete som inte prioriterade biståndspolitik. Sammanfattningsvis kunde man förutse behov av ökade statliga utgifter, menade Heckscher. Först sedan de behov som han här redogjort för i rimlig utsträckning tillgodosetts, kunde partiets besparingskrav föras fram.

Heckscher förutskickade således en fundamental förskjutning av högerpolitiken. Här såg han dock framför sig vissa »övergångssvårigheter«.

I litteraturen om partiets strategiska agerande nämns ofta kontinuitet som ett centralt värde. Omfattande kursomläggningar är således riskabla. Dels finns trovärdighetsproblem inför valmanskåren, dels är det förknippat med organisatoriska svårigheter att plötsligt förmå samtliga riksdagsledamöter, ombudsmän och valarbetare osv. att byta argumentering. Här såg Heckscher stora problem: »Åtskilligt av vad vi sagt under senare år kommer att ge motståndarna ammunition under kommande debatter.« Alltför stort avseende borde man dock inte fästa vid detta, menade han, och citerade Winston Churchill: »I have always been in the habit of eating my own words, and the diet has never done me any harm.«

Hur problematisk en sådan politikomläggning än kunde framstå, var den icke desto mindre nödvändig. Och den kunde, fortsatte Heckscher, motiveras i mer övergripande principiella termer. Produktionsutvecklingen under hela efterkrigsperioden hade i Sverige liksom i andra länder gått snabbare än beräknat. Det gällde både de västliga demokratierna och de kommunistiska diktaturerna. Konkurrensen mellan de båda samhällssystemen som stod mot varandra i det kalla kriget koncentrerades allt starkare till det ekonomiska området, konstaterade Heckscher, eftersom ömse sidor var inriktade på att undvika en väpnad konflikt:

Levnadsstandarden stiger i Sovjetunionen och satellitländerna. Under sådana omständigheter måste produktionsfrämjande åtgärder i Västerlandet ges företräde framför sparsamhet, och den [produktionsökningen] kan endast i begränsad utsträckning få köpas till priset av stagnation i levnadsstandarden. Möjligheterna att hålla jämna steg med kommunistländerna är beroende av både en produktionsökning och standardhöjning, så att det ännu så länge bestående försprånget inte i något avseende äventyras. Att detta kräver ökade insatser inom den offentliga såväl som den enskilda sektorn torde icke vara svårt att klargöra.

Så fick alltså en säkerhetspolitisk analys tjänstgöra som motivering till en politisk kursomläggning. Det gick att göra dygd av nödvändigheten. I viss mån kunde man slutligen också »knyta motiveringen till kursändringen direkt till 1960 års val«. Heckscher var nu inne på det politiska mandat som väljarna avgivit. Naturligtvis kunde man inte bortse från att socialdemokraterna fått ett starkt stöd för sin politik. Valutgången låste läget fram till 1964 och innebar att »vi bundits vid en expansiv, frikostig poli-

tik«. Högerpartiet borde ta lärdom av folkets dom. Det förhållandet att var femte väljare övergav partiet borde, om nu demokratins mekanismer skulle ges utrymme att verka, leda till eftertanke och förändring.

Hjalmarson avgår

Vid partirådet efter valet 1960 bestämdes att en extra partistämma skulle hållas den 28 augusti 1961. Knappt en vecka innan denna partistämma inkallades partistyrelsen och riksdagsgruppens förtroenderåd för ett gemensamt möte.* Hjalmarson meddelade då att han bestämt sig för att avgå från partiledarposten. Beskedet kom överraskande men knappast som en blyxt från en klar himmel. För dem i partiets ledning som stod honom nära, var det känt att Hjalmarson i flera års tid umgåtts med avgångsplaner. I sin dagbok noterar Heckscher att Hjalmarson, i ett samtal i november 1960, sagt att han önskade avgå. Även andra personer i partiledningen, exempelvis förstakammarhögerens gruppleddare Knut Ewerlöf, nåddes av liknande signaler. Men Hjalmarsons obeslutsamhet var påfallande. Under hela våren och sommaren 1961 funderade han över sin framtid utan att komma till något beslut.

När Hjalmarson den 22 augusti meddelade partistyrelsen och förtroenderådet att han beslutat sig för att avgå hade han varit partiledare i elva år. Han anförde familjeskäl som orsak till att han nu, med kort varsel, ville lämna sitt uppdrag.

Hjalmarson hade tagit illa vid sig av den hårda kritiken efter valet. Ingen hade krävt partiledarens avgång. Kritiken hade framförallt Gunnar Svärd som måltavla, men den drabbade naturligtvis indirekt även Hjalmarson. Kritiken bedarrade inte utan accentuerades snarare under sommaren. Flera högertidningar, bland annat *Sydsvenska Dagbladet*, hade riktat hård kritik mot partisekreteraren Gunnar Svärd.

Detta krypskytte mot den nära medarbetaren bekom Hjalmarson illa. Därtill kom, att Hjalmarson upplevde hur opinionen inom partiet successivt tycktes förskjutas i den riktning som Gunnar Heckscher förorda-

* Från början var syftet med stämman att enbart dryfta Gimoskolans framtid (partiet ägde Gimo herrgård och där bedrevs sedan flera år en omfattande utbildningsverksamhet).

de. Alltfler ställde sig bakom den strategi som byggde på borgerlig samverkan. När stödet minskade för den oppositionspolitik Hjalmarson själv ville fullfölja, där sidoblickar på de båda mittenpartiernas ställningstaganden var bannlysta, blev också Hjalmarsons motivation att kvarstå som partiledare mindre.

Jarl Hjalmarsons unika tillgång hade varit hans politiska intuition. I valet 1960 och i den händelseutveckling som därpå följde tycktes det som om denna intuition gått förlorad. Inte minst Gunnar Heckscher, som arbetade närmare Hjalmarson under denna än någonsin tidigare, upplevde också hur Hjalmarson visade tecken på att ha tröttnat på politiken. På möten kunde han låta »grammofonartad«, berättar Heckscher.

Hjalmarsons avsikt var dock i det längsta att stanna kvar som partiordförande. Något annat sätt att tolka hans villrådighet och sena beslut framstår som orimligt. Hans uttryckliga villkor för omval var att Svärd skulle kvarstå som partisekreterare. Enligt en av ledamöterna i valberedningen, Roland Lundberg, kunde Hjalmarsons villkor inte accepteras. En enhällig valberedning ställde ett ultimatum till Hjalmarson: omval av denne skulle föreslås, men bara under den bestämda förutsättningen att en ny partisekreterare utsågs. För Hjalmarson, vars ställning i partiet fortfarande var stark men inte längre så stark att han kunde diktera villkor, återstod i det läget bara att avgå.

I det läge som uppstod utkristalliserades två självklara kandidater för partiledarposten: Leif Cassel och Gunnar Heckscher, som var partiets förste respektive andre vice ordförande. Ingen av dem var särskilt angelägen att med kort varsel kandidera. Cassel – närmast Hjalmarson i formell succession – led av magsår men förklarade sig beredd att ställa upp. Han ställde emellertid två villkor: dels att det rådde enighet om hans namn, dels att han inte band sig för mer än två år. Denna lösning ansåg flera – däribland Heckscher – vara oacceptabel. Den som drev denna övergångslösning var Gunnar Svärd, och vad Svärd tänkte sig, menade Heckscher i sin dagbok, var att man på detta sätt skulle hinna föra fram en ny kandidat från den mörkblå falangen.*

* Enligt brev som Roland Lundberg – en av medlemmarna i valberedningen – skickade till Heckscher den 27 juli 1981 var det dock aldrig tal om att ge Cassel en villkorad period.

Heckscher accepterade alltså inte en övergångslösning, men däremot förklarade han sig vara beredd att sluta upp bakom Cassel. Denne hade en stark ställning bland partiets ombudsmän och var en erfaren politiker. Han var också en briljant middagstalare, men som politisk kommunikatör ansågs han som svagare än Heckscher; Cassel saknade den intensitet som krävs för att övertyga ett auditorium. Leif Cassels namn framstod inledningsvis som den hetaste kandidaten efter att Hjalmarson tillkännagivit sin avgång och han föreslogs som partiordförande av Hjalmarson, Ewerlöf och Svärd vid ett möte med partistyrelsen och förtroenderådet som ägde rum den 22 augusti. Hjalmarson läste vid detta tillfälle upp ett brev från Heckscher, som själv inte deltog på mötet, där denne förklarar sig sluta upp bakom förslaget. Om Cassel var beredd att åta sig uppdraget, underströk Heckscher i detta brev, »ställer jag under inga förhållanden upp som motkandidat till honom«.

Det visade sig dock att Heckscher var den av de båda viceordförandena som hade det starkaste stödet: 14 av de 21 närvarande förordade Heckscher. Jarl Hjalmarson fick uppdraget att ringa till Heckscher och meddela att partistyrelsens flertal önskade att Heckscher skulle åta sig det politiska ledarskapet. Heckscher förklarade sig stå till förfogande som partiledarkandidat »om saken kunde ordnas på ett sådant sätt, att det inte blev någon konfliktsituation eller eljest någon plågsam situation i förhållande till Leif Cassel«.

Det avgörande skälet till att Heckscher aldrig stängt dörren till partiledarposten var Gunnar Svärds starka inflytande, som Heckscher ansåg vara huvudorsaken till de bekymmer som partiet drabbats av. Heckscher menade att bara en stark partiledare skulle kunna driva fram en kursomläggning.

Formellt var det den extra partistämman som skulle utse ny partiledare, men inom högerpartiet har riksdagsgruppen alltid haft ett avgörande inflytande över såväl politik som personfrågor. Stämmans ordförandeval föregicks därför av en omröstning i riksdagsgruppen om de båda kandidaterna. Heckscher fick stöd av 33 ledamöter medan Cassel fick 17 röster; i riksdagsgruppens förtroenderåd fick Cassel en rösts övervikt. Vid den formellt avgörande voteringen på själva stämman vann Heckscher övertygande: 164 röster mot 33.

Stödet var alltså starkt och valet av Heckscher lovordades i högerpressen. Men allt var inte frid och fröjd. I samma ögonblick som det stod klart att Heckscher kandiderade till partiledarposten blev plötsligt Heckschers judiska bakgrund problematisk – såväl inom som utom det egna partiet. Anonyma telefonsamtal med grova antisemitiska tillmälen blev under en tid en del av familjens vardag.

Under voteringen på partistämman satte sig de båda kandidaterna utanför stämmolokalen och småpratade. Det fanns ingen antagonism mellan dem. De hade känt varandra sedan de var barn; bådass fäder var framstående professorer i nationalekonomi och umgicks privat. Deras politiska karriärer hade löpt parallellt och de hade under de senaste fyra åren arbetat nära tillsammans. De var diametralt olika personligheter men trivdes bra tillsammans.

Framförallt representerade de emellertid i denna situation två helt olika politiska koncept: Cassel ville fullfölja den »kärva linjen«, Heckscher ville genomdriva förnyelse. Mot hårdför och konsekvent oppositionspolitik ställdes en konsekvent och helgjuten satsning på ett borgerligt samarbete. Det var den senare linjen som stämman med förkrossande majoritet ställde sig bakom.

Att Gunnar Heckscher var överväldigad av det starka stöd han fått när han äntrade talarstolen för att tacka för förtroendet var uppenbart. Han började med att hylla företrädaren. »Jarl har gjort mer än någon annan för att bygga upp ett livskraftigt högerparti. Vår bekantskap har hittills sträckt sig över 35 år 6 månader och 12 dagar. Vi träffades betecknande nog på en politisk diskussion första gången och det har inte varit något slut på de politiska diskussionerna därefter.« Heckscher betonade hur mycket han lärt sig av Hjalmarson. »Man har sett hur hela hans arbete vilar på en personlig grundval, en personlig övertygelse, på en idealitet och en känsla för moraliska värden, som inte är alldeles vanlig i det politiska livet. När vi under senare år har samarbetet särskilt intensivt har det varit skönt med Jarls förmåga att ge klara besked. Vad som är mest karaktäristiskt är hans djupa folklighet, en ovilja mot all sorts högfärd, en personlig anspråkslöshet som – förlåt att jag säger det – ibland går nästan till överdrift.«

En del av de inlägg som föregått ordförandevalen präglades av hätsk-

het och detta fann den nyvalde partiledaren vara oundvikligt. Han slog fast att det trots allt hade sina fördelar att inte bara ha uppgjorda val. Men »diskussionen vid ett sådant här personval blir å andra sidan kanske ibland en smula hetsig och det sägs måhända ett och annat som borde ha blivit osagt«. Men, fortsatte Heckscher, »sådant brukar blåsa bort [...] jag tror i grund och botten att det kan vara nyttigt att vi visat allmänheten att vi inte är rädda för att också ta ett personval«. Den nye högerledaren riktade i detta sammanhang ett varmt tack till sin motkandidat. Han erinrade om att vänskapen mellan honom och Cassel var ännu långvarigare än den som förenade den avgående partiledaren med den tillträdande; den hade existerat alltsedan Cassel tillsammans med sina föräldrar varit på besök hos familjen Heckscher och »jag låg på ett golv och lekte och ännu inte hade förmågan att tala«. Heckscher uttryckte sin glädje över att Cassel kvarstod som förste vice ordförande och var övertygad om att samarbetet dem emellan även framdeles skulle fungera utmärkt. »Jag vet att Leif inte känner bitterhet mot mig.«

Heckscher tog så tillfället i akt att kommentera den kritik som riktats mot honom i anslutning till partiledarvalet. Han sade sig vara införstådd med att »de flesta tror att jag är väldigt självgod och självsäker«. På det ödmjuka och storslagna sätt som ofta är utmärkande för segrare som just segrat förklarade han sig vara »väldigt väl medveten« om de egna bristerna. »Samtidigt är man ju som man är. Jag är ingen Jarl Hjalmarson och det kan jag inte bli – det är inte lönt att ens försöka. Jag är präglad – som vi alla är – av mitt yrke, av mina erfarenheter, det kan inte hjälpas. Det enda jag kan lova er är att jag skall göra så gott jag kan.«

Dessa inledande hedersbetygelser av såväl företrädaren som motkandidaten, följda av att Heckscher i segrans upphöjdhed tillstår sina egna tillkortakommanden, ansluter till ett klassiskt schema i retoriken. I antiken kallades detta för *humiliatio*, en storsint blygsamhet vars syfte är att väcka publikens sympati. Som nyvald partiledare har man de facto en typ av överläge när man framträder inför dem som man valts av. Då är *humiliatio* särskilt viktigt. Talaren bör enligt den klassiska retoriken redan i talets inledning – *exordium* – försöka framstå som ödmjuk för att vinna åhörarnas sympati.

Att vinna sympati bland de egna är naturligtvis alltid viktigt för en ny-

vald partiledare. Partiet var i detta fall dessutom djupt splittrat. Den minoritet som röstat mot den nye partiledaren var kritisk till den kurs som denne nu ville slå in på och denna minoritet var inflytesrik. Följaktligen gällde det att blidka denna opposition, därav hyllningarna till Hjalmarson och Cassel. Heckscher gick rakt på sak och konstaterade att »det här valet givit anledning till tal om inre meningsskiljaktigheter inom högern«. Men var detta egentligen så egendomligt? Vore det inte underligt om man var eniga om allting? »Vi är människor, särpräglade människor, det finns säkert tusentals åsiktsnyanser inom högerpartiet. Det har inte förhindrat samarbetet hittills och det kommer, det är jag övertygad om, inte att hindra samarbetet i fortsättningen heller. Den omständigheten att vi ibland tycker lite olika, det tror jag de flesta som verkat inom högern de senaste åren är medvetna om.«

Heckscher försökte alltså att avdramatisera de interna motsättningarna och hans slutsats var knappast oväntad: »nu skall vi inte diskutera om de där meningsskiljaktigheterna längre utan nu skall vi arbeta enigt«. För att blidka den värdekonserverna opinionen i partiet – den mörkblå falangen – valde han att erinra om partiets kristna idéar och i det sammanhanget betona de kulturkonserverna värden som partiet företrädde. »Västerlandets livsåskådning bygger på kristendomens grund. Det gäller inte bara de människor som själva har lyckan att bära på en kristen tro. Alla, också de mest utpräglade ateisterna, bygger medvetet eller omedvetet på tankar som tillförts dem genom den kristna religionens förmedling.«

Överhuvudtaget stod samhället inför dramatiska förändringar och det lågenligt Heckscher ett alldeles särskilt ansvar på ett konservativt parti att spela en tongivande roll i en sådan framtidsdebatt. Det fanns en pockande moderniseringsiver i denna debatt, och detta ställde särskilda krav på högern, menade han. Partiet skulle fungera som en modererande kraft i den samhällsomvälvning som pågick. Det behövdes ett ankarfäste i debatten, och genom att konsekvent argumentera för de grundvärden som den västerländska civilisationen baserades på, skulle högern fungera som ett sådant. Dessa värden var nämligen, menade han, ingalunda självklara för alla.

Vilka dessa västerländska grundvärden var utvecklades dock inte närmare. Poängen var emellertid att den fortgående sekulariseringen hade en

sida som var viktig att ge större uppmärksamhet. Heckscher snuddade här vid en klassisk fråga i idéhistorien. Var all frihet positiv? Nej, inte nödvändigtvis. I detta fall kunde man visserligen säga att sekulariseringen innebar en större frihet för många eftersom bindningen till religiösa auktoriteter minskade. Men för många innebar utvecklingen otrygghet och rotlöshet. Att sekulariseringen innebar ett andligt vakuum ansågs nämligen uppenbart: »Förr i tiden var det hela självklart. Luthers kristna tro godtogs av så gott som alla utan att de gjorde sig några egentliga frågor.« När denna tro nu började försvinna ökade den andliga fattigdomen: »Mycket tyder på att människorna på den tiden [när religionens inflytande var starkare] var lyckligare, men det är ingenting att göra åt. I dagens samhälle ser det inte ut på det sättet längre.«

För att lugna den liberalkonservativa opinionen inom partiet talade han om betydelsen av att inte tappa bort det perspektiv som tesen om den egendomsägande demokratin var ett uttryck för. Det gällde att skapa ett samhälle som var byggt på ekonomiskt självständiga individer. Det var motiverat av ekonomiska skäl, men framförallt av principiella, ty

ett sådant samhälleger den enskilde individen de ekonomiska förutsättningarna för personlig handlingsfrihet. Det ger tillfälle att utveckla sin egenart också om han inte är så lik andra människor. Det ger utrymme för initiativ och nydanande handlande och det skapar till och med en säkrare grund för en verklig folkstyrelse. Ett samhälle byggt på kollektivt ägande där den enskilde litar på att en större gemenskap skall lösa hans enskilda problem, det skapar hjordmänniskor, människor som lever i hjordar, kännetecknade av ofrihet och passivitet, både på det personliga och politiska området.

Men Heckscher blickade också framåt – även det en klassisk metod för att ena ett splittrat parti. Heckscher talade sig varm för ett starkare europeiskt engagemang. Sverige var en del av Europa och Europa präglades av en omvälvning vars konsekvenser tedde sig svårgripbara men storslagna. Han konstaterade att »tanken på den europeiska samhörigheten vinner allt starkare gehör. Särskilt bland unga som har större förmåga att tänka på svenskarna som européer och att frigöra sig från gångna tiders isolationism«.

Gunnar Heckscher hade en genomtänkt och bestämd uppfattning om hur högerpartiet borde agera för att bryta sin politiska isolering. Efter alla

tröstlösa år i opposition gällde det att tillsammans med folkpartiet och centerpartiet erövra regeringsmakten. Bara så kunde de långsiktiga målsättningar partiet eftersträvade uppnås.

Efter en dramatisk händelseutveckling hade Gunnar Heckscher blivit partiledare. Han var i hög grad medveten om de svårigheter som partiledarskapet innebar. Han visste att den mörkblå falangen misstrodde honom och hans avsikter, kanske också hans personliga förmåga att på ett nöjaktigt sätt fungera i partiledarrollen. Han skulle efterträda en mycket omtyckt och framgångsrik partiledare, vars kommunikativa kompetens han själv – enligt egen uppfattning – inte var i närheten av. Han skulle, slutligen, leda ett parti i motgång, som var oense om vilken strategi partiet skulle välja.

Hur Gunnar Heckscher själv, innerst inne, bedömde utsikterna för framgång är svårt att veta. Men det faktum att han valde att kandidera till partiledarposten utgör en indikation på att han var optimist. Denna optimism hade sannolikt inte minskats av att han blev vald av en överväldigande majoritet på stämman. Det var känt hur Heckscher såg på partiets framtida vägval, när stämmodelegaterna tog ställning i partiledarfrågan. Mot den bakgrunden kan man säga, att den nyvalde högerledaren hade ett tydligt mandat för förändring. Problemet var att inte hela partiet stod bakom den agenda som nu skulle torgföras.

Agenda för en omvälvande tid

Ny partisekreterare – och nya kampanjförutsättningar

Som nytilträdd partiledare ägnade sig Gunnar Heckscher dels åt att rekrytera en ny partisekreterare, dels att resa runt i länsförbunden och inför ombudsmän och förtroendevalda presentera en programförklaring. Båda dessa uppgifter ligger inom ramen för en nyvald partiordförandes normala plikter, men i detta fall var det i ovanligt hög grad uppgifter som var av nöden påkallade.

Gunnar Svärds ställning efter partiledarskiftet hade blivit ohållbar och han avgick som en konsekvens av detta. Svärd hade efter att Hjalmarson tillkännagivit sin avgång agerat bakom kulisserna till förmån för Heckschers motkandidat Leif Cassel och även i en intervju förklarat vilken av de båda kandidaterna som han ansåg vara mest lämplig att efterträda Hjalmarson. Det kan diskuteras i vad mån hans agerande påverkade händelseutvecklingen; mycket talar för att Svärd genom detta snarare stärkte Heckschers ställning i partiet. Möjligen fick det till följd att många som inte ville låta sig insorteras i de färger som nu allt oftare användes för att karakterisera högerns interna oenighet kom att sympatisera med Heckscher.

Men bland de mörkblå väjde Svärds ord tungt. Han var navet i det nätverk som konstituerade denna falang. I ett brev till Heckscher, skrivet långt efter det att Heckscher lämnat politiken, berättar Sven Sedvalsson – som var en av dessa mörkblå – om spelet bakom kulisserna.* Svärd tog i slutet av sin tid som partisekreterare initiativ till ett nätverk som informellt kom att kallas »Svärdsorden«. Nätverket bestod av 6–7 högerredaktörer.

Att en partisekreterare på detta sätt bildar referensgrupper med personer som står partiet nära är naturligtvis inte anmärkningsvärt. Men

* Sedvalsson var chefredaktör för Oscarshamnstidningen när partiledarvalet ägde rum.

Svärds intention var mer vittsyftande än att upprätthålla nära kontakt med några chefredaktörer med högersympatier. De utvalda tillhörde genomgående den mörkblå falangen och diskussionerna i nätverket kretsade just kring frågan om hur denna falang skulle kunna stärka sin position inom partiet. Nätverket upphörde inte efter att Svärd lämnat partisekreterarposten. »Vi träffades också efter Svärdsavgång«, berättar Sedvalsson. Denna gruppering kom att spela en central roll i det inbördeskrig som väntade.

Efterträdare till Svärd blev Yngve Holmberg. Holmberg var direktör i Näringslivets Byggnadsdelegation. Han hade ett förflutet som sekreterare på riksdagskansliet och borgarrädssekreterare i Stockholms stad. Han var 36 år gammal och gjorde ett dynamiskt intryck. Rekryteringen av Holmberg uppfattades bland många som en fullträff. Han representerade exakt det som partiet behövde i en tid av dramatiska samhällsförändringar. Högerpartiet stod inför en förnyelse och att åstadkomma en sådan krävdes en ny form av ledarskap. De mörkblå var kritiska till utnämningen, Holmberg uppfattades nämligen som »klart ljusblå«.

Med facit i hand ansåg Heckscher att man karakterisera den tillträdande partisekreteraren som en »typisk opportunist [...] Han var väldigt anpasslig«. Heckscher konstaterar att han gjorde en felbedömning: »Jag trodde att jag kunde räkna med honom och att jag kunde ha förtroende för honom, vilket ju befanns vara fel.«

Det första Holmberg gjorde när han tillträtt sin befattning var att inleda ett förnyelsearbete. Partiledarskiftet inom högern sammanföll med förändrade förutsättningar för partiernas kampanjarbete. Det växte fram en insikt om att den intensiva omvandling som ägde rum inom medieområdet skulle tvinga fram djupgående förändringar i kampanjverksamheten. Det var just vid denna tidpunkt som televisionen fick sitt definitiva genombrott. Mellan 1958 och 1960 ökade antalet TV-licenser från 200.000 till 900.000. Drygt 40 procent av befolkningen hade TV i den egna bostaden, när Gunnar Heckscher blev partiledare.

Valet 1960 har av kampanjforskaren Peter Esaiasson karakteriserats som det första »TV-valet«. Enligt tillgängliga publikundersökningar såg nästan hela valmanskåren minst ett av de sammanlagt tolv valprogram som sändes i televisionen under valrörelsen. Det innebar att många väl-

jare – som inte hade tillgång till egen TV-apparat – såg valprogrammen hos någon annan. Att följa valprogrammen på TV blev helt enkelt ett sätt att umgås. Detta i sig illustrerar det starka genomslag det nya mediet hade.

Televisionens genombrott fick naturligtvis omedelbara konsekvenser för partiernas verksamhet. Antalet valmöten minskade kraftigt, visar Esaiasson. Fyra år tidigare uppgav 16 procent av väljarna att de bevisat något valmöte, under 1960 års valkampanj var det endast sju procent som gjorde det. Vidare fördubblades andelen intervjupersoner som med hjälp av fotografier på partiledarna kunde namnge samtliga partiledare, enligt en undersökning. Eftervalsanalysen gav anledning till eftertanke inom högern ty Jarl Hjalmarson tycktes ha lyckats mindre väl i det nya mediet. Hjalmarson var nämligen den ende av partiledarna som fick ett sämre betyg av TV-tittarna än av radiolyssnarna efter den avslutande debatten.

Förvisningen om att TV skulle komma att spela en allt viktigare roll i framtida kampanjer ledde till att man snart inom högern skulle började genomföra särskild TV-träning. Man hade insett vikten av att en partiledare lyckades väl med sina TV-framträdanden.

På ett helt annat sätt än förr började partistrategerna att ägna sig åt frågor som kretsade kring partiledarnas image. En av Holmbergs första åtgärder som partisekreterare var att anlita en PR-konsult, vars uppgift det blev att ta fram ett koncept om hur den nye partiledaren lämpligast skulle lanseras och vilka eventuella förändringar som denne borde överväga i sin framtoning. Åtgärden oroade Heckscher. I ett brev till Yngve Holmberg vädrar han sina farhågor efter att läst en artikel »om PR-mannens yrke». Artikeln »gjorde mig rätt skräm, eftersom Du engagerat en sådan för att 'sälja mig'. Vad kan det bli för bild han sätter ihop?» Efter att ha begrundat för- och nackdelar konstaterar Heckscher något uppgivet: »Tyvärr är väl sådant nödvändigt. Men för att inte vara alldeles maktlös i sammanhanget har jag för Din räkning satt ihop en liten, högst uppriktig självbiografisk skiss, som Du kanske någon gång kan jämföra med den bild som skall åstadkommas för reklamens skull, och jag har knackat ned den när ingen sett mig. Företaget kan synas löjligt, och jag är tacksam att inte behöva diskutera det närmare.»*

* Själva skissen är tyvärr inte tillgänglig i arkivet med Heckschers handlingar.

Samarbetet mellan Heckscher och Holmberg fungerade inledningsvis friktionsfritt. Heckscher hade stort förtroende för sin partisekreterare. En och annan i hans omgivning lät förvisso meddela att Heckscher nog inte skulle lita alltför mycket på Holmberg, som de menade gjorde ett falskt intryck. Men ingenting tyder på att Heckscher tog intryck av dessa kommentarer, åtminstone inte vid denna tid.

Två stora frågor i stöpsleven

När Heckscher tillträdde som partiledare stod det klart att två frågor topade dagordningen för de närmaste åren. För det första pockade författningsfrågorna på sin lösning. Den stora författningsutredningen, vars uppgift det var att ta ett samlat grepp på författningsfrågorna, hade efter en sammanträdessejour på norska Voksenåsen i februari 1961 presenterat sitt förslag – Voksenåsenöverenskommelsen. Förslaget hade dock formellt karaktären av »personliga ställningstaganden«. Det innebar att utredningens ledamöter bara redovisat sina egna, personliga uppfattningar. Partierna var inte bundna till dessa men med utgångspunkt i överenskommelsen skulle partierna var för sig nu forcera tempot i beslutsprocessen. En genomgripande författningsreform var av allt att döma att vänta inom de närmaste åren.

Här ställdes naturligtvis krav på högern och de båda andra borgerliga partierna: det gällde att hävda borgerlighetens intressen för att inte författningen skulle gynna det stora, dominerande partiet. Men det gällde också för högerpartiet att komma fram till en egen sammanhängande ståndpunkt.

Den andra viktiga frågan handlade om det europeiska samarbetet. I denna fråga var den nye partiledaren starkt engagerad. Alldeles innan partiledarskiftet blev det europeiska samarbetet en första rangens stridsfråga. Sex dagar innan Heckscher valdes till partiledare, höll nämligen Tage Erlander ett viktigt linjetal i frågan om ett svenskt medlemskap i EEC. Erlander fastslog att ett medlemskap enligt regeringens bestämda uppfattning var omöjligt att förena med neutralitetspolitiken. Heckscher instämde inte i den bedömningen. Han framhöll i ett uttalande att statsministern ännu en gång underskattade det handlingsutrymme som fanns i den

svenska alliansfriheten.* Ett EEC-medlemskap ansåg han inte strida mot denna princip.

När Heckscher höll sitt installationstal på högerns stämma konstaterade han att det mellan »de demokratiska partierna« rådde enighet om utrikespolitikens huvudlinjer. Den traumatiska Hjalmarsonaffären fanns i färskt minne och det framstod som angeläget för Heckscher att betona att högern fullt ut stödde alliansfriheten: »Det betyder inte bara att man siktar på möjligheten att bevara neutraliteten, om ett världskrigs olyckor skulle utbryta, utan överhuvudtaget att vårt land inte skall binda sig vid någon av de maktgrupper, som står mot varandra i världspolitiken. Vi vill helt och fullt bevara vår utrikespolitiska handlingsfrihet.«

Europaengagemanget

Handlingsfriheten var således det övergripande målet för den utrikespolitik som Heckscher förordade. Här rådde det möjligen delade meningar inom partiet, konstaterade han i installationstalet. »Det finns de som menar att vi i stället borde ansluta oss till Atlantpakten. Men oavsett den diskussionen – som måste få fortgå – är det klart att det inte får råda någon tvekan om alliansfriheten, när den nu en gång är vår politik. Alliansfrihetens yttersta motivering är att vi inte vill avsäga oss vår handlingsfrihet.« Men denna handlingsfrihet förhindrade inte internationell samverkan, utan den möjliggjorde tvärtom en sådan samverkan. »Handlingsfriheten betyder att vi på andra områden än de militärpolitiska och storpolitiska är beredda att gå in i intimt samarbete med andra länder. Främst gäller detta det europeiska samarbetet.«

Tanken på den europeiska samhörigheten vann allt starkare gehör på

* Jacob Westberg (2003, s. 144) gör i sin avhandling *Den nationella drömträdgården* felaktigt gällande att Heckscher redan tillträtt som partiledare när Metalltalet hölls. Han tror också att det faktum att »högerledaren [...] den 20 augusti offentligt meddelat uppfattningen att ett medlemskap *inte* var oförenligt med Sveriges alliansfria linje [...] fick Erlander att ta bladet från munnen två dagar senare«. Som framgått valdes alltså Heckscher först den 28 augusti. Naturligtvis kan Heckschers uttalande den 20 augusti ha bidragit till att Erlander skärpte tonen i sitt linjetal, som i stort sett var färdigskrivet när detta uttalande gjordes. Att det ensamt skulle legat bakom talets huvudinriktning är dock knappast troligt, alldeles oavsett det faktum att Heckscher ännu inte valts till partiledare.

den europeiska kontinenten, framhöll Heckscher redan i sitt tal på parti-stämman. Även i Sverige fanns en sådan tendens. Särskilt bland de unga fanns en samhörighet med övriga européer. Därtill kom att svensk utrikespolitik också hade gått allt längre i en proeuropeisk riktning, menade han. Sverige deltog i EFTA-samarbetet. Men samarbetet inom EFTA fick intesas som något slutmål. När högern stödde regeringen vad gällde EFTA-samarbetet »var det därför vi i EFTA såg en väg för Sverige till Europa. Hade vi trott att EFTA kunde användas som en förevändning att slippa vara med i Europa, skulle vår ståndpunkt säkerligen blivit en annan.«

Nu gällde alltså frågan hur Sverige skulle ställa sig till den europeiska ekonomiska gemenskapen (EEC). Det var en allmänt spridd uppfattning att Storbritannien, Danmark och förmodligen också Norge skulle komma att ansluta sig till EEC. Starka ekonomiska skäl talade enligt Heckscher för att Sverige inte skulle isolera sig från gemenskapen. Över två tredjedelar av den svenska utrikeshandeln ägde nämligen rum med länder som antingen redan var medlemmar eller som inom överskådlig tid förväntades bli medlemmar i gemenskapen.

Deltagande i den europeiska gemenskapen fick emellertid inte »köpas till priset av att vi släpper den alliansfria politiken eller tvingas in i någon maktgrupp«. Heckscher var övertygad om att problemen inte skulle överdrivas, eftersom det i själva verket var få punkter i Rom-fördraget som aktualiserade frågan. De svårigheter han såg gällde främst medlemsstaternas förpliktelser i ett framtida krisläge i Europa. Vad kunde den gemensamma handelspolitiken i ett sådant läge innebära? Hans mening var entydig: Sverige kunde med bibehållande av sin alliansfrihet inträda i gemenskapen, men för att detta skulle vara politiskt möjligt var det nödvändigt att ta hänsyn till Sveriges särskilda förutsättningar. Endast så skulle det vara möjligt att nå den nödvändiga enigheten mellan de fyra stora partierna.

Europaengagemanget hade alltid varit starkt hos den nye högerledaren. Det var efter ett studieår i Cambridge som Heckscher fått perspektiv på de svårigheter som låg inkapslade på den europeiska kontinenten. Och efter ännu ett världskrig på europeiskt territorium fanns hos honom en djup övertygelse om att integration var det enda som kunde garantera fred och stabilitet i Europa.

När Heckscher som nybliven riksdagsman tillfrågades av Jarl Hjalmar-

son om vilka frågor han helst ville koncentrera sig på, angav han Europapolitiken som förstapreferens. Heckscher placerades därför i Europarådets rådgivande församling. Här fick Heckscher möta den så kallade »Europarörelsen« – ett något tveksamt begrepp eftersom det i så hög grad var fråga om ett elitstyrkt projekt. Han fick också stifta bekantskap med en rad praktiska problem som var kopplade till det europeiska samarbetet. Det stod snart klart för Heckscher att den europeiska integrationen var en lika nödvändig som svårförverkligad vision – just för att den så tydligt var initierad uppifrån.

I Sverige var de opinionsmässiga förutsättningarna sämre än de var nere på kontinenten. Någon mer påtaglig samhörighet med det övriga Europa stod inte att finna. Sverige befann sig geografiskt i periferin, och landet hade stått utanför de båda världskrig som utkämpats på den europeiska kontinenten. Sverige hade inte samma fundamentala erfarenhet som andra länder av vad avsaknaden av europeiskt samarbete kunde innebära. Det fanns även ideologiska orsaker till denna skepsis inför ett Europasamarbete. Jacob Westberg menar i sin avhandling att den motsträviga svenska opinionen reagerade inför ett »konservativt, katolskt och ett kapitalistiskt Europa« och att detta hade sina rötter i 1930-talets socialdemokratiska politik; mot ett reaktionärt Europa ställdes ett politiskt progressivt Sverige.

Detta anti-europeiska perspektiv fick ytterligare näring under andra världskriget. I den mån detta krig påverkade den svenska opinionen när det gällde Europasamarbete var det snarast genom att ytterligare befästa den känsla av självvalt utanförskap som fanns bland svenskarna, framhåller såväl Westberg som andra forskare. Enligt historikern Alf W. Johansson uppstod i stället en inåtblickande svensketspropaganda som kretsade kring den – som den uppfattades – moraliskt överlägsna »svenska livsformen«. Under efterkrigstiden fanns enligt Johansson inte tillstymmelse till diskussion om vilken roll Sverige spelat under det andra världskriget. Blickarna var riktade framåt, inte bakåt. Att älta ett föga ärofyllt förflutet var knappast lockande politiskt. Sverige var, skriver Johansson, »upptaget av det modernitetsbygge som avbrutits genom kriget«.

Men förutsättningarna för Europadebatten genomgick en dramatisk förändring strax innan högersnans partiledarskifte ägde rum. Den engelska

regeringen hade våren 1961 tillkännagivit att man tänkte söka medlemskap i EEC. Med Storbritanniens utträde ur EFTA skulle EFTA:s betydelse, såväl ekonomiskt som politiskt, minska drastiskt. Inte helt oväntat följde också, strax därefter, den danska regeringen britternas exempel, och det föreföll inte osannolikt att även den norska regeringen skulle söka medlemskap. Därmed var det oundvikligt att Europafrågan, för första gången, hamnade på den politiska dagordningen i Sverige. Högers och folkpartiets linje var att Sverige omedelbart skulle ansöka om inträde i EEC.

Vad socialdemokraterna ansåg var inledningsvis inte helt klart. Partiets skepsis inför ett europeiskt engagemang var förvisso känt sedan lång tid tillbaka. Frågan var om de förändrade förutsättningarna för EFTA och dess konsekvenser för Sverige skulle påverka socialdemokratins hållning. Dagarna innan högers partiledarskifte ägde rum kom beskedet. Erlander fastslog på Metallindustriarbetareförbundets kongress den 22 augusti – »Metalltalet« brukar betraktas som ett av de allra mest betydelsefulla talen i Sveriges politiska historia – att ett medlemskap stred mot svensk neutralitetspolitik. Skälet var framförallt att de regler som EEC grundade sig på när det gällde handelssamarbete betraktades som stridande mot folkrättens normer för neutrala staters agerande i krigssituationer. De sex medlemstaterna i EEC var också medlemmar i NATO och därmed uppfattades ett svenskt medlemskap som omöjligt. Ett medlemskap skulle helt enkelt, menade Erlander, undergräva trovärdigheten i alliansfriheten. Tongångarna från Hjalmarsonaffären var lätta att känna igen. Även då var begreppet trovärdighet av central betydelse för regeringen.

Därtill kom en inrikespolitisk invändning. Erlander menade att ett medlemskap inte var förenligt med fortsatt höga ambitioner inom välfärdspolitikens område: »Vi har här i landet kunnat föra en politik som i vissa avseenden varit vägröjande också internationellt sett. [...] Det är icke att förvåna om vi känner tveksamhet att ansluta oss till internationella avtal som kan tänkas avsevärt inskränka våra möjligheter att fullfölja denna politik.«

Det svenska välfärdssystemet skiljde sig enligt statsministern från de system som fanns i de övriga europeiska demokratierna. Han konstaterade också att den engelska regeringens motiv till sin ansökan om medlemskap i EEC handlade om att landet befann sig i en svår ekonomisk si-

tuation, som landet på egen hand inte upplevde sig ha möjlighet att ta sig ur. Erlander citerade en framstående engelsk labourpolitiker, som hävdade att den engelska ekonomins svaghet inte bara var ett uttryck för en tillfällig kris. Nej, England framstod enligt denne vänsterpolitiker som »den sjuke mannen i Europa» och ett medlemskap i EEC uppfattades som helt nödvändigt för att få till stånd de strukturrationaliseringar som krävdes för en återhämtning. Konstrasten kunde inte gärna vara större mellan Sveriges och Englands situation, menade Erlander. Han lovsjöng den ekonomiska utvecklingen i det egna landet: arbetslösheten minskade oupphörligen och den var, förutspådde statsministern, snart försumbar; investeringarna ökade i snabb och oförminskad takt, och exportutvecklingen beskrevs som extremt positiv.

Sveriges situation var också en helt annan än den som gällde för Danmark. Danmark var starkt beroende av sin jordbruksexport. Det fanns en överhängande risk för att den minskade om Danmark stod utanför EEC eftersom de två största exportmarknaderna var England och Västtyskland. Den svenska utrikeshandeln var däremot inte beroende av enskilda länder. Svensk export var dessutom betydligt mer varierad vilket innebar att Sverige, när det gällde exportförutsättningarna, hade en helt annan handelsfrihet än grannen i söder. Slutsatsen var således att Sverige skulle avstå från att ansöka om medlemskap i EEC av utrikespolitiska skäl såväl som inrikespolitiska.

Den nytillträdde högerledaren höll – som framhållits tidigare – inte med. Ett medlemskap gick, menade han, att förena med en fortsatt alliansfrihet. Heckscher var också skeptisk till att Erlander beskrev den välfärdspolitik som hans regering bedrev som en »svensk uppfinning». Denna politik återfanns ju sedan länge även i andra länder, exempelvis Storbritannien, Danmark och Nya Zeeland. Att beskriva det svenska systemet som överlägset andra system var därför »grovt missvisande».

Huvudkritiken gällde dock den isolationism som den avvisande hållningen till ett svenskt medlemskap i EEC ansågs innebära. Sverige ansågs vara en passiv åskådare på den världspolitiska scenen. Det framstod som angeläget att öka ambitionerna. Men hur skulle detta ske? Heckscher erinrade om att varken FN eller enskilda europeiska länder varit i stånd att bidra till att u-ländernas problem lösts; även amerikanska och sovjetiska

insatser hade blivit missriktade. »En samlad europeisk kraftansträngning, byggd på Västeuropas ekonomiska styrka och sammanhållning – något som dessvärre ännu inte kommit till stånd – borde däremot ha viss utsikt till framgång.« Slutsatsen blev densamma också om man ur en något vidare synpunkt betraktade Sveriges möjligheter till meningsfulla insatser internationellt: »Vårt land är för litet och svagt för att göra sig gällande helt på egen hand. I världssammanhang kan vi möjligen bli högtaktade men aldrig betydelsefulla.« Det lilla landets möjligheter fanns enligt Heckscher i stället inom ramen för ett regionalt samarbete. Ett belägg för detta ansågs Nederländernas roll i den europeiska gemenskapen vara. Detta exempel kunde inte negligeras. Det visade att ett litet land kunde få inflytande i världspolitiken om det ingick i en enhet som var stark nog att i sin tur påverka den internationella utvecklingen i stort.

När riksdagen debatterade EEC-frågan i slutet av oktober, två månader efter Metalltalet, befann sig högern i enad front med folkpartiet i sin kritik av regeringens hållning. Tillsammans med sin fars gamle amanuens Bertil Ohlin argumenterade Heckscher för att ett medlemskap i EEC ytterst handlade om Sveriges ställningstagande i kampen mellan öst och väst. Heckscher gick längst i sin kritik av regeringens politik. Han betonade att alliansfriheten inte innebar att Sverige skulle ställa sig neutral i den ideologiska kampen mellan demokrati och diktatur. Ordet »neutralitet« var i det avseendet problematiskt ur rent pedagogisk synvinkel, menade Heckscher, ty alltför många – åtminstone inom socialdemokratien – satte likhetstecken mellan den alliansfria säkerhetspolitiken och neutralitet också i ideologisk mening. Själva »ordet neutral för tanken till likgiltighet«, men »vi kan aldrig vara neutrala i valet mellan demokrati och diktatur«, betonade han.

Det centrala temat i Heckschers argumentering var innebörden i alliansfriheten. Innebörden av den svenska neutralitetspolitiken var inte nödvändigtvis den som Erlander tog fasta på. De folkrättsliga utgångspunkterna för neutralitet skiljde sig nämligen åt, enligt Heckscher. Han menade att Sverige befann sig i en betydligt friare position än de två andra neutrala staterna i Europa, Schweiz och Österrike. Ty dessa länder hade konstitutionellt förbundit sig att garantera sin neutralitet. Så var inte fallet för svenskt vidkommande och det gällde att undvika att driva utvecklingen

till en punkt där det handlingsutrymme som fanns riskerade att begränsas.

Skillnaden mellan de båda uttolkningarna av den svenska utrikespolitikens kärna var alltså följande. När regeringen talade om *trovärdighet*, som bara kunde åstadkommas om man konsekvent avstod från att inta positioner som kunde påverka omvärldens förtroende för svensk neutralitetspolitik, talade Heckscher i stället om vikten av politiskt *handlingsutrymme*. Båda termerna användes förvisso av båda parter men skillnaderna bottnade i var man lade tyngdpunkten. Bedömningarna såg olika ut när det gällde hur stort handlingsutrymmet var: var gick gränsen för ett svenskt utrikespolitiskt agerande innan trovärdigheten undergrävdes? I synen på EEC var detta utomordentligt tydligt. »Det påstås ibland att det skulle 'vålla missförstånd' om Sverige tog upp en förhandling om medlemskap i Gemenskapen«, anmärkte högerledaren. Men högerledaren frågade sig »vem som skulle missförstå och vad det vore fråga om för slags missförstånd«. Han fann det egendomligt att regeringen motiverade sitt beslut med att avstå från att söka om medlemskap i EEC med att själva diskussionen om medlemskap skadade neutralitetspolitikens trovärdighet. Några belägg för en sådan tolkning fanns inte, ansåg han.

Regeringens argumentation ansågs moraliskt tveksam. Den krävde – precis som två år tidigare när det stormat kring utrikespolitiken – rättning i ledet. Detta ansågs magstarkt: »Någon enighet mellan regeringen och oppositionspartierna kan naturligtvis inte krävas i det sammanhanget. Det kan inte förväntas att vi i efterhand skall ansluta oss till en regeringspolitik, som vi i förväg har avrått ifrån.«*

Att Heckscher var upprörd över det sätt på vilket regeringen försökte tysta ned oppositionen framgår av en passus i en av hans repliker till statsministern: »Otvivelaktigt finns vissa argument som vi av hänsyn till landets intressen inte offentligen vill begagna mot regeringen«, förklarade högerledaren. Vad han öppet antydde var alltså att det fanns graverande

* Noteras bör att de båda borgerliga oppositionspartierna dömde ut centerpartiets agerande i denna fråga. Särskilt hård var folkpartiledaren. Centern kunde i vissa frågor, inte minst när det gällde utrikespolitiken, inte betraktas som ett oppositionsparti, menade Bertil Ohlin.

omständigheter, som skulle underminera regeringens linje om de blev kända, men som högern inte ämnade avslöja. Med all sannolikhet syftade Heckscher på det hemliga samarbete med NATO som pågick vid sidan av den högstämda officiella retoriken om neutralitet och oberoende.* Detta samarbete var känt endast i en mycket begränsad krets, som bland annat inneslöt de tre borgerliga partiledarna. För Heckscher upplevdes det naturligtvis frustrerande att behöva klä skott för att företräda en politik som regeringen de facto tillämpade men inte låtsades om.

Att föra debatt utifrån dessa premisser torde ha varit särskilt påfrestande för en så utpräglad intellektuell person som Heckscher. Jacob Westberg konstaterar att Nils Andrén hade fel när han hävdade att socialdemokraterna i och med Hjalmarsonaffären hade »tystat handlingsfrihetens förespråkare och etablerat trovärdigheten som en oomstridd målsättning». Oppositionen fortsatte att hävda sin åsikt i neutralitetsfrågan i EEC-debatten 1961.

I Gunnar Heckschers argumentation om vad som var den svenska utrikespolitikens kärnfråga fanns inga tecken på sådan undergivenhet. Westbergs intryck är snarare att den nye högerledaren »var ute efter att slå rekord i neutralitetspolitisk inkorrekthet». Och efter Heckschers utfall mot Sovjetunionens ledare – som knappast stod Hjalmarson efter i hätskhet – är det svårt att invända mot Westbergs påstående:

Efter att tidvis ha uppträtt som om han verkligen önskade avspänning, har den ryske regeringschefen nu fullständigt kastat masken. Den senaste bombsprängningen över Nova-ja Zemlja kan inte motiveras som ett försvarstekniskt försök; vad militärteknikerna i dag experimenterar med är inte bomber på 50 megaton. Nej, syftet kan bara vara terror och propaganda. Just när FN skall till och diskutera framställningar till Ryssland om att låta bli, då visar Chrustjov sitt förakt för världsorganisationen genom att spränga sin bomb, och det till på köpet på själva FN-dagen. På sitt sätt är han en realist. Han har förstått att kommunismen är ett så vidrigt system, att intet västerländskt folk frivilligt godtar det. Nu försöker han skrämma oss till lydnad med jättebomber. Tydligare kan han inte visa sitt nära släktskap med Adolf Hitler och hur ouppriktigt det var när han på sin tid talade om fred.

* Se Neutralitetspolitiska kommissionens betänkande (SOU 1994:51) för en redogörelse för detta dubbelspel.

Samtidigt som Heckscher var starkt polemisk vädjade han också till regeringen om att ompröva sin negativa inställning till ett medlemskap i EEC. Han erinrade om att alla de länder som hittills gått in i Gemenskapen hade lyckats förhandla sig till särbestämmelser vid sidan av det gemensamma fördraget. Som belysande exempel angavs Västtysklands undantagsbestämmelser för fortsatt handel med öst. Varför skulle inte också denna typ av hänsyn tas till Sverige? Regeringens avvisande hållning vilade alltså, enligt Heckscher, på en felaktig premiss. Att inleda förhandlingar var det enda sättet att få visshet. Om det under förhandlingarna skulle visa sig att farhågorna var korrekta, och att den svenska alliansfriheten således inte var förenlig med ett medlemskap, kom ju saken i ett annat läge. Då var ett medlemskap inte aktuellt.

I nästan varje större tal Heckscher höll under de fyra år han ledde partiet berördes Sveriges roll i Europa. I synnerhet under det första året var det ett framträdande tema. Ett annat tema kretsade kring frågan om Sveriges roll i världen: Heckscher efterlyste ett aktivare deltagande. Han menade att det fanns en tendens hos socialdemokratin att vända det egna närområdet (Europa) ryggen. Detta var olyckligt av flera skäl, bland annat på grund av att det var genom nära samverkan i det egna närområdet som Sverige kunde spela en roll på världspolitikens scen. Och på den scenen fanns mycket att göra.

Enligt högerledaren fanns en benägenhet hos den svenska regeringen att rikta intresset mot »för oss främmande länder och områden«. Denna form av universalism blev vad han med ett norskt ord kallade för ett »skal-keskjul«, man ägnade sig åt »deklamationer i stället för konstruktiv handling«. Ytterst bottnade regeringens hållning i ett ohöljt men nödtorftigt kamouflerat nationellt egenintresse. Sverige borde ta ansvar för sitt eget närområde, menade Heckscher. Det krävde att egenintresset »ibland uppoffras för de större intressenas skull«. Den svenska regeringen ansåg att det behövdes en motvikt mot de båda supermakterna, en tredje kraft i vår del av världen. En sådan kunde dock Sverige aldrig bli på egen hand, underströk Heckscher. Däremot kunde ett samlat Europa få en sådan tyngd att en balanserande, tredje kraft etablerades.

Men också Europa kunde i värsta fall, befارade Heckscher, bli ett »skal-keskjul«. Vissa medlemsländers hållning i u-landsfrågorna gav belägg för

det. Arbetet på att ena Västeuropa tenderade enligt Heckscher att i praktiken förhindra ett samarbete med de östeuropeiska folken »som kulturellt och ekonomiskt hör Europa till«. Han återkom till ett resonemang han varit inne på redan i början av sitt politiska engagemang: nationalism och internationalism förutsatte varandra, det var ingalunda så att nationalism och internationalism var begrepp som befann sig på var sin ände på ett kontinuum. Endast folk som kände trygghet i sin nationella identitet var i stånd att utveckla den universalism som en internationalistisk hållning förutsatte.

För Heckscher var det också viktigt att markera att lika lite som ett europeiskt samarbete var ämnat att ersätta den svenska nationalstaten, lika lite var det ämnat att ersätta ett växande nordiskt samarbete. Det politiska ansvaret och de politiska insatserna var enligt högerledaren samverkan i koncentrisk cirkel. Endast i sitt eget land kunde medborgaren göra sig gällande. »Men det kan och bör ske i strävan att vårt eget land skall göra insatser också utöver sina gränser: för Norden, genom Norden för Europa, genom Europa för fred, samlevnad och ökad rättvisa i världen.«

Det tonläge som Heckscher anlade mot Sovjetunionen och dess ledare i riksdagens EEC-debatt fick inte tillnärmelsevis samma följder som Hjalmarssons angrepp två år innan. Socialdemokraterna valde denna gång en lägre profil. Då Heckscher en sen kväll några månader efter debatten stötte ihop med Erlander i en riksdagskorridor, stod det klart att statsministern var djupt bekymrad över debatten. Sammanträffandet skedde i anslutning till riksdagens utrikespolitiska debatt och statsministern var oroad över att tonläget inom utrikespolitiken hade trissats upp. Erlander tycks ha utvecklat sitt argument med en sådan kraft att han nästa dag fann anledning att skicka ett ångerfyllt brev till högerledaren:

Du kanske tycker att jag tog i en smula för häftigt i går, när vi i riksdagskorridoren resonerade om de utrikespolitiska frågorna. Anledningen är att det för mig är en mycket allvarlig sak om min strävan att hålla utrikes- och försvarsfrågorna utanför det partipolitiska spelet under ett valår misslyckas. Jag har sedan länge haft den uppfattningen att när det gäller utrikespolitiken står partierna varandra så pass nära, att det borde kunna gå att undvika uppsplittande debatter under valrörelserna. Du kanske också har märkt, att jagsjälv varit mycket återhållsam. Även i lägen då det varit lätt att inkassera vinster för det socialdemokratiska partiet har jag i regel nöjt mig med att få ett besked från oppositionspartierna, att

de ansluter sig till neutralitetspolitikens allmänna linjer. Nu är jag faktiskt oroad av tanken att få 1959 års debatt upprepad och uppförstorad. Därav min hetta.

I sitt lika förbindliga svar framhåller Heckscher först att »jag sätter stort värde på Din uppriktighet och gjorde det även vid vårt nattliga samtal«. Men Heckscher var ändå tvungen att erkänna att sin förvåning över hettan i samtalet. Det »berodde närmast på att jag inte kunde se någon motivering. Du hade ju uttryckt vissa önskemål i fråga om utrikesdebatten, och dem hade vi såvitt jag vet omsorgsfullt tagit hänsyn till, i sådan grad att jag nästan kände hur ånglavingarna höll på att växa ut«. Heckscher utvecklar ännu en gång sin syn på samförståndets karaktär när det gällde utrikespolitiken:

Man får ju komma ihåg, att *strid* och *diskussion* är två helt olika ting. Vi kan ju knappast eftersträva att undvika det senare, som både när det gäller försvaret och utrikespolitiken utgör ett nödvändigt moment icke minst ur den demokratiska upplysningens synpunkt. Sedan skall det erkännas, att gränsen ibland kan vara svår att draga. Därvid är, såvitt jag förstår, en mycket väsentlig faktor att man på alltsätt undviker att oppositionen blir ställd inför *fait accompli*. Har man i förväg resonerat, helst också efter samråd med sina allra närmaste medarbetare (vi har ju våra skuggkabinett, även om de är mindre klart utformade än statsrådsberedningen) skall det nästan alltid gå att i sådana här frågor hålla diskussionen på den anständiga nivå, som enligt min mening kännetecknade årets utrikesdebatt. Det är i motsatt fall, när avgöranden och uttalanden, ibland kanske av nödtvång, kommer till stånd utan att det funnits tillräckligt med tid till samråd, som diskussionen riskerar att skärpas i tonen. Kanske kunde vi någon gång träffas på *tu man hand*, ehuru inte nödvändigtvis i en riksdagskorridor, om Du tycker att vi borde konkretisera dessa resonemang.

Brevväxlingen och den debatt som föranledde denna är ytterligare belägg för att Hjalmarsonaffären inte kväste högerpartiets ambition att utmana den socialdemokratiska regeringens strävan att uppträda som riktkarlar inom utrikespolitiken.

Och frågan om medlemskap var på intet sätt avgjord, menade Heckscher. I ett anförande inför den tyska Europarörelsens parlamentariska råd i Bonn i början av 1963 konstaterade han att det i alla nordiska länder fanns en växande medvetenhet om samhörigheten med Europa. Naturligtvis fanns också opposition mot de europeiska strävandena, både från dem

som bar på en isolationistisk uppfattning och från människor som eftersträvadesamverkan som omfattade hela världen. Det fanns dock gott hopp, meddelade den svenske högerledaren. Om de nordiska folken bara mötte ett positivt gensvar på andra håll i Europa behövde man inte vara orolig för att den europeiska tanken skulle trängas tillbaka.

Talet i Bonn innehöll några viktiga markeringar. Det mest uppmunt-
rande tecknet i efterkrigstidens europeiska utveckling var enligt Heckscher
försoningen mellan de tyska och franska folken. Den gav hopp om en be-
stående fred i Europa. Men det var inte fråga om någon konventionell för-
soning. Försoningen betingades av att de båda länderna var inlemmade i
en allmän europeisk gemenskap. Annars vore det ju – poängterade Heck-
scher – bara fråga om att i nya former återupprätta trettioalets »axelpoli-
tik«, som upplevts så hotfull för de små länderna i Europa, också för de
skandinaviska. Också Skandinavien tillhörde Europa – historiskt, ekono-
miskt och kulturellt – på ett lika otvetydigt sätt som EEC-länderna. Be-
greppet Europa representerade alltså *hela* Europa, inte bara kontinental-
staterna. Arbetet för ett enat Europa innefattade således därför också ett
ansvar för de europeiska folk som ännu levde under kommunismens tryck
och var berövade sin frihet.

Heckscher förklarade skillnaderna mellan de nordiska länderna. Dan-
mark och Norge tillhörde Nato, medan Sverige var obundet av allianser.
Orsaken till denna olikhet sades vara skillnader i läge och erfarenheter.
Heckscher påminde om att Danmark och Norge liksom Sverige före 1940
hade bedrivit en politik som syftade till neutralitet i händelse av krig, men
att de båda ländernas bittra erfarenheter framtingat en annan politik.

I Sverige tvivlade man inte ett ögonblick på bärkraften i de skäl som
föranlett Danmarks och Norges Nato-anslutning. Men dessa skäl ansågs
inte ha relevans för Sverige. Inte minst hänsynen till Finland motiverade
en alliansfrihet från svensksida, men det fanns också andra skäl som gjorde
att samtliga politiska partier i Sverige var eniga om att Sverige gjorde Eu-
ropas sak den största tjänsten genom att fullfölja sin alliansfria politik, vars
syfte var att åstadkomma neutralitet i händelse av krig.

Sverige betalade priset för denna utrikespolitiska särprägel genom att
på egen bekostnad uppehålla ett självständigt försvar, starkt nog för att
hålla landet utanför framtida konflikter. Tanken var att angrepp, varifrån

det än kom, skulle kosta angriparen alltför mycket för att löna sig. Men det var inte fråga om någon ideologisk neutralitet, betonade högerledaren. Detta var ett ofta återkommande missförstånd i andra länder. Svenskarna var en del av västerlandet, underströk han.

Heckscher framhöll slutligen att det var det en central ambition för honom och hans parti att se till att även Sverige kunde medverka i att skapa ett ekonomiskt integrerat Västeuropa. Han hoppades att den senaste tidens missräkningar blott var tillfälliga. Det svenska deltagandet i EFTA syftade framförallt till att förbereda full ekonomisk integration för hela Europa. Det kunde aldrig vara tal om att göra EFTA till någon kamporganisation mot EEC.

Europafrågan kom att utgöra en hörnsten i Heckschers partiledargärning. Frågan om ett svenskt medlemskap i EEC hamnade högst upp på dagordningen alldeles i anslutning till att Heckscher valdes till partiledare. Han fick förmånen att inleda sin partiledartid med den sakfråga han bäst behärskade. Händelseutvecklingen var dock inte helt gynnsam. Erlanders Metalltal punkterade delvis frågan. Ett medlemskap förutsatte i praktiken samförstånd mellan de fyra stora partierna, men Metalltalets närmast kategoriska låsning omöjliggjorde ett sådant. Möjligen kan den vanmakt som Heckscher och andra – som pläderade för en svensk anslutning till EEC – kände ha bidragit till den tillspetsade och konfrontationspräglade argumentation, som den nyvalde högerledaren utvecklade under de närmaste månaderna efter sitt tillträde.

Vad som emellertid är slående är att Heckscher samtidigt tycks ha haft en långtgående förståelse för regeringens ställningstagande. Om detta vittnar inte minst hans anförande i Bonn. På ett sätt som knappast torde ha stått en regeringsrepresentant efter redogörs i detta anförande för den svenska politiken och de speciella omständigheter som motiverar den. Talet är belysande för den intellektuelle politikerns förmåga att förstå motståndarsidans bevekelsegrunder. Huruvida detta är en fördel eller en nackdel finns anledning att återkomma till.

Det borgerliga samarbetet aktualiseras

Nedgången fortsätter

I kommunalvalet 1962 fortsatte högerpartiets nedgång. Partiet fick i detta val nöja sig med 15,5 procents väljarstöd, en minskning med en procentenhet jämfört med andrakammarvalet 1960 och med hela fem procentenheter jämfört med det närmast föregående kommunalvalet som hölls 1958.

Men framförallt blev valet en ny motgång för den samlade borgerliga oppositionen. Socialdemokraterna fortsatte sin segertrend och erövrade för första gången i fredstid egen majoritet. De borgerliga partiernas gemensamma röstandel var nu 45,7 procent, vilket var två procentenheter lägre än i 1960 års val och den lägsta sammantagna röstandelen sedan 1946. Trots att det svenska samhället, precis som övriga västländer, successivt genomgick en omvandling som egentligen missgynnade den politiska vänstern i och med att arbetarklassen minskade i storlek, cementerades alltså den socialdemokratiska maktställningen.

Som en följd av oppositionens kräftgång intensifierades debatten om det borgerliga samarbetet. Redan efter 1960 års val hade företrädare för de tre partierna, utifrån skiftande utgångspunkter, argumenterat för ett radikalt omtänkande när det gällde samarbete. Till och med inom centerpartiet, som tidigare hade varit motsträvt, förekom nu en sådan argumentering. Centerpartiets företrädare avvisade ett trepartisamarbete och förklarade sig beredda att inleda ett nära samarbete med folkpartiet. Folkpartisterna var mer öppna för ett samarbete som också inkluderade högerpartiet. Relationerna mellan de båda mittenpartierna hade varit ganska kylslagna efter den uppmärksammade mittendeklarationen i 1960 års val. Bertil Ohlin hade vid upprepade tillfällen anklagat centern för att försvåra växling vid makten genom att titt som tätt ingå överenskommelser med regeringen. Centern påstods också föra en ansvarslös budgetpolitik

som, om den förverkligades, allvarligt skulle försvaga landets finanser. Gunnar Hedlund hade å sin sida raljerat över de båda andra borgerliga partiernas »hackspettspolitik« – en politik som konsekvent satte opposition före resultat – och han menade att folkpartiet ingått ett »halvaktenskap« med högern. I syfte att diskreditera folkpartiet talade centerledaren inte sällan om »de förenade högerpartierna«.

Valet av Gunnar Heckscher som partiledare tolkades som ett klartecken inom högerpartiet för en samlingsstrategi. Försoning och kompromiss inom borgerligheten sattes i främsta rummet. Partiledarskiftet var såtillvida en logisk konsekvens av den omorientering som påbörjats redan efter högerns valnederlag 1960. Högerpartiet beslutade att gräva ned stridsyxan i ATP-frågan och acceptera tjänstepensionen som ett faktum. Vidare tonade man ned sin profil också inom andra socialpolitiska områden. Men samtidigt hade Jarl Hjalmarson fortsatt att försvara den kärva politiken, och han hade vid upprepade tillfällen varnat för anpassning till de båda mittenpartierna. I och med partiledarskiftet förändrades förutsättningarna dramatiskt: Heckscher slog redan i sitt installationstal fast, att en nära borgerlig samverkan var den enda möjligheten att bryta det socialdemokratiska maktmonopolet. Det var självklart att en sådan samverkan enbart var möjlig om de tre partierna var beredda att närma sig varandra i olika sakfrågor.

I ett anförande inför riksdagsgruppen, strax efter stämman, utvecklade den nyvalde partiordföranden sin ståndpunkt. Det var helt nödvändigt att just högerpartiet visade stor kompromissvilja gentemot mittenpartierna, poängterade han. Något annat sätt att få till stånd en samverkan fanns inte. Men eftergifterna måste hela tiden ses i sitt större sammanhang. »Vi är beredda att i aktuella sakfrågor ta mycket betydande hänsyn till andras meningar, om ett fast och effektivt borgerligt samarbete över hela politikens fält därigenom främjas. Men det fasta samarbetet är därvid en bestämd förutsättning. Uteblir det, får vi helt enkelt följa vår egen linje [...] utan att ideligen snegla efter andras meningar.«

Vad Heckscher gjorde var således att villkora de eftergifter som kunde övervägas. Högerpartiet skulle, eftersom partiet var ett flygelparti, göra en större anpassning än mittenpartierna för att den borgerliga fronten skulle kunna sys ihop. Men villkoret var att ett fast samarbete etablerades.

Signalerna tycktes inledningsvis ge önskad effekt. Partiledarskiftet hälsades med tillfredsställelse av folkpartiets ledare. I en debattartikel strax efter stämman konstaterade Bertil Ohlin att valet av Heckscher till ny högerledare visade att partiet övergivit den mörkblå profilpolitiken och att detta på ett gynnsamt sätt påverkade samarbetsförutsättningarna inom borgerligheten. Denna uppfattning kom Ohlin att upprepa i olika sammanhang under ett års tid, bland annat på folkpartiets landsmöte 1962.

Inte oväntat inleddes också ett samarbete i en rad frågor mellan de båda partierna. Vi har sett hur folkpartiet stod skuldra mot skuldra tillsammans med högern i debatten om EEC-anslutningen. I skattepolitiken, som också var en central stridsfråga under det första året som Heckscher var högerledare, rådde en total samstämmighet mellan de båda partierna. Det var inte minst enigheten i denna fråga som föranledde centerledarens raljerade tonfall om »halvåktenskap«. Till saken hör att centern just ingått en uppgörelse med regeringen om skattepolitiken.

Utan tvekan fanns en strävan från folkpartiets sida att åstadkomma ett ännu närmare samarbete. Men misstänksamheten mellan högern och folkpartiet var stor och satte oupphörligen käppar i hjulet. Ett brev som Bertil Ohlin skrev till Heckscher i juni 1962 vittnar om detta. Den liberala riksdagsgruppen hade, meddelade Ohlin, »en del synpunkter på samarbetet i riksdagen«:

Låt mig ta ett enda exempel. Det gäller en cp-motion i en skattefråga. I bevillningsutskottet argumenterade Sven Gustafsson och Hagberg [högerens ledamot i utskottet, förf. anm.] precis på samma sätt mot denna motion. Ingen av de våra och inte heller sekreteraren hörde att Hagberg anmälde något särskilt yttrande, men han lär ha gjort det ytterst lågmält till Kinna. Trots att vi i sådana här saker brukar ha nära kontakt nämndes ingenting för våra representanter i utskottet och ej heller för Cyril Olsson. När Sven G. uttryckte förvåning häröver till Hagberg tillade han emellertid att huvudsaken var att vi och h röstade emot den egendomliga motionen. H. svarade då något generat att h skulle lägga ned sin röst. På detta sätt kom fp allena med sd. Var det detta som var meningen med det diskreta uppträdandet från h-håll? I så fall måste jag säga att det verkar som en kvarleva från en äldre period. Jag nämner om saken för att Du skall få litet motvikt mot argumenten från dem i Din grupp som framfört smärk kritik mot fp vad samarbetet i rd beträffar.*

* John Ericsson från Kinna, kallades kort och gott Kinna Ericsson och var vid denna tid bevillningsutskottets ordförande.

I sitt svar konstaterar Heckscher att även högerens utskottsrepresentant varit indignerad och att han därför inte kunde »komma ifrån intrycket att det handlade om ett ömsesidigt missförstånd«. »Om skattefrågan är det enda jag hört att någon av våra medlemmar i bevillningsutskottet var full av indignation mot fp-medlemmarna i utskottet.« Han betonade samtidigt att det var »viktigt att vi kan kommunicera på detta sätt, också när vi inte är överens«. I annat fall fanns ju ingen möjlighet att reda ut de missförstånd som oundvikligen uppkommer i det fortlöpande parlamentariska arbetet.

Det finns fler exempel på att misstron var omfattande och ömsesidig. Heckscher hade i en intervju som publicerades i *Stockholms Tidningen* diskuterat innebörden av den svenska alliansfriheten, och detta gav upphov till ett starkt fördömande av såväl en framträdande liberal chefredaktör som folkpartiets ungdomsförbund. (Heckscher hade upprepat sin välkända ståndpunkt att regeringen undervärderade det politiska handlingsutrymme som alliansfriheten medgav.) Ohlin konstaterar i ett brev att högerledarens uttalande inte var »alldeles särskilt välvägt« men att han hoppades att denna incident inte skulle resultera i en ännu starkare misstro mellan de båda partierna. Heckscher var dock irriterad över kritiken. »På grundval av en oanständigt felaktig, uppenbart illasinnad rubriksättning i *Stockholms Tidningen*« hade han blivit föremål för »ett våldsamt, personligen förolämpande anfall«. Den liberala kritiken hade också, menade Heckscher, resulterat i angrepp också från Gunnar Hedlund och Tage Erlander.

Ett särskilt problem i samarbetet gällde pressen. På den tiden stod många av tidningarna nära partierna och kom i regel att fungera som språkrör. Heckscher fann anledning att beröra denna fråga till Ohlin och kom i sammanhanget in på en del andra saker:

Emellertid måste jag säga ett par ord om pressen och partierna i det här sammanhanget. Du och jag vet, att Du inte kan ta ansvar för vad som står i fp-pressen, lika lite som jag kan ta ansvar för vare sig SvD eller Nya Wermlands-Tidningen. Men allmänheten vet det inte, och inte ens våra medarbetare i partierna har det riktigt klart för sig. Jag är likaledes fullt medveten om att Du och Dina båda nya presideledamöter [...] gör stora insatser för att dämpa motviljan mot oss inom fp. Motsvarande insatser försöker jag göra inom mitt parti. Men liksom Du säkert stöter på en del svårigheter i Din verksamhet i detta hänseende, har

inte jag heller särskilt lätt att få allt mitt folk med mig. En sådan sak som Hjärnes artikel väcker hos många av mina vänner, också sådana som egentligen vill ha ett borgerligt samarbete, en våldsam indignation inte bara mot den tidning som skrivit utan också mot fp som helhet. »Här ser Du hur det låter – kan man verkligen samarbeta med sådant folk?» är en kommentar som jag hela det gångna arbetsåret fått till olika klipp ur fp-tidningar. Det kan inte hjälpas att jag under sådana förhållanden måste tänka på att inte visa mig alltför medgörlig.

Som framgår av brevet fanns en stor uppriktighet mellan de båda partiledarna. Här beklagar sig Heckscher inför sin liberale partiledarkollega över den egna riksdagsgruppens motsträvighet. Han förklarar varför han utåt måste uppträda på ett mindre kompromissvilligt sätt än vad han själv skulle önska. Misstron mot folkpartiet var betydande inom högerens riksdagsgrupp, förklarade han, men det hela kunde förstås mot bakgrund av att liberala tidningsmän med jämna mellanrum riktade skarp kritik mot högern. Heckscher efterlyste därför en uppstramning. Annars skulle misstron aldrig försvinna och det skulle förbli svårt för partiledningen att göra eftergifter. Heckscher slutade brevet med att vädra ett bittert minne och uppmana sin kollega till ett mer ömsesidigt hänsynstagande:

Inte ens i diskussionerna om Jarl Hjalmarson och FN-delegationen finge vi något entydigt stöd från Er sida, en av de få saker som till och med hos mig efterlämnat en bitterhet som är svår att övervinna. Du märker, att jag lagt korten på bordet, i övertygelsen om att det är så vi bör tala med varandra. Jag reser från Sthlm tidigt måndag morgon och kommer inte tillbaka förrän till utrikesnämnden. Om Du vill att vi skall träffas före dess sammanträde, kanske Du kan skriva en rad till min hemadress.

Brevväxlingen visar att det hade etablerats en förtrolig relation mellan Heckscher och Ohlin men att det inom de bägge riksdagsgrupperna fanns en förvånansvärt djup misstro mot det andra partiet. Trots att båda partiledarna var inriktade på att fördjupa samarbetet för att därmed åstadkomma en mer samlad opposition var det därför svårt att åstadkomma en sådan fördjupning. Deras handlingsutrymme beskars av de interna partiopinionerna. Särskilt Heckscher, som var den som var mest fokuserad i denna samarbetsambition, stötte på stora svårigheter inom sitt parti.

Mittensamarbetet

Efter 1962 årskommunalvalkom debatten om borgerlig samverkan igång på riktigt. De tre partiernas ungdomsförbund var drivande. Men medan högerens ungdomsförbund förordade ett borgerligt trepartisamarbete på en tydligt borgerlig grund – man betonade att det inte kunde bli tal om en politik som endast marginellt skiljde sig från socialdemokraternas* – var de båda mittenpartiernas ungdomsförbund ivriga banerförare för ett samarbete som enbart inkluderade centern och folkpartiet. I ett anförande inför partiets förtroenderåd i december 1962 uppmanade Gunnar Hedlund sina partivänner att inte angripa folkpartiet i onödan. Ansträngningarna skulle i stället inriktas på att förbättra samsarbetsklimatet. Det var med andra ord fråga om en tydlig kursändring och denna kursändring kom snart att få betydelse för folkpartiets agerande.

Inom folkpartiet fanns ursprungligen delade meningar om vilken strategi som var att föredra. Vissa ville satsa på en trepartisamverkan, andra ville inte under några omständigheter ha en samverkan som inneslöt högeren. Oenigheten var inte bara historiskt och ideologiskt betingad utan bottnade framförallt i skilda strategiska bedömningar av hur ett regeringsskifte på bästa sätt skulle möjliggöras. Att ett regeringsskifte sågs som den centrala målsättningen rådde i stort sett enighet om, även om enstaka röster höjdes för ett samarbete med socialdemokratin.

När centerpartiet nu skickade signaler om att partiet önskade etablera ett mittensamarbete förändrades förutsättningarna inom folkpartiet. Även om partiledaren och de flesta i kretsen kring honom helst såg ett samlat borgerligt alternativ, fanns insikten om att det inte var möjligt på grund av centerpartiets resoluta motstånd. I det läget framstod en organiserad samverkan med enbart centerpartiet som det enda tänkbara alternativet.

Inom folkpartiledningen sågs detta samarbete som ett första steg till ett trepartisamarbete: genom att binda upp centern i ett mittensamarbete skulle banden mellan centern och socialdemokratin klippas av. Grän-

* Det är värt att notera att Konservativa Studentförbundet, som också stod högerpartiet nära, intog en annan linje än ungdomsförbundet. Studentförbundet ansåg att högeren skulle anpassa sin politik till mittenpartiernas. Om inte en större kompromissvilja visades var det uppenbart att samlingstanken var orealistisk, framhölls det.

sen mellan de båda regeringsalternativen skulle därmed bli tydligare. Vid en borgerlig valseger skulle därefter denna mittenallians utgöra tyngdpunkten i en borgerlig trepartiregering. Högern, som skulle ställas inför fullbordat faktum, förväntades i ett sådant läge ansluta sig till den politik som centern och folkpartiet gemensamt utformat. Mittenalliansen inrymde en valstrategisk dimension: den skulle locka till sig medianväljarna, en ambition som ansågs försvåras om också högerpartiet ingick i alliansen.

Samarbetet mellan de båda mittenpartierna antog snart en fast form. I augusti 1965 bildades den så kallade mittendelegationen. I denna delegation ingick de ledande företrädarna: presidierna, partisekreterarna, gruppledarna i riksdagen och representanter för de båda kvinno- och ungdomsförbunden. Delegationen tillsatte ett stort antal arbetsgrupper med syfte att formulera gemensamma ståndpunkter, en ambition som också lyckades utomordentligt väl.

Denna institutionaliserade samverkan kom att pågå under flera år. De båda partierna uppträdde på ett samordnat sätt i samtliga de fyra valkampanjer som ägde rum mellan 1966 och 1973. Efter valet 1973 aktualiserades frågan om en partisammanslagning, något som emellertid misslyckades. Sammantaget kan detta samarbete ändå karakteriseras som en av de verkligt stora innovationerna i svensk politisk historia. Aldrig förr – och heller inte senare – har två partier samordnat sina strävanden på ett liknande sätt. Samarbetet framstår som anmärkningsvärt eftersom de båda mittenpartierna i allt högre utsträckning börjat konkurrera om samma väljargrupper.

Gunnar Heckscher tvingades konstatera att det trepartisamarbete som han själv eftersträvade i allt högre grad framstod som ouppnåeligt. Detta påverkade hans egen ställning internt. Det framstod också som en överhängande risk att högern isolerades, till följd av mittensamarbetet. Särskilt från centerhåll utfärdades ständiga deklarationer om att varje form av högerinflytande i ett kommande regeringssamarbete skulle bannlysas. Därtill kom risken för röstförluster. Alternativtänkandet inom den borgerliga valmanskåren var alltmer påfallande. Många högerväljare önskade inget hellre än att det formerades ett kraftfullt alternativ inom oppositionen. Samtidigt kunde Heckscher med tillfredsställelse konstatera att centern, genom detta fasta mittensamarbete, nu kom att integreras i det

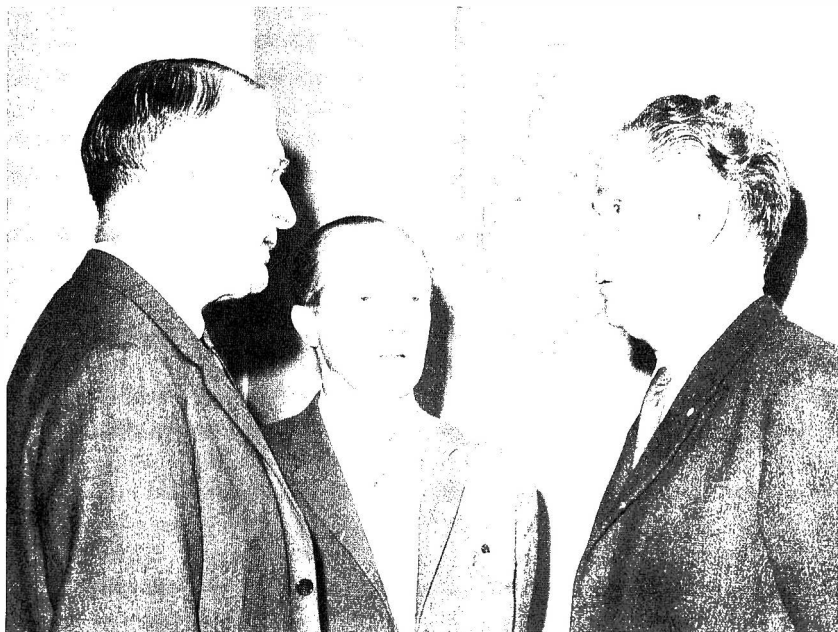
borgerliga blocket. Därmed underlättades ett regeringsskifte, även om det inte skedde på det sätt som Heckscher själv önskade.

Att högerpartiet skulle delta i en regering utan att erhålla ett rimligt inflytande framstod som uteslutet, inte minst av internstrategiska skäl. Ingenting förhindrade dock att hans eget parti ställde sig utanför en regering om det blev borgerlig majoritet. I sin dagbok tänkte han högt om det rådande läget: »kanske det inte skulle vara så mycket att förlora på om de borgerliga mellanpartierna fick regera ensamma, om de nu kunde komma sams om det«.

Ju mer Heckscher funderade över den saken, desto mer tycks det ha lockat honom. I enskilda frågor skulle högern kunna inta ståndpunkter som låg närmare socialdemokraternas linje än en mittenregerings »och man kunde därför från en mellanpartiregerings sida inte alls vara säker på att man under alla förhållanden och till allting hade högerns medverkan«. Heckschers slutsats var således att högern inte riskerade isolering om partiet hamnade utanför regeringen. Den värdegemenskap som fanns mellan högern och socialdemokraterna borgade för att partiets inflytande skulle bli stort, i själva verket avsevärt större än vad de båda mittenpartiernas företrädare tänkte sig. Högern skulle ingalunda tjänstgöra som ett lojalt stödparti på samma sätt som kommunisterna i förhållande till den socialdemokratiska regeringen. Tvärtom fanns utrymme för ett visst vågmästeri. Alltmer absorberad över denna tankegång formulerar Heckscher följande reflektion:

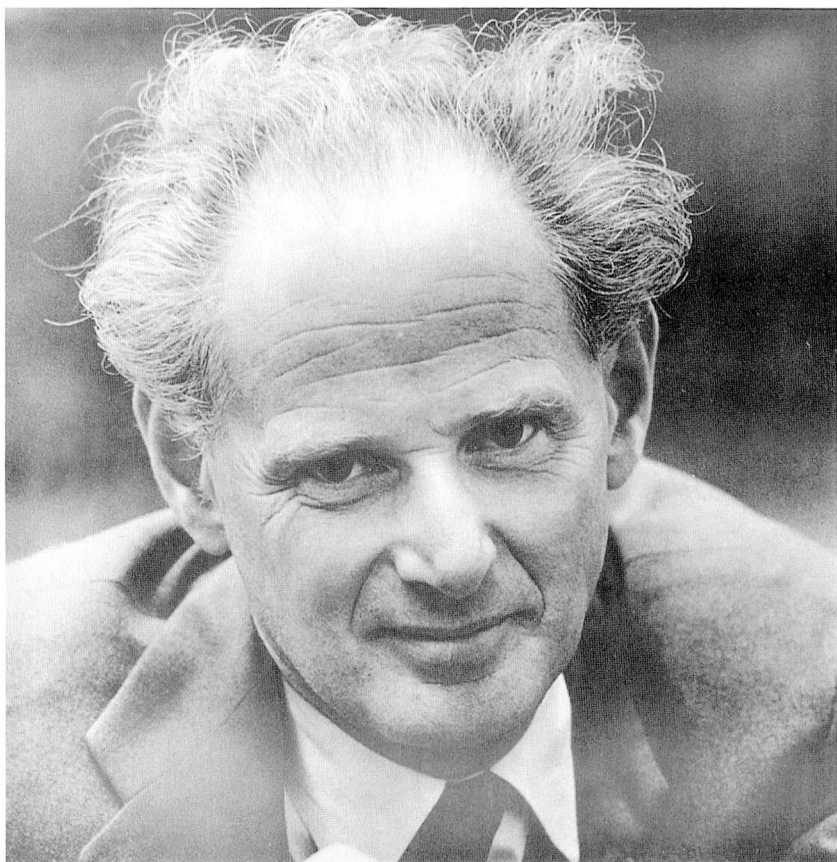
Det är enligt min mening orimligt att betrakta de demokratiska partierna som om de var uppträdde på ett snöre med socialdemokraterna längst ut på den ena sidan och högern längst ut på den andra. På lite längre sikt är det frågan om man inte en vacker dag kommer till den punkten att samverkan mellan socialdemokraterna i och för sig kan komma att te sig lika naturlig som samverkan mellan ettdera av dessa partier och ett eller två mellanpartier. En sådan samverkan mellan arbetarparti och högerparti har ju i själva verket förekommit i en del katolska länder.

Men detta var alltså det långsiktiga perspektivet. Vad som från nuets tidshorisont framstod som angeläget var att bryta den socialdemokratiska maktställningen. Ett maktskifte var helt enkelt nödvändigt av demokratiska skäl. Socialdemokraterna hade i stort sett prenumererat på regeringsmakten sedan 1932 och ett enpartivälde höll på att ta form. Därför fanns

Bertil Ohlin, centerpartiets förste vice ordförande Lars Eliasson och Gunnar Heckscher ser allvarstygda efter att fått en redogörelse för Wennerströmaffären i juni 1963. Foto: Jan Björnell - Scanpix.

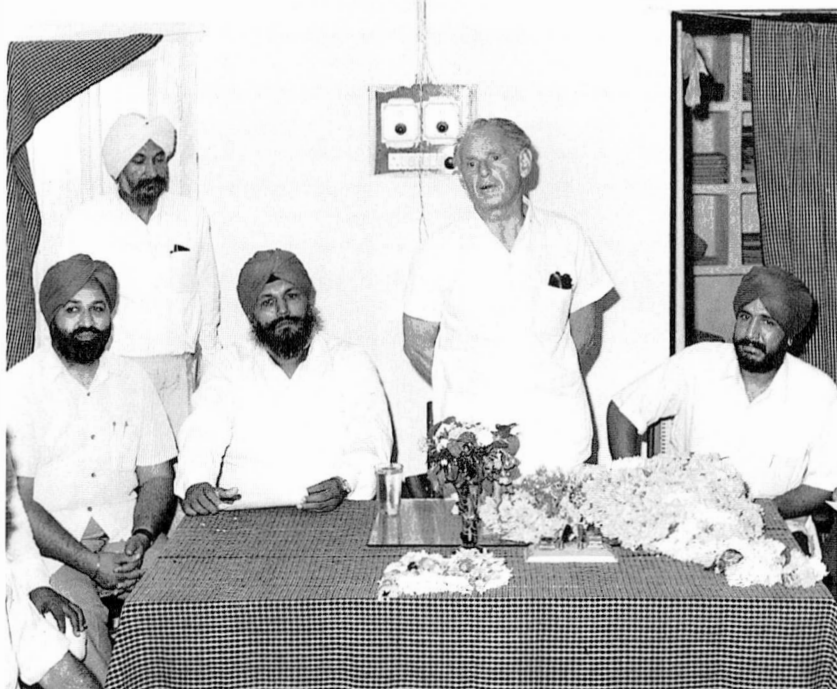
Till vänster: Bertil Ohlin är en av de stora i svensk politisk historia. Han var folkparti-ledare mellan 1944 och 1967 men lyckades aldrig bli statsminister. Ohlin var en av Eli Heckschers studenter och tjänstgjorde som amanuens hos denne. Han var en ofta sedd gäst hemma hos familjen Heckscher och blev något av en idol för den unge Gunnar Heckscher. Som partiledare gjorde Heckscher stora ansträngningar för att få till stånd ett samarbete med folkpartiet, men Ohlin var avvaktande och valde istället att inleda ett nära samarbete med centerpartiet. Foto: Pressens Bild.

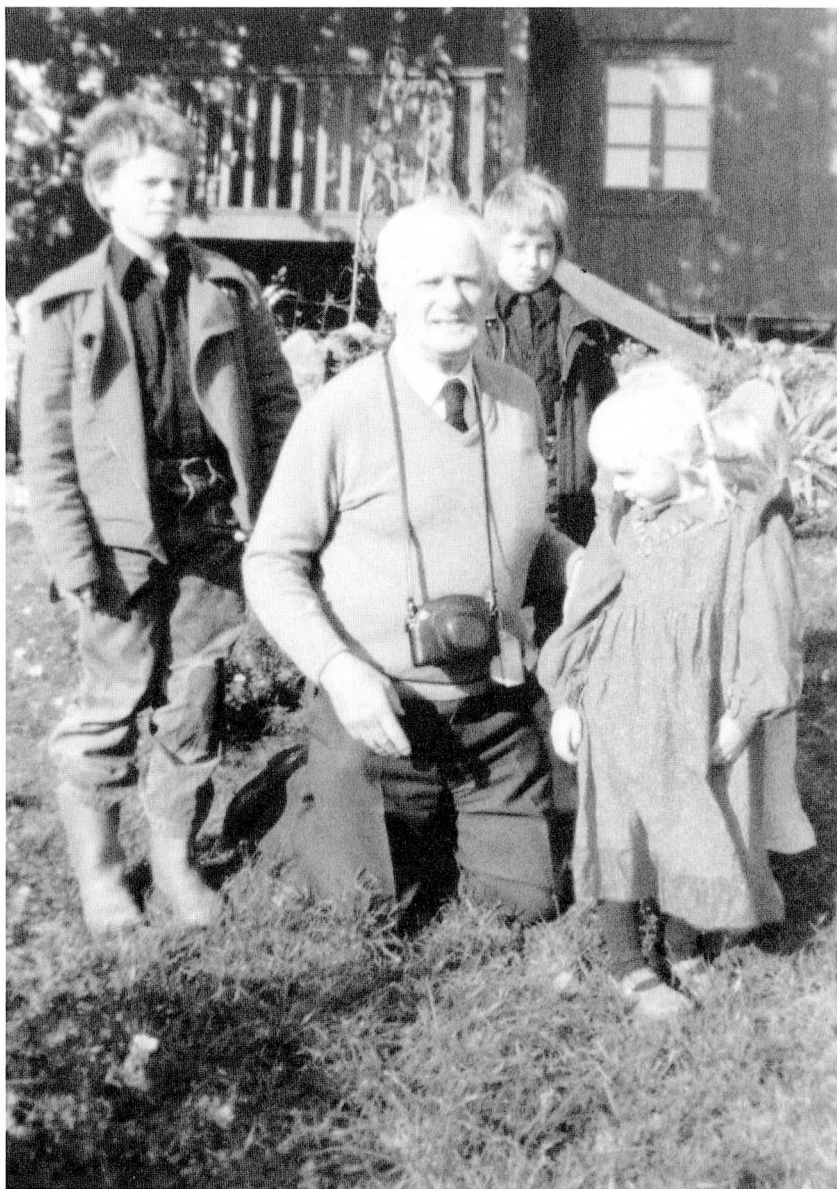
JA TILL EUROPA FÖR FRED OCH TRYGGHET

Gunnar Heckscher var en passionerad anhängare av det Europasamarbete som växte fram under den tid han var aktiv politiker. Han var en varm anhängare av ett svenskt medlemskap i EEC och gjorde Europafrågan till en av sina huvudfrågor.

Foto: Moderata Samlingspartiet.

Som nyutnämnd ambassadör i New Dehli tog sig Gunnar Heckscher omedelbart sig an sina nya arbetsuppgifter med stor entusiasm. Privatfoto.

På sin ålders höst var Gunnar Heckscher utomordentligt aktiv: han ledde utredningar, skrev böcker och debattartiklar och var flitigt anlitad som föredragshållare. Han umgicks också mycket med sina barnbarn. Här ses han tillsammans med några av dem i Järna sommaren 1980 – Matti, Maya, Tora och, halvt dold, Britta. Privatfoto.

det, vid närmare eftertanke, inget som var så viktigt som ett regeringsskifte. Och ett sådant förutsatte ett borgerligt trepartisamarbete. Vilket i sin tur förutsatte att högern visade särskilt stor kompromissvilja. Att göra så var dock inte alldeles enkelt, dels eftersom den mörkblå falangen motsatte sig en sådan eftergiftspolitik, dels eftersom högerens kompromissvilja endast gällde i ett läge då de båda mittenpartierna släppte in högern i ett fast samarbete över hela det politiska fältet.

Heckscher befann sig med andra ord i ett olösligt dilemma. De eftergifter han var beredd att göra för att få ett samarbete till stånd blockerades av såväl mittenpartiernas hållning som de interna kritiker som var motståndare till en samverkan. Hans situation underlättades inte heller av att den ljusblå falangen började visa allt större otålighet över att det samarbete som man så hett åstundade aldrig blev av. Denna otålighet riktades i första hand mot partiledaren, som de ljusblå ansåg handlingsförlamad. Heckschers problem var att han befann sig i en moment 22-liknande situation: han var visserligen beredd att tillmötesgå kravet från Ohlin och Hedlund och anpassa högerens politik så att den bättre överensstämde med de ståndpunkter som mittenpartierna intagit, men hans villkor för en sådan eftergiftspolitik var att ett fast och öppet samarbete. Dessa villkor ville varken Ohlin eller Hedlund uppfylla. Till detta kom den svåra balansgång som ledarskapet inom det egna partiet innebar. De ljusblå krävde anpassning mot mitten, de mörkblå vägrade kompromisser. I stigande grad var båda sidorna inom partiet missnöjda.

Hur Gunnar Heckscher än gjorde skulle han tvingas utstå hård kritik. I ett läge, där man omöjligen kan vara alla till lags, är det logiskt att lyssna till sin inre röst och följa den egna övertygelsen. Det var det som partiledaren nu valde att göra.

Författningsfrågan

Gunnar Heckscher bestämde sig att tillmötesgå kravet på anpassning. Hans egen strävan var ju att få till stånd en samverkan med de båda borgerliga partierna, i första hand folkpartiet. Trots att han ständigt upprepade för Ohlin att det krävdes ömsesidighet för att de efterfrågade eftergifterna skulle vara möjliga, föreföll det till slut som om Heckschers bedömning

blev att han var tvungen att bryta dödläget och anpassa politiken inom ett för folkpartiet mycket viktigt område: författningspolitiken. Detta skedde alltså trots att han inte fått något löfte om ett fast samarbete.

Redan i hans installationstal förutskickades att författningspolitiken skulle komma att stå i centrum under de närmaste åren. Trots sin statsvetenskapliga bakgrund hade Heckscher avstått från att bli partiets främste talesman inom det konstitutionella området. När han tillträdde som partiledare var författningsutredningen färdig och det stod klart att ett avgörande närmade sig. Författningsfrågorna flyttades upp på den högsta nivån inom partierna och Heckscher blev tvungen att internt engagera sig på ett sätt som han tidigare inte gjort.

Två strategiska motiv låg till grund för Heckschers sagerande inom författningspolitiken. För det första gällde det att hitta en modell som ökade möjligheterna till maktväxling. En av knäckfrågorna kring denna problematik gällde kammarsystemet. Folkpartiet drev frågan om tvåkammersystemets avskaffande med stor beslutsamhet; denna ansågs helt nödvändig för att bryta det socialdemokratiska enväldet. Heckscher hade länge haft uppfattningen att tvåkammersystemet skulle reformeras, men inte avskaffas. Han umgicks med tanken på att reformera första kammaren och ombilda denna till en liten senat, bestående av omkring 75 medlemmar. Senatens uppgifter skulle koncentreras till lagfrågorna. Senaten skulle dock inte befatta sig med budgetfrågorna.

För det andra framstod det som centralt att koppla samman författningspolitiken med målet borgerligt samarbete. I en promemoria som Heckscher författade efter 1962 års kommunalval konstaterade han att det brådskade med ett ställningstagande i författningsfrågan. Det var förvisso inte alldeles okomplicerat eftersom det inom högern fanns olika uppfattningar i flera frågor. Inför valet 1964 var det helt nödvändigt att partiet hade enats bakom en linje, menade Heckscher. Folkpartiet låg, konstaterade han, steget före och det fanns anledning att inför högerpartiets ställningstagande ha en nära dialog med just folkpartiet. Därmed var han inne på det som han uppfattade som huvudfrågan, nämligen det borgerliga samarbetet.

Just högerens väljare var, menade Heckscher, i särskilt hög grad inriktade på ett samarbete. Högerpartiet borde följaktligen var mer benäget till

kompromisser än de båda andra partierna. Inom författningspolitiken, liksom i andra frågor, borde partiet således vara inriktat på att göra »väsentliga eftergifter och modifikationer i sina ståndpunkter« om en »konsekvent och effektiv samverkan« därigenom »på ett avgörande sätt« främjades. Denna inställning kom Heckscher att klargöra internt och så småningom också inför allmänheten.

Efter en överläggning med Ohlin om författningspolitiken i början av december 1962 skriver Heckscher följande i sin dagbok:

Jag framhöll [...] att situationen i vår riksdagsgrupp var ganska invecklad. Jag sa honom att om de skulle bestämma sig enligt sin personliga övertygelse skulle sannolikt flertalet av dem föredraga att bevara det nuvarande systemet hellre än att gå över på enkammar-system [...] det enda som såvitt jag kunde förstå kunde tänkas förmå högerpartiets riksdagsgrupp att ändra mening var just frågan om det borgerliga samarbetet. Jag gjorde klart för honom att vi förstod att författningsfrågan för dem spelade en betydligt större roll än för oss och att man därför måste bedöma frågan mot bakgrunden av den effekt ett ställningstagande kunde ha på det borgerliga samarbetet. Jag framhöll också att detta gällde även i motsatt riktning. Sålunda sa jag honom, att jag inte var säker på att jag under några förhållanden kunde få riksdagsgruppen med på att följa folkpartiet i denna fråga, men att det i varje fall inte kunde tänkas ske annat än som ett led i en ganska långtgående intensifiering och utvidgning av samarbetet över huvud taget.

Vad Heckscher gjorde var alltså att erbjuda stöd i en fråga som mer och mer kommit att betraktas som folkpartiets hjärtefråga – övergång till enkammarriksdag – mot att folkpartiet tog det avgörande steg i samlagsfrågan högern ännu inte fått gehör för. Ett sådant stöd måste ha uppfattats som lockande för Ohlin. Inget annat parti var inriktat på att införa ett enkammarssystem. När frågan kom upp till behandling i högerns riksdagsgrupp motsatte sig flertalet Heckschers strategi. Det fanns en starkt uttalad önskan att bibehålla det gamla systemet, inte i första hand för att högern som parti gynnades av den eftersläpning som följde med den befintliga förstakammarmodellen utan därför att det ur konservativ synvinkel var eftersträfvansvärt att undvika snabba genomslag i folkviljan. Jämfört med folkpartiets argumentation var således bedömningen på denna avgörande punkt den rakt motsatta: för de konservativa högerriksdagsmännen stod maktodelningstanken alltså i fokus för intresset. Förvisso var det angeläget att bryta den långvariga socialdemokratiska maktutöv-

ningen, men detta fick inte äventyra principiellt viktiga värden inom författningspolitiken. En av dem som förordade ett fortsatt tvåkammerssystem undrade i sarkastiska ordalag om folkpartiets politik i fortsättningen skulle styra högerpartiets ställningstaganden i varje fråga: »Är det verkligen så att högern slaviskt bör följa folkpartiet? Någon gång bör högern ha rätt att kräva hänsyn till sina synpunkter«.

Efter mötet fick Ohlin en detaljerad redogörelse för de negativa stämningarna i högergruppen av Heckscher. Han fick veta att det fanns en »starkt markerad bitterhet« gentemot folkpartiet. Ändå förklarade sig Heckscher vara beredd att frångå kravet på att bibehålla tvåkammerssystemet. En övergång till enkammarriksdag kunde alltså komma ifråga om man kunde finna ut en modell med »inbyggda garantier« som någorlunda nöjaktigt tillgodosåg de konservativas maktodelningsmotiv.

Med denna utgångspunkt började han manövrera för att vända den motsträviga opinionen i den egna gruppen. Successivt skedde en uppmjukning av motståndet. Partistyrelsen anslöt sig och det slutgiltiga avgörandet kom på ett partiråd i november 1963. I ett retoriskt välavvägt anförande på partirådet argumenterade Heckscher för enkammarståndpunkten. Frågan om de konstitutionella förutsättningarna för framtida maktväxlingar stod i fokus. Socialdemokraterna, fastslogs det, var på god väg att etablera ett permanent maktinnehav. Parlamentarismen fungerade med andra ord ytterst otillfredsställande: »Detta är såvitt jag förstår det väsentliga skälet för att nu över huvud taget tänka igenom författningsfrågan, därför att själva den författning vi har [...] arbetar för det permanenta socialistiska maktinnehavet.« I motsats till vad vissa utgick ifrån var första kammaren ingen »konservativ garanti«, tvärtom var den en garanti för en fortsatt socialdemokratisk dominans. Det viktiga var nu att man fick »ett system som möjliggör en effektivt verkande parlamentarism med växling vid makten«.

Med 33 röster mot 3 beslutade partirådet att förordna en övergång till enkammerssystem. Detta beslut kom att få stor betydelse för den fortsatta författningspolitiska utvecklingen. Däremot uppnåddes inte Heckschers huvudsyfte: att lägga grunden till ett borgerligt samarbete. Ohlin var i och för sig mycket tacksam över partirådets beslut och i ett brev till sin partiledarkollega strax efteråt uttalade han stor tillfredsställelse: högerens stöd

i hans envetna kamp mot tvåkamarsystemet beskrevs som avgörande.

Även i andra sakfrågor modifierade högern nu sina ståndpunkter i syfte att få till stånd ett samarbete. Partiets förslag till skattesänkningar blev nu ytterst modest. I den allmänna skatteberedningen uppnåddes en borgerlig samstämmighet om skattepolitikens huvudlinjer tack vare högerns eftergifter. Partiets representant i utredningen, Oscar Östman, godtog till och med – mot sin egen önskan – förslaget om arbetsgivaravgifter. Det gällde vidare familjepolitiken: högern anslöt sig till barnbidragslinjen. Eftergiften var kontroversiell. Tidigare hade idén om att ett barnavdrag skulle införas i stället för barnbidrag varit en helig princip inom högern.

Det faktum att högerns eftergiftspolitik ändå inte ledde till någon förändring i mittenpartiernas inställning till det borgerliga samarbetet innebar att frustrationen växte inom högern, såväl bland dem som ville ha samarbete till varje pris som bland dem som i grunden ställde sig kallsinniga till ett sådant. En uppenbart irriterad högerledare kunde notera hur Ohlin började dra sig undan. Valet 1964 närmade sig, och det var ur valstrategisk synvinkel viktigt för folkpartiet att inte vara alltför nära allierad med högern; de marginalväljare som befann sig i gråzonen mellan mittenpartierna och socialdemokraterna antogs bli svåra att vinna om kopplingen med högern var alltför tydlig.

Medborgerlig samling

En av de mest uppmärksammade händelserna under 60-talets början var framväxten av den så kallade samlingsrörelsen i Skåne. Det hela började efter 1962 års val. Högerns lokalavdelning i Lund uttalade sig för en nära samverkan mellan de tre borgerliga partierna inför 1964 års andrakammarval i fyrstadskretsen. De båda högertidningarna i Malmö, *Sydsvenska Dagbladet* och *Kvällsposten*, förfäktade med stor energi samma ståndpunkt och argumenterade för att en socialliberal politik skulle ligga till grund för det borgerliga samarbetet. Det krävdes med andra ord eftergifter, framförallt av högerpartiet, menade man.

Heckscher var inledningsvis positiv till initiativet från Lundahögern. I ett brev till en av initiativtagarna, högerriksdagsmannen Carl-Göran Regnéll, uttryckte han stor entusiasm och förklarade att det för hans egen del

överhuvudtaget inte fanns tillstymmelse till »reservationer inför ett närmare borgerligt samarbete«. I brevet säger han sig vara övertygad om att en överväldigande majoritet av högerens »väljare, medlemmar, stämombud och partistyrelseledamöter« stod bakom initiativet från den lundensiska lokalavdelningen. När det gällde riksdagsgruppen var han däremot mer tveksam. Därtill erinrade han uttryckligen om striden mellan den mörkblå och ljusblå fraktionen: ombudsmännen i organisationen var bitt-
ra på folkpartiet – en bitterhet som också fanns bland en del högerredaktörer vars inflytande var stort. Det var svårt att veta hur denna falang skulle reagera på Lundahögerens utspel.

Därmed var han framme vid sin egen roll. Det fanns, menade han, inget att vinna på att högerens partiledning gick ut och offentligt gav sitt stöd åt utspelet, så länge man inte kunde påräkna en motsvarande åtgärd från folkpartihåll. Ty det borgerliga samarbetet på riksnivå skulle inte vinna på att partierna i denna fråga drog åt olika håll. Utåt valde han därför att ligga lågt.

Under våren 1963 fortsatte den skånska samlingsrörelsen att växa. Fyrstadskretsens högerförbund beslutade att följa upp Lundahögerens initiativ i positiv anda och uttalade sig för en samverkan – valtekniskt såväl som kampanjmässigt – i den förestående valrörelsen. Några månader därefter anslöt sig även folkpartiet i fyrstadskretsen. Förhandlingar inleddes om hur ett valtekniskt samarbete skulle se ut. Frågan var dock känslig för folkpartiets centrala ledning. Stora ansträngningar gjordes från partiledningens sida för att hindra den egna valkretsorganisationen från att engagera sig i den samlingsrörelse som var under formering nere i fyrstadskretsen. Denna övertalningskampanj kan förefalla egendomlig, eftersom folkpartiet tidigare haft en positiv inställning till borgerlig trepartisamverkan. Trots att högeren i fyrstadskretsen slöt upp bakom en socialliberal förkun-
nelse, motsatte sig folkpartiets ledning samlingsrörelsen. Anledningen var att själva förekomsten av samlingsrörelsen försvårade för mittensamarbetet.

Inför nomineringsprocessen uppstod stor dramatik. Målsättningen för samlingsrörelsen – kraftigt uppbackad av de båda högertidningarna i Malmö – var att få de tre partierna att gå samman bakom en gemensam lista i valet. Om detta misslyckades, menade många att en särskild sam-

lingslista med representanter för alla de tre partierna skulle lanseras. Inom högern menade också flera att åtminstone högerpartiet i ett sådant läge skulle avstå från att ställa upp i valet med en egen lista och ansluta sig till kampanjen.

Överläggningarna i fyrstadskretsen följdes med spännt intresse i Stockholm, inte minst på högerens partikansli. Heckscher var otålig och föreslog att han skulle resa ned och övertala det egna partiets förbundsorganisation att avstå från att ställa upp med en partilista i valkretsen och istället ansluta sig till samlingsrörelsen. När presidiet diskuterade frågan, visade det sig att Heckscher var ensam om denna inställning. En av dem som allra starkast motsatte sig ett sådant initiativ från partiledningens sida var partisekreteraren Yngve Holmberg. Heckscher bestämde sig ändå för att resa. Han klargjorde för de närmaste medarbetarna att en förutsättning för att hans inblandning skulle resultera i ett positivt utfall var att all publicitet undveks de närmaste dagarna. Väl framme i Malmö möttes dock Heckscher av uppgiften att hans resa blivit känd och skulle publiceras. »Därmed blev den ursprungliga planen ogenomförbar«, förklarade han i en intervju långt efter sin avgång. I denna intervju nämner han också att Yngve Holmberg var den som »var allra mest indignerad« över att någon läckt om Heckschers resa. Misstankarna riktades i detta läge inte mot partisekreteraren. Men senare, när pusselbitarna fallit på plats och det stod klart att denne systematiskt agerat på ett sätt som – för att uttrycka saken milt – knappast underlättade för Heckscher, har flera av dem som var inblandade pekat ut Holmberg som skyldig till denna läcka.

Det blev ingen uppslutning från högerförbundets sida bakom samlingslistan. Samlingsivrarna gav dock inte upp. I april 1964 bildade man valorganisationen *Medborgerlig Samling*. Carl-Göran Regnéll blev ordförande. Regnéll betraktades som en av de mest ljusblå inom högerens riksdagsgrupp och han hade tidigare inom gruppen argumenterat för en orientering mot mitten och ett borgerligt samarbete. Medborgerlig Samling (MbS) var inget parti utan en valorganisation. Trots den socialliberala profilen saknades ett program i egentlig mening, organisationens enda målsättning var att ena oppositionen och därigenom lägga grunden för ett regeringsskifte. I vallagens mening framstod dock MbS som ett parti och registrerades följaktligen som ett sådant. Detta innebar att fyrstads-

kretsens väljare fick möjlighet att välja mellan fyra borgerliga partier i 1964 års val. Under ett kort skede verkade det som om högern skulle avstå från en egen lista och som enda parti ansluta sig till samlingsrörelsens kampanj. Så skedde dock inte, även om det stod helt klart att det var inom högern som den starkaste entusiasmen fanns inför detta samlingsinitiativ. Exempelvis anslöt sig partiets lokalavdelning i Lund till MbS-kampanjen. Stöd kom också från annat håll. Ledningen för det konservativa studentförbundet försökte fungera som ett brohuvud för MbS in i högerpartiet. Förbundets ordförande Ola Gummesson var en av de mest hängivna förespråkarna för ett samlat borgerligt uppträdande. Men framförallt backades kampanjen helhjärtat upp av SDS-koncernen. Genom detta stöd kom MbS-kampanjen att få ett betydande utrymme i den skånska pressen. Samtliga borgerliga partier tog dock bestämt avstånd från MbS. Även Heckscher, som åkt ned i det bestämda syftet att förmå den egna valkretsorganisationen att ställa sig bakom aktionen, tog resolut avstånd för att tillmötesgå mittenpartierna.

Valutgången 1964 blev en odisputabel framgång för MbS. Inte mindre än 28 procent av fyrstadskretsens väljare röstade på samlingslistan, vilket innebar att man fick tre mandat: Sten Sjöholm (fp) och Bertil Rubin (c) invaldes till riksdagens andra kammare tillsammans med förstanamnet Regnéll. Regnéll och Sjöholm accepterades som medlemmar i sina respektive riksdagsgrupper – den förre anförtröddes dessutom det prestigefyllda uppdraget som ordförande i det viktiga bankoutskottet. Däremot uteslöts Rubin ur centerpartiet, tillsammans med några andra lokala centerpolitiker som anslutit sig till MbS-kampanjen.

Huvuddelen av MbS-väljarna kom från högerhåll. Ungefär 75 procent av dem som i det föregående valet röstat på högern uppskattas ha röstat på MbS-listan. Även mittenpartierna förlorade väljare till MbS, i synnerhet folkpartiet vars halva väljarkår från 1960 års val röstade med MbS. Lindrigast kom centern undan, som förlorade omkring en tredjedel av väljarna.

Den skånska samlingsrörelsens framgångar innebar utan tvekan ett hot mot de etablerade partierna på den borgerliga sidan. MbS hade de facto lockat till sig nästan 70 procent av de borgerliga rösterna inom fyrstadskretsen, trots att de tre partierna ställde upp med egna listor. Samlings-

aktionen var en odisputabel framgång. I en senare intervju, i anslutning till att Heckscher avgick från partiledarposten, framhöll han attaktionen hade försvårat samarbetet: »Dels har MbS otvivelaktigt komprometterat samarbetstanken, och dels har MbS genom sitt uppträdande försvårat högerpartiets arbete på att skapa ett allmänt utbrett medvetande om samlingens värde även hos dem som vill vara lojala mot sina partier«, menade han.

Att Heckscher så hårt riktade kritik mot MbS kan tesig motsägelselfullt. Samlingsrörelsen delade i allt väsentligt den analys han själv stod bakom. Ett regimskifte var det övergripande målet och samlingen en förutsättning för målet skulle kunna nås. Så länge inte högerpolitiken försköts i socialliberal riktning kunde någon samling inte komma till stånd. För *Sydsvenska Dagbladet* gällde det alltså, förklarar Olof Wahlgren i ett brev till Heckscher tio år efter att MbS-aktionen, »att med all kraft bekämpa 'Östman-gruppens' insatser som hjälptrupp till fortsatt s-regerande.«*

Men detta var ej blott ett taktiskt tänkande, utan ett engagemang byggt på en djupt känd socialliberal övertygelse. De mörkblå måste först och främst bekämpas för att deras högervärderingar var oss helt främmande. I själva verket stod vi i stora stycken närmare fp och liberal socialdemokrati än det egna högerpartiet. Att *SDS* i detta läge frigjorde sig från alla partiband och blev oberoende socialliberal var oundvikligt.

Wahlgren kritiserar Heckschers handfallenhet. »Med målmedveten kraft från Din sida hade Du här kunnat gå i bräsch för inte blott en teoretisk 'seminariesamling' utan en reell upprullning av Ohlins front – i synnerhet om Du målmedvetet hade 'tagit befälet' över Östman [...] Du skulle haft väljarna med Dig på en sådan linje, det visade MbS-valet!«

Om Heckscher agerat mer kraftfullt och förmått högerens valkretsorganisation att ansluta sig till MbS, menar Wahlgren, skulle alltså mittenpartiernas ställning blivit betydligt mer svårhanterlig. Valrörelsen i fyrstadskretsen utvecklades i praktiken till en folkomröstning om det borgerliga samarbetet. Med det starka votum som samlingsrörelsen erhöll, hade Heckschers linje fått en helt annan tyngd inom den samlade borger-

* Olof Wahlgren var på den tiden vice vd och andreredaktör för *Sydsvenska Dagbladet*. 1967 utsågs han till chefredaktör.

ligheten. Men det hade förutsatt att han ställt sig bakom den. Nu gjorde han precis tvärtom, vilket var förvånande. Den allmänna gissningen inför Heckschers stämmotal 1964 var att han i en eller annan form skulle ge sitt stöd till MbS-kampanjen. MbS stod ju för precis den linje han själv pläderade för. Här försatte Heckscher den möjlighet som fanns att rycka åt sig initiativet.

Det ställningstagande som Wahlgren efterlyste förutsatte att Heckscher på ett tydligare sätt tog befälet över de mörkblå i den egna riksdagsgruppen.* I det avseendet menar Wahlgren att de ljusblå inom högern kände sig svikna efter att Heckscher tagit avstånd från MbS. De ljusblå hade på olika sätt stött Heckschers kandidatur till partiledare och haft stora förhoppningar om en mer genomgripande kursändring: »När min far age-
rade för att Du skulle bli partiledare och sedan Allan H följde upp i *SvD* var det för att *SDS* hoppades på en eliminering av den mörkblå linjen.«**

Heckscher hade förvisso valts med stöd av den ljusblå falangen och mot den mörkblå falangens tydligt uttalade önskan. Men Heckscher var redan när han valdes utomordentligt kritisk till den linje som de ljusblå förordade i samarbetsfrågan. Dessa menade nämligen att det borgerliga samarbetet oundvikligen måste börja med att högern helt slöt upp bakom folkpartiet, framförallt i de socialpolitiska frågorna. Detta var uteslutet enligt Heckscher. Ett samarbete måste, menade han, bygga på ömsesidighet och alla partier måste varoberedda att anpassa sig till varandra. Att högern ändå var det parti som måste gå längst ifråga om kompromisser var i och för sig uppenbart. Det var också hans intention. Men för att detta skulle vara möjligt krävdes som sagt försäkringar om ett fast samarbete. Några sådana gavs aldrig. Trots det bestämde sig Heckscher, i frustrationen över att ingenting hände blev alltför stor, att göra ensidiga eftergifter. Och denna eftergiftspolitik kom att bli början till slutet för honom som partiledare.

* Den som Wahlgren syftar på i brevet är kanslichefen Oscar Östman, som varit Gunnar Svärds förtrogne medarbetare i många år.

** Olof Wahlgrens far var Christer Wahlgren, som var chefredaktör för *Sydsvenska Dagbladet* mellan 1946 och 1967, då han efterträddes av sonen på denna befattning. »Allan H« är den dåvarande chefredaktören och riksdagsmannen Allan Hernelius.

Till kamp mot spindelvävssocialiseringen

Den bild som i eftervärldens ögon har etsat sig fast när det gäller Gunnar Heckscher är att hans partiledarskap kantades av ständiga eftergifter gentemot mittenpartierna och en tydlig glidning av högerpolitiken åt vänster. Förutom Heckschers klart uttalade samarbetsambition brukar denna vänsterglidning förklaras med det rådande samhällsklimatet. 1960-talet präglades av en vänstervind, som förflyttade hela det politiska fältet. Men även om Heckscher mycket tydligt bedrev en eftergiftspolitik gentemot folkpartiet och centern är det fel att påstå att högerens allmänna profil genomgick någon mer dramatisk förändring. Alltjämt kännetecknades högerens framträdande av en ideologiskt hård för kritik gentemot den regerande socialdemokratin.

I de anföranden som Gunnar Heckscher höll under sitt partiledarskap återkom några ideologiska teman ständigt och jämt. Förutom den olyckliga »isolationism« som förhindrade ett samarbete med de övriga folken i Europa beskrevs den ständiga utvidgningen av den offentliga sektorn således som »ett uttryck som bara är en översättning av statligt förmyndarskap och växande skatteanspråk- och en ersättning för det förolyckade uttrycket socialisering«. Vidare skedde enligt Heckscher en »stegvis upplösning av näringslivets frihet«, en sakta men säker glidning in i »en statsdirigerad ekonomi«. Det växte dessutom fram en »bidragsmentalitet, som kan vara förklarlig hos människor som har det svårt, men som våra makt-havare söker sprida långt in bland dem som är fullt i stånd att klara sig själva«. Det fanns, slutligen, en »löslighet i utbildningsfrågor som hotar att göra 60-talet inte till utbildningens årtionde utan till det årtionde då utbildningens kvalitet allvarligt försämrades«.

Någon ideologisk anpassning till socialdemokratin skedde alltså knappast. Tonen var lika skarp som någonsin tidigare. På högerförbundets stämma i Malmö 1963 gick Heckscher exempelvis till mycket hårt angrepp mot socialdemokratin och den vänstervridning som enligt högerledaren pågick inom detta parti. Det var en myt att socialdemokraterna givit upp sin socialistiska ambition, framhöll han. Men det hade skett en viktig förändring i själva det sätt som man tänkte sig förverkliga denna ambition. Partiet hade suttit vid makten i mer än trettio år och »förvissningen att

partiet alltid sitter vid makten« hade medfört en större långsiktighet och tålmodighet: »I oföränderlig strävan att bygga upp sitt socialistiska förmyndarsamhälle arbetar den maktägande socialdemokratin med spindelvävssocialisering. Den bedövar och spinner in folket.«

Heckscher menade att socialdemokraterna försökte åstadkomma en »socialisering av sinnelaget«. Genom det starka samhällets filosofi ökade medborgarnas beroende av stat och kommun. Allt fler områden vävdes in i det offentliga nätet. I denna process låg en enorm fara. Oundvikligen skulle det uppstå en »slapphet och motståndslöshet«, när människorna vände sig vid att det allmänna tog över det som tidigare varit deras eget ansvar. Medborgarna höll sakta men säkert på att invaggas i ett tillstånd av passivitet och understödstagaranda. Mindre än tio år senare skulle Gösta Bohman använda begreppet »inlärld hjälplöshet« för att uttrycka exakt samma sak – och detta i ett läge då utvecklingen framstod som ännu tydligare.

Därmed fann Heckscher åter anledning att knyta an till sitt mantra: mot välfärdsstatens inbyggda logik behövdes »en motståndsrörelse, ett alternativ – det må sedan kallas borgerligt, konservativt eller liberalt – som bygger på frihet och ansvar«. Under hänvisning till att det rådande politiska läget »med en alltmer allsmäktig regering« var behovet av växling vid makten större än det någonsin hade varit. Det var nämligen inte bara bland vanliga medborgare som en tilltagande passivitet kunde iakttas till följd av »spindelvävssocialismen«. Även den inställning som i allt högre grad tycktes bli den förhärskande inom näringslivet gav upphov till oro: »Med sin praktiska grundinställning godtar näringslivets folk att samarbeta med regeringen, inte därför att de gillar dess politik, utan därför att de måste leva med den, är beroende av den.«

Slutsatsen var att Harpsundsdemokratin var ett allvarligt hot mot demokratins vitalitet. Bara en samlad borgerlig front kunde bryta dödläget: »De demokratiska oppositionspartierna har ett gemensamt intresse av att göra slut på detta tillstånd. Det förutsätter att de mot det fasta och väldisciplinerade regeringspartiet ställer en fast inbördes samverkan.«

Den motståndsrörelse mot spindelvävssocialiseringen, som Heckscher så frenetiskt eftersträfvade, hade att verka under villkor som försvårade dess formering. Ty de potentiella deltagarna i den svenska motståndsrörelsen

riskerade inte arkebusering, eller ens fängelse och tortyr. Tvärtom blev de »artigt behandlade«, bjöds på »goda middagar« och tilldelades emellanåt »trevliga uppdrag och utmärkta reträttplatser [...] Bedövningsmedlet är sött i smaken, inte bittert«.

Goda relationer trots polemik

Trots den hårda polemiken – som gav upphov till skärmytslingar med Tage Erlander – lyckades dock Heckscher att bibehålla en positiv relation till statsministern och dennes parti. I motsats till sin företrädare drabbades inte Heckscher, skriver Olof Ruin, av någon »bannbulla«. »Erlander trivdes jag alltid bra med«, berättar Heckscher. Många inom högerpartiet upplevde Erlander som ohederlig, inte minst efter Hjalmarsonaffären. Det gjorde även Heckscher, men han fann denna ohederlighet »kondottiärad« – »och det tyckte jag var roligt«. Lärdomen från Hjalmarsonaffären var dock att man aldrig kunde lita på Tage Erlander.

Detta förhindrade inte goda relationer. I sin dagbok den 12 augusti 1963 berättar Heckscher om en händelse som är betecknande för de goda relationerna mellan honom och statsministern. Erlander hade bjudit in Heckscher och hans hustru till Harpsund med anledning av att den brittiske premiärministern Harold MacMillan var på besök i Sverige. Heckscher kände en »viss tvekan« att åka till Harpsund, eftersom de senaste månadernas intensiva polemik mellan honom och statsministern frestat på. »En otvungen personlig kontakt kanske skulle bli svår att etablera.« Att döma av Heckschers dagboksanteckningar blev det tydligen inte så:

Erlander visade sig inte bara som älskvärd herre till Harpsund – jag har för min del alltid föredragit värdinnan i den familjen – utan tydligen också mycket angelägen att markera att det inte fanns någon personlig motsättning. Han framhöll också gång efter annan att jag borde utnyttja alla tillfällen att få tala på tu man hand med MacMillan, berättade om sina samtal med denne, presenterade mig med understrykande av att jag som framstående medlem i Europarådet kunde vara med och diskutera ungefär vad som helst och drog in mig i den sista politiska överläggningen.

Den politiska kulturen var annorlunda på den tiden, skriver Heckscher i en artikel tjugo år efter sin avgång. Artikeln skrevs sommaren 1985. Heck-

scher hade i flera år varit ytterst bekymrad över de starka motsättningarna mellan Olof Palme och Ulf Adelsohn och artikeln skall ses mot den bakgrunden.* Huvudpoängen i artikeln är att det fanns en helt annan förtrohet mellan de ledande politikerna när Heckscher var högerledare. »Förr kunde politiker efter hårda debatter sätta sig ned vänskapligt vid ett kaffebord [...] Det betydde inte alls att vi var oense bara på låtsas eller att vi var omedvetna om åsiktsskillnadernas betydelse. Det som då var vanligare än nu var att vi hade respekt för varandras åsikter. Också för åsikter man bestämt ogillade.« I tidningsartiklar och i buskagitation var det förvisso annorlunda, där pågick personförföljer. Och alla var naturligtvis inte hjärtevännar, betonade Heckscher, och exemplifierar förhållandet mellan Ohlin och Erlander. Mellan dessa antagonister rådde en iskyla.

Heckscher gav flera exempel på hur denna annorlunda politiska kultur fungerade. Efter försvarsförhandlingarna i början av 1960-talet, som varit »hårda och besvärliga« hade Erlander kommit fram och tackat Heckscher i riksdagen morgonen efter den sista nattliga förhandlingen. Ett annat exempel var när Östen Undén 1961 hade givit offentlighet åt vad som sedan kom att kallas för Undénplanen. Utrikesministern hade vägrat att kalla in utrikesnämnden, och eftersom Ohlin och Heckscher var missnöjda med detta hade Heckscher tagit upp saken med Erlander. Denne hade hanterat frågan på ett föredömligt sätt. Ett nytt sammanträde med utrikesnämnden i ett helt annat ärende anordnades. Erlander lovade att Undénplanen skulle diskuteras, men bara om Heckscher tog upp den under punkten övriga ärenden. Därigenom undvek han att desavouera Undén. I sakfrågan gav naturligtvis Erlander sitt oreserverade stöd till Undén.

Överhuvudtaget fanns en öppenhjärtighet bland partiledarna. När internationella kriser uppstod ringde statsministern till var och en av de

* Bland annat skrev Heckscher ett brev till den dåvarande talmannen Ingemund Bengtsson om detta. Den alltmer uppdrivna polemiken mellan Palme och Adelsohn äventyrade »i viss mån aktningen för demokratin här hemma« och den skadade dessutom Sveriges anseende i utlandet, menade Heckscher. Han förklarade sig vara »allvarligt bekymrad« och »såvitt jag förstår finns det ingen annan än Du som har så stor auktoritet att det går att ingripa mot både statsministern och oppositionsledaren i ett sådant här sammanhang«. Heckscher uttalade sitt fulla förtroende för att talmannen skulle finna ut ett lämpligt sätt att i ett samtal med de båda antagonisterna få dessa att besinna sig.

borgerliga partiledarna för att hålla dem underrättade. Många av de samtalerna »var delvis så öppenhjärtiga att jag inte ens efter 24 år kan ge offentlighet åt vad som sades«, skriver Heckscher i artikeln.

Förtroligheten hade naturligtvis både en fram- och en baksida. Den var en naturlig del i en samförståndspräglad tradition och den möjliggjorde de facto smidiga lösningar när så erfordrades. När riksdagen 1963 på regeringens förslag beslutade om övergång till högertrafik, skedde det efter förtroliga överläggningar mellan partiledarna. Beslutet var principiellt diskutabelt. 1955 hade ju en folkomröstning ägt rum där inte mindre än 82,9 procent av de röstande hade motsatt sig en övergång till högertrafik. Men deltagandet hade varit dåligt – bara 53 procent – och tecken fanns på att opinionen svängt. Vidare hade Nordiska rådet väddat till Sverige att införa samma trafiksystem som övriga nordiska länder. Den proposition som nu föreslog införande av högertrafik föregicks av en serie partiledaröverläggningar. I dessa överläggningar var visserligen partiledarna överens men det fanns inslag av opposition i samtliga partier och efter försiktiga övertalningskampanjer inom respektive grupp kunde så småningom propositionen läggas fram i ett läge då »vi kunde vara säkra på att motståndet inte skulle bli för stort«. Samtalen fördes vid partiledarnas sedvanliga veckosammanträden så att ingenting skulle märkas utåt. »Det skulle numera kallas mygel, men då tänkte vi inte i sådana kategorier«.

Varför var det annorlunda förr? Heckscher ser två förklaringar. För det första hade alla som var partiledare på hans tid upplevt andra världskriget. Det var en särpräglad tid: »det som förenade alla demokratiska partier tedde sig så oändligt mycket mer betydelsefullt än det som skiljde dem åt«. För det andra »fick vi åtminstone ibland arbeta utan att observeras av media«. Om de partiledaröverläggningarna som ägde rum hösten 1962 i syfte att förbereda propositionen om högertrafiken ägt rum under en mer aktiv granskning från medierna är det enligt Heckscher tveksamt om propositionen kunnat läggas fram.

Att relationerna till Erlander var utmärkta trots hårda politiska duster sammanhänger med att båda börjat sin politiska bana inom de politiska studentföreningarna och i denna miljö lärt sig att respektera andras åsikter, gissade Heckscher. Inom studentföreningarna fördes hårda debatter – »men inom det akademiska kamratskapets gränser«. Båda partiledarna

hade med andra ord fått förmånen att tidigt grundlägga goda vanor vad gällde debattstil.

Baksidan av denna politiska kultur antyds bara av Heckscher. Samförstånd och förtrolighet bor granne med demokratiska nackdelar som brist på insyn och debatt, men framförallt av minskade möjligheter till ansvarsutkrävande i de val som äger rum. Denna politiska kultur bär på tydliga drag av elitism. Leif Lewin har i olika sammanhang tagit fasta på just denna elitism när han påmint om det »Oscarianska arvet« i svensk politik.

Att Heckscher själv var principiellt tveksam till denna politiska kultur framgår av den kritik han riktade mot den så kallade Harpsundsdemokratin. När han i artikeln försvarar det samförstånd på elitnivå, som han tidigare under sin partiledartid uppfattat som ett allvarligt hot mot demokratins vitalitet, är detta uttryck för ett instrumentellt förhållningssätt till det politiska uppdraget. »Where you stand depends on where you sit«, som den amerikanske statsvetaren Aaron Wildavsky träffande har formulerat saken. I Heckschers fall är nog denna dubbelhet snarare ett uttryck för den ambivalens som så ofta kännetecknar intellektuella. Han förmådde, i högre grad än de flesta, inse att det finns olika dimensioner i en och samma företeelse.

Valet 1964

I andrakammarvalet 1964 pressades socialdemokraterna tillbaka med 3,2 procentenheter i jämförelse med föregående riksdagsval. Merparten av de väljare som förlorades gick dock till vänsterpartiet kommunisterna. Den samlade borgerligheten fick sin ställning ytterligare decimerad. Framförallt högerpartiet gick bakåt, från 16,5 procent 1960 till 13,7 procent.

Högerpartiets dåliga valresultat måste ses mot bakgrund av att MbS vann röster företrädesvis från högern och av att det nu fanns konkurrens om de värdekonserverna väljarna i och med att Kristen demokratiska samlings (KDS) bildats. Högerns valresultat var en nedgång med 2,8 procentenheter jämfört med 1960. Om man beaktar att KDS fick 1,9 procent och MbS 1,5 procent (av de samlade rösterna) kommer det svaga resultatet i ett annat perspektiv. De eftervalsanalyser som gjordes tyder på att MbS tog ca 70 procent av sina röster från högern, vilket motsvarar 1,1 procent-

enheter av dem samlade valmanskåren. Merparten av kds-väljarna kom från högern. Valresultatet skulle således, utan KDS och MbS, ha legat i närheten av partiets valresultat 1960.

Icke desto mindre växte en omfattande kritik fram mot högerledaren inom de egna leden efter valförlusten. Många som redan tidigare varit kritiska till eftergiftspolitikerna såg i den alltför återhållsamma profilen huvudorsaken till den fortsatta tillbakagången. Heckscher ansågs ha varit undfallande gentemot mittenpartierna. Ord som »flathet« förekom i denna kritik. Men kritik kom också från dem som ansåg att Heckscher i valrörelsen ännu tydligare borde ha anpassat partiets politik till mittenpolitiken. Missnöjet var alltså starkt såväl bland mörkblå som ljusblå.

De ljusblå ansåg att Heckscher hade försvårat ett samarbete med mittenpartierna genom ett uppmärksammat utspel på högerpartiets stämma i Östersund i början av juni. Med hänvisning till AP-fondernas oväntat snabba tillväxt föreslog Heckscher att en del av dessa medel skulle användas till att finansiera pensioner, också åt dem som inte omfattades av ATP-systemet. Därigenom skulle en »maktsamling till socialiststyrda organ« undvikas. AP-fonderna höll på att få ett alltför stort inflytande på kapitalmarknaden. Men framförallt skulle de fattigaste pensionärerna få ett pensionstillskott: »Det ligger en orättvisa i att de äldre generationer, som i sin krafts dagar hade ett hårdare liv och sämre inkomster än vi, också skall få sämre pensioner än deras efterkommande.«

Detta utspel mötte omedelbart kritik från socialdemokratiskt håll. Häftiga protester kom också från centern och folkpartiet och en klyfta uppstod inom borgerligheten, precis på samma sätt som i den föregående valrörelsen. Mittenpartierna förklarade att högerens förslag utgjorde ett hot mot pensionärernas trygghet och en centertidning menade att högern skulle försättas i »karantän«: partiet behövde genomgå ett »grundligt reningsbad [...] djupt ingrodna smutsfläckar måste under uppenbarligen svåra kval tvättas bort.«

Heckscher var naturligtvis både besviken och frustrerad. »Jag trodde att vad som bara några år förut hade varit en gemensam borgerlig ståndpunkt ändå skulle kunna godtas som ett diskussionsinlägg, men så var det tydligen inte«, förklarade han i en TV-utfrågning. Rent sakmässigt var han förvånad över kritiken, eftersom de båda mittenpartierna gång efter an-

nan hade slagit fast att ett borgerligt samarbete skulle grunda sig på en socialliberal politik. Här kom nu högern med ett socialpolitiskt reformförslag som enligt högerledaren »byggde på det sociala ansvaret och den liberala ekonomins grundsatser«. Förslaget borde enligt hans bestämda uppfattning ha kunnat accepteras av de övriga borgerliga partierna som länge ömmat för de äldre pensionärerna och i likhet med högern hade riktat kritik mot stora statliga fondbildningar. Heckschers slutsats blev därför att någonting annat än bedömningar i själva sakfrågan hade varit vägledande för centern och folkpartiet. Avståndstagandet hade taktiska förtecken, menade han. ATP-utspelet var helt enkelt en förevändning, inte en orsak, till sprickan inom borgerligheten. Hade inte just denna förevändning funnits, trodde den besvikne högerledaren att det med all sannolikhet skulle ha blivit någon annan.

En ny kris utlöstes alltså inom högern. Precis som fyra år tidigare fanns en påfallande oenighet om vilka riktlinjer partiet skulle bedriva sin politik efter. Det stundade ännu ett räfst- och rättarting inom partiet. Förra valet – 1960 – hade det varit den alltför skarpt profilerade högerpolitiken som blivit föremål för kritik, denna gång anklagades partiledaren för att genom alltför stor följsamhet gentemot mittenpartierna ha åstadkommit ett valnederlag och en intern förtroendekris. Samtidigt fanns alltså många som ansåg att han, framförallt i sitt Östersundstal, underlåtit att iaktta just en sådan följsamhet.

Revolten

Molnen tätnar

Efter valet 1964 var Gunnar Heckscher beredd att avgå. Han frågade därför Yngve Holmberg och ytterligare några av sina närmaste medarbetare till råds om detta. De svar han fick var entydiga nej. Särskilt Holmberg var kategoriskt avvisande.

Att frågan ställdes var logiskt. Det stod helt klart att det fanns ett betydande missnöje med honom inom partiet, framförallt bland de mörkblå. Missnöjet fanns även bland dem som förordade samarbete med mittenpartierna framför ett framhävande av det egna partiets profil. Heckscher, som under lång tid gjort sitt yttersta för att stå utanför den enligt honom förgrovande och missvisande färgskaledebatten, blev alltmer nedstämd över den interna splittringen. Han var klart ljusblå men ville av lätt insedda skäl inte bli stämplad som det. Möjligheterna att vara en samlande ledare minskade ju om han i praktiken blev ledare för en av de båda falangerna.

Debatten om den blåa färgskalan hade nu gått så långt att Heckscher undvek blå slipsar, ett beslut han fann bevärande eftersom han i stort sett enbart ägde slipsar i denna kulör. En alltför ljus blå slips sågs av de mörkblå som ett tecken på att han markerade tillhörighet med motståndarfalangen och bar han en något mörkare nyans betraktades han av sina samlingsinriktade partivänner som en förrädare. Sommaren 1964 införskaffades dock två nya slipsar i hans favoritfärg, en randig i mörkblått och ljusblått och en i mellanblå färg, varken ljusblå eller mörkblå.

På hösten 1964 var både den ljusblå och mörkblå falangen missnöjda med partiledaren. Heckscher hade under lång tid talat om samverkan men ansågs inte i praktisk handling på ett tillräckligt konsekvent sätt ha underlättat en sådan. De ljusblå riktade kritik mot hans ledarskap – Heckscher ansågs ha varit alltför vacklande och otydlig när det gällde att upp-

nå målsättningen om borgerlig samverkan. Och de mörkblå ansåg att själva målsättningen var felaktig.

Det hade blåst friskt inom högerpartiet under flera år. Efter valet övergick det till stormvindar. Och snart väntade en orkan.

Partirådet

På det partiråd som ägde rum tre veckor efter valet stod det med all önskvärd tydlighet klart att de motsättningar som fanns inom partiet ökat märkbart i intensitet efter valet. Heckscher var naturligtvis medveten om att missnöjet bland särskilt de mörkblå var starkare än någonsin och i sitt inledningsanförande underströk han därför att valresultatet var missvisande. Om inte MbS och kds ställt upp i valet hade tillbakagången blivit väsentligt mindre. Valet blev, summerade han, »en motgång men inte någon katastrof«.

Men även om man kunde skylla en del av nederlaget på de båda nytillskotten i partifloran kvarstod ändå, fortsatte Heckscher, att högerpartiet denna gång »inte i tillräcklig grad fått väljarnas förtroende«. Motgången, som alltså inte var så stor som den uppfattats, hade föranletts av mittenpartiernas ovilja att tillmötesgå högerpartiets samarbetsinviter. Därmed hade det nödvändiga samarbetet omöjliggjorts. En bidragande orsak till händelseutvecklingen var de interna motsättningarna inom högern. Dessa hade försvårat för partiledningen att nå framgång. »Familjegräl« var ofta de värsta, konstaterade han. Hur skulle man kunna åstadkomma borgerlig samverkan om man inte ens kunde hålla fred i det egna partiet? Visst var det naturligt att man inom ett parti hyste olika uppfattningar om saker och ting. Men det var samtidigt viktigt skilja mellan väsentligt och oväsentligt. Heckscher slog fast att det fanns bara en möjlighet att förverkliga partiets program och att erövra regeringsmakten: genom en samverkan med de båda övriga borgerliga partierna.

Vad motsättningarna handlade om var enligt Heckscher olika synsätt på vilken strategi som var lämpligast för att förverkliga högerens program. För hans del räckte det inte med att bromsa en socialistisk samhällsutveckling, det krävdes också att partiets egna ideologiska målsättningar uppnåddes. Inte minst i den omvälvande tid som nu rådde med genomgri-

pande förändringar behövdes ett starkt och inflytesrikt konservativt parti som bejakade framtidskridande utan att förneka det förflutna på det sätt som de radikala krafterna eftersträvade i sin överdrivna modernitetslängtan. Heckscher pekade särskilt på utvecklingen inom det Europeiska samarbetet som oundvikligen skulle få stora konsekvenser för det svenska samhället, på den snabba inflyttningen till städerna och den därav följande rotlösheten; på den snabba förändringen på arbetsmarknaden med allt fler tjänstemän och allt fler kvinnor; på den snabba förändringen av familjernas situation till följd av kvinnornas utträde på arbetsmarknaden. För att högerpartiet skulle kunna spela den centrala roll som krävdes gällde det att iaktta en realistisk hållning och inse att det krävdes samverkan med de båda partierna som hade näraliggande ehuru inte identiska politiska målsättningar. I detta förordande av realpolitik varnade Heckscher för all form av »konsekvensmakeri«. Människor som blev alltför bundna vid sina principer i formfrågor påminde inte sällan om rättthaverister, menade han.

Detta var avsett som en känga åt de mörkblå, som av principskäl snarare än sakskäl motsatte sig eftergifter till mittenpartierna, men en och annan som tillhörde denna kategori kunde nog inte undgå att göra reflektionen att det var partiledaren själv, som i sin strävan att undvika ett sådant »konsekvensmakeri«, var nog så bunden vid principer i just formfrågor.

Heckscher konstaterade att oenighet om »taktikfrågor« ofta gav upphov till bittrare motsättningar än oenighet i sakfrågor. Det fanns av någon anledning en »större tvärsäkerhet« i denna typ av frågor. Enligt sin egen uppfattning, som han ännu en gång erinrade om, var en borgerlig samverkan nödvändig för att högern skulle ha möjlighet att nå politiska resultat. Det handlade om att bryta det socialdemokratiska enpartiväldet. En rad centrala frågor, där det var helt nödvändigt att borgerliga värderingar fick påverka besluten, stod på dagordningen: jordbruksfrågan, lokaliseringspolitiken, den framtida utformningen av skattepolitiken och inte minst författningsfrågan. Sett i ett vidare sammanhang hade de tre partierna en gemensam skyldighet att motverka vänstervridningen i samhället. Han såg en fara med den defaitism som präglade de båda mittenpartierna och deras benägenhet att i förväg ge upp tanken på ett borgerligt samhälle, menade Heckscher.

Heckscher försvarade sitt i valrörelsen så hårt kritiserade utspel om AP-fonderna. Det var definitivt rätt i sak och efter valet hade alltfler även inom centern och folkpartiet, som riktade så hård kritik mot utspelet under valkampanjen, medgett det: »När det gäller denna stora fråga, AP-fondernas enorma tillväxt och de nuvarande orättvisorna i ATP-systemet, som ställer 1 miljon pensionärer, änkor och invalider utanför den lagfästa tryggheten, har vi kunnat notera en något mer sansad ton efter valet. Möjligheten att i riksdagen hitta en lösning synes därför inte utesluten. För första gången har högern gått i spetsen för att lösa en stor social fråga.« Innan utspelet i Östersund hade det rått en samsyn med folkpartiet och centern. Visst kan man ändra mening, konstaterade Heckscher bittert, »men att kalla sina tidigare åsikter för extrema« var ändå väl magstarkt.

I och med att mittenpartierna efter valet bestämt sig för att institutionalisera sitt samarbete, konstaterade Heckscher att förutsättningarna för hans egen samarbetsstrategi förändrats men att detta inte påverkade den fortsatta politiken. Högern kunde för tillfället inte göra något åt att de båda partierna valde att samverka men högerns framtida handlande skulle bli avgörande för vilken riktning som mittensamarbetet tog, menade han. Om udden i samarbetet riktades mot socialdemokraterna skulle förutsättningarna för en trepartisamverkan öka. En förutsättning var att högern inte återgick till den kärva linjen, ty då skulle udden i mittensamarbetet i minst lika hög grad riktas mot högern.

De mörkblå gick till motattack. Om ett samarbete bara var möjligt genom högerns totala underkastelse var ett sådant uteslutet. Om högern skulle inleda ett samarbete var det ett oftergivligt krav att detta skedde på grundval av en politik som skiljde sig från socialdemokraternas. Mittenpolitiken betraktades som ett »plagiat« av snarare än ett alternativ till den förda regeringspolitiken. Det fanns, hävdades det, oroväckande men tydliga tecken på att den pågående vänstervridningen i svensk politik var allra mest påtaglig inom just centern och folkpartiet som tycktes vilja utmana socialdemokratin i social reformvilja. Högern skulle därför undvika ett samröre med dessa partier under rådande omständigheter. »Vi behöver en mörkblå höger mer än någonsin«, menade exempelvis Hans Wachtmeister. En lång rad instämmanden följde. I tider med stark vänstervind gällde det att den svenska statsskutan försågs med ett rejält an-

kare och detta ankare var självfallet högerpartiet. Partiets vice ordförande Leif Cassel ansåg att »de här mittenpartierna smetar så nära den socialdemokratiska kanten som de på något sätt kan komma. I den situationen anser jag att högerpartiets roll av ankarfäste är viktigare än någonsin tidigare.«

Deljusblå samlingsivrarna tog upp striden. Man förnekade inte att det blåste en vänstervind. Men frågan gällde hur man från högerns sida på bästa sätt skulle få den att mojna. Var det, frågade sig samlingsanhängarna, tillräckligt att försöka begränsa vänsterglidningen? Borde inte partiets mål vara mer offensivt? I detta sammanhang anknöt också samlingsförespråkarna till resonemanget om »ankarfästet« men valde den betydelse som ett ankarfäste har i dragkampssammanhang som utgångspunkt för sitt resonemang. I dragkampen mot socialisterna hade de borgerliga lagmedlemmarna hamnat i otakt, och eftersom dragkampsrepets vimpel – som markerade samhällsförändringen – bit för bit förflyttades mot det socialistiska hållet var det viktigt att koordinera rörelserna inom laget. För att åstadkomma en förändring i borgerlig riktning krävdes gemensamma och samordnade ansträngningar. Peder Olin från studentförbundet sammanfattade: »även om man tror att det är farligt och det kan kanske vara farligt på kort sikt att högern släpper taget lite grand längst ute i kanten i dragkampen, så är det nödvändigt att man gör det för att få ett nytt grepp för att kunna samordna rörelserna med de bägge andra partierna«.

Det förelåg med andra ord en fundamental oenighet om hur högern på bästa sätt skulle påverka samhällsutvecklingen. För dem som inte ansåg att en borgerlig samverkan var den effektivaste metoden att påverka fanns ytterligare ett tungt vägande argument: röstmaximering. Anpassningen till mittenpolitiken ansågs ha varit förödande för partiets profil och den skulle, om den fortsatte, bli det än mer. För att nå ut till väljarna krävdes ideologisk tydlighet. Om partiet på ett rakryggt och konsekvent sätt stod upp för sin egen politik skulle detta möta en större respekt och bara den som stod upp för sina värderingar var i stånd att övertyga andra.

I sitt avslutningsanförande tog Heckscher upp frågan om strategin i själva valkampanjen. Han trodde inte att det var frånvaron av skarp profil varit huvudproblemet utan uppgivenheten inom oppositionen. Det hade tidigt stått klart att det saknades entusiasm bland partiets valarbetare. Men

var det så konstigt när många ansåg att valet redan var avgjort? »Det stora problemet var att det redan i början av året kommit därhän att det fanns mycket ringa förhoppning hos alla borgerliga partier om att detta val skulle medföra regimskifte.« Betecknande för denna uppgivenhet var enligt Heckscher att det på en av folkpartiets valaffischer stått »Stärk oppositionen«. Denna affisch hade inte helt oväntat blivit föremål för skämt – »men det händer att just den sortens formuleringar uttrycker en undermedveten inställning. Och hela den uppläggning av valrörelsen som kännetecknade mellanpartierna, det rent negativa, kritiken av regeringen, icke presentationen av det egna alternativet, var enligt min mening psykologiskt förklarad av att man inte där, och kanske inte heller i högern i år, trodde att det fanns någon vinstchans. Skälet till att vi inte trodde det fanns någon vinstchans var den borgerliga splittringen.«

Heckscher anknöt därefter till de ljusblås liknelse, dragkampen. Liknelsen var behäftad med ett grundläggande fel eftersom den förutsatte att det fanns ett borgerligt lag. Det fanns inget borgerligt lag, betonade högerledaren. »En dragkamp, där man i ena änden har tre snören, och där lagetsmedlemmar är lika intresserade av att dra omkull varandra som att dra omkull motståndaren, är ju från början dömd att misslyckas. Och det var den situationen vi befann oss i.«

Slutligen bemötte Heckscher kritiken om att han varit alltför fixerad vid det borgerliga samarbetet, och att samarbete blivit ett självändamål. Så var det inte, underströk han. Samarbete var ett medel för att uppnå partiets mål: »När vi säger att politik är det möjligas konst så menar vi emellertid, och det är också väsentligt att komma ihåg, att vi inte tror att det som vi vill och det som vi hoppas att förverkliga är precis detsamma. Vi måste i förväg vara medvetna om att våra möjligheter att nå resultat, på kort sikt i varje fall, är mer begränsade än vad vi skulle önska.«

Efter partirådet ökade motsättningarna inom högern. Det hade vuxit fram ett missnöje med Heckschers insatser under valrörelsen inom den så kallade bolagshögern. På de olika företagarmiddagar som partiledningen med jämna mellanrum anordnade för att informera om det politiska läget och inhämta råd och synpunkter hade partiets strategi presenterats vid upprepade tillfällen. Även om entusiasmen inte varit helhjärtat inför Heckschers envetna satsning på en borgerlig front så hade de kretsar i nä-

ringslivet som högern rådgjorde med accepterat denna. Nu hade satsningen misslyckats. Något samarbete hade inte åstadkommits och högerns väljarmässiga kräftgång hade fortsatt. Efter valet hade misstron mot högerledaren tilltagit rejält. Alltfler av partiets främsta bidragsgivare hotade nu med att dra in sina bidrag om inte en förändring kom till stånd. Vilken förändring man konkret efterlyste var dock oklart. Att man efterlyste en uppstramning av politiken stod klart. Men ville man också byta ut partiledaren?

När Heckscher på en middag på Stallmästargården i november mötte några prominenta företrädare för industrin försvarade han sin strategi. Maktväxlingen var det enda som räknades, betonade han. Det fanns förvisso en positiv inställning till den socialdemokratiska regeringens pragmatiska politik inom näringslivet, men dels gällde det att inte underskatta de ideologiska skillnaderna mellan borgerligheten och socialdemokratin och dels riskerade den pragmatiska falangen inom regeringspartiet att trängas tillbaka när det nu blåste vänstervindar i det svenska samhället. Detta hade varit tydligt under senare tid, menade Heckscher. Partiets pragmatism bestod i en fruktan att förlora makten. Bara när regeringen kände sin maktställning hotad, var den intresserad av samförstånd med näringslivet. En borgerlig samverkan var fortfarande den enda riktiga politiska målsättningen.

Vid partistyrelsens sammanträde den 7 december meddelade Heckscher att han tänkte ställa förtroendefråga vid riksdagsgruppens första sammankomst i januari. Anledningen var att det i pressen spekulerats om huruvida Heckscher hade ett tillräckligt stöd för sin linje inom det egna partiet. *Expressen* hade rentav gjort gällande att ett partiledarskifte förestod. Heckscher framhöll att det visserligen var dramatiskt att ställa ett misstroendevotum, men det var inte nog att dementera den typen av rykten som nu var i omlopp. Det hade ingen effekt, menade han. Därför avsåg han att lägga fram en deklaration om vilka politiska riktlinjer som han ansåg att partiet skulle arbeta efter. Denna deklaration skulle riksdagsgruppen ta ställning till. Röstade man ned den skulle Heckscher avgå.

Den deklaration som Heckscher utarbetade inleddes med ett bittert konstaterande om det borgerliga samarbetet. I dagsläget, då centern och folkpartiet stod i begrepp att bygga ut och formalisera mittensamarbetet,

fanns det ingen anledning att ständigt argumentera för ett trepartisamarbete. Men för den skull kunde man inte slå sig till ro. Tanken på borgerligsamling måste hållas vid liv. I det dagliga parlamentariska arbetet, i stort och smått, innebar detta »förpliktelser för riksdagsgruppen«.

Han tänkte sig att tre principer skulle vara vägledande för riksdagsgruppens framtida hållning. För det första skulle initiativ till offentliga utredningar från andra borgerliga partier alltid stödjas, även om sådana utredningar skulle kunna tänkas komma fram till förslag som för högern framstod som »obehagliga«. För det andra borde högersledamöter i utskotten, så långt det överhuvudtaget var möjligt, försöka att nå enighet med centerns och folkpartiets representanter. Så länge dessa strävanden inte kom i uppenbar konflikt med det egna partiprogrammet skulle detta vara rättesnöret. För det tredje skulle yrkanden från annat borgerligt håll alltid stödjas i ett läge då högerns eget yrkande röstats ned. Detta skulle ske även om dessa yrkanden inte »föreföll helt godtagbara«.

Heckscher skickade deklarationen till Ivar Virgin, en av hans närmast förtrogna sedan lång tid. Virgin var dessutom gruppleadare i första kammaren och av rent formella skäl var det nödvändigt att inhämta synpunkter från denne. Virgin konstaterade att det var en drastisk åtgärd att ställa förtroendefråga. Heckscher instämde i detta men motiverade det hela med att en gruppleadare, inte minst om denne därtill var partiledare, måste ha gruppens fulla förtroende i de frågor som vederbörande uppfattade vara hjärtefrågor. Vidare fick det inte föreligga någon oklarhet om vad som var partiets politik. Som det nu varit under en längre tid fanns det en besvärande diskrepans mellan partiordförandens uttalanden och partiets riksdagsledamöters uttalanden. Detta var ett allvarligt förtroendeproblem för högerpartiet.

Virgin hade också invändningar i sak. Han avrådde å det bestämdaste att offentliggöra hur partiet skulle rösta i voteringar där partiets egna yrkanden var nedröstade. Han tog avstånd från Heckschers idé om hur utskottsarbetet skulle bedrivas. Inte heller förslaget om att stödja mittenpartiernas utredningsförslag ansåg han lämpligt. Det förutsatte att man inte betraktade utredningskrav som politiska ställningstaganden, en syn som han inte delade. Visst borde man eftersträva borgerligt samarbete, menade Virgin, men att på detta sätt ge samarbetet en helt överordnad betydelse

se var problematiskt. Varje åsiktsskillnad mellan partierna skulle framöver bli problematisk. Och det vore, skrev han till Heckscher, »politiskt självmord att utan förhandlingar, överenskommelser och utbyte av eftergifter« avstå från den egna uppfattningen. Dels skulle man ha en svag förhandlingsposition gentemot de båda andra partierna, dels skulle man förlora trovärdighet när man framträdde inför väljarna.

Virgin såg en fara med deklarationen, såsom den nu utformats. I grunden var det orimligt att begära att riksdagsgruppens ledamöter skulle följa sin partiledare så slaviskt att de inte ens i frågor som för dem framstod som utomordentligt betydelsefulla skulle få följa sitt eget samvete. Partiloyalitet var förvisso en helt nödvändig dygd, men det fanns gränser. I sammanhanget erinrade också Virgin om den irritation som fanns inom gruppen över hur Carl Göran Regnéll kunnat förena sig med den skånska samlingsrörelsen »utan påföljd«. Regnéll hade ju faktiskt valts in på en annan valsedel än det egna partiets men ändå accepterats som gruppmedlem. Att begära underkastelse av dem som inte önskade samarbete framstod mot den bakgrunden som särskilt svårt. Det handlade alldeles uppenbarligen om särbehandling.

Virgin var angelägen om att anslå en resonlig och vänskaplig ton. Heckscher hade självklart rätt att driva sin samlingslinje på ett konsekvent sätt. Men han borde också tillerkänna andra motsvarande rätt att verka för sina åsikter. Och hur nödvändigt Heckscher än ansåg att samarbete var – Virgin såg det konsekventa försöket att åstadkomma ett sådant som lovvärt – fanns det betydande risker med den strategi som Heckscher skisserade. Priset kunde bli alltför högt. Det riskerade att slå sönder mycket av det värdefulla i partiet, lojala och goda krafter skulle känna sig överkörda.

Utsikterna att få till stånd ett samarbete var alltså små men risken för att högerpartiet skulle splittras var överhängande. Virgins brev avslutades personligt:

Ta det lite lugnt de närmaste månaderna. Du är synbarligen just nu hårt pressad, nästan desperat och i ett sådant tillstånd överdriver man ju gärna [...] Läs oss, Dina närmaste medarbetare, biträda Dig med att samlagruppen kring ställningstaganden, som är gemensamma även om de inte alltid passar in precis i det schema, som Du har gjort upp för Dig. Unna Dig själv lite avspänning och vila.

Gunnar Heckschers hälsa var inte i bästa skick vid denna tidpunkt. Han led av svåra gallstensproblem och stod i begrepp att genomgå en större operation. Han oroades inför operationen, han oroades över sin ställning i partiet och han såg framför sig hur möjligheterna att åstadkomma det enligt honom helt nödvändiga samarbetet höll på att försvinna om man inte fick till stånd en genomgripande förändring i riksdagsgruppens arbetsformer.

I sina memoarer vittnar Gösta Bohman om att Heckschers stämningsläge vid denna tidpunkt var »närmast desperat« – samma uttryck som Virgin använde i sitt brev. Bohman, som var en av dem som betraktades som mörkblå, ansåg att de förslag till arbetsmetoder för riksdagsgruppen som Heckscher formulerat var stötande och vittnar i sina memoarer om den djupa splittringen i gruppen. Men det var ändå inte dessa förslag i sig som var det mest anmärkningsvärda utan själva det faktum »att han ansett behov föreligga av en så långtgående åtgärd som ett öppet förtroendevotum«. Enligt Bohman var hela idén med en deklaration ett tecken på att Heckscher tappat greppet.

När Heckscher efter julhelgen besökte Virgin i dennes slott Mariedal utanför Mariestad, lät han sig övertalas att ändra sina planer. Han skulle fortfarande lägga fram ett dokument om de riktlinjer han ansåg skulle ligga till grund för riksdagsgruppens arbete – huvudsakligen handlade det om att man skulle eftersträva borgerlig enighet så långt som det var möjligt. Han gick med på att mjuka upp de tidigare kraven, nu talade han om »rekommendationer«. Han instämde i Virgins uppfattning att ett offentliggörande av dessa »rekommendationer« inte var till gagn för det fortsatta arbetet i gruppen.

Kuppen

Dagarna innan nyårsafton frågade Heckscher ännu en gång Yngve Holmberg om inte det klokaste var att han avgick. Holmberg avrådde även vid detta tillfälle bestämt från det. Vad Heckscher inte kände till – och inte särskilt många andra heller – var att Holmberg sedan en tid tillbaka agerat bakom ryggen på sin partiledare och i det interna maktspelet inom partiet uppträtt på ett sätt som inte var särskilt lojalt gentemot partiledaren.

Holmberg hade byggt upp förtroliga relationer till såväl de mörkblå som de ljusblå. I sig var naturligtvis inte detta anmärkningsvärt, det hade varit tjänstefel av en partisekreterare att inte göra det. Men vad som däremot ter sig som aningen anmärkningsvärt är att båda dessa falanger såg partisekreteraren som en nära förtrogen vapendragare i den interna maktkampen. De ljusblå nere i fyrstadskretsen hade kunnat notera hur Holmberg ivrigt understödde och uppmuntrade den skånska samlingsrörelsen.

När Heckscher i en brevväxling med Olof Wahlgren efter sin avgång återgav sin version av händelseförloppet inför 1964 års val uppdagades att Holmberg uppmuntrat Wahlgren och andra samlingsförespråkare under hela den process som ledde fram till bildandet av MbS. »Beträffande Yngve sade han tydligen en sak till Dig och en annan till mig. Redan 1963 uppmuntrade Yngve i brev den aktivitet som jag då bedrev mot partiets högerflygel.« För oss var »detta [...] ej blott ett taktiskt tänkande, utan ett engagemang byggt på en djupt känd socialliberal övertygelse«, skriver Wahlgren. »För oss stod det klart«, skriver han vidare, att det var »de mörkblå [som] måste först och främst bekämpas för att deras högervärderingar var oss helt främmande«.

Men även de mörkblå betraktade Holmberg som en trogen vapendragare. I ett annat brev till Heckscher, även det skrivet långt efter dennes avgång från partiledarposten, berättar en av dem som tillhörde den så kallade Svärdsorden om ett hemligt möte som ägde rum i Karlstad i slutet av november denna höst. Medlemmarna i Svärdsorden hade träffats i det uttryckliga syftet att diskutera förutsättningarna för ett partiledarskifte.

Vid ett tillfälle under diskussionen frågade Erik Bergström Yngve Holmberg: »Är Du beredd att ställa upp som kandidat till partiledarposten? Yngve svarade ja utan ett ögonblicks tvekan. Som Du ser ställer det Holmbergs svar till Dig – nämnt i intervjun – i en underlig dager. Jag tror att mötet i Karlstad var ordnat på Holmbergs initiativ, för att känna sig för om hans utsikter att kandidera. Förmodligen for han därifrån rätt nöjd. Jag har mina misstankar att Allan Hernelius vid den tidpunkten var ute efter Din skalp. Men jag kan inte företa några bevis.«

Genom nära personliga relationer med ledande företrädare för de informella nätverken underblåste alltså Holmberg missnöjet hos de båda stridande fraktionerna samtidigt som han utåt sett var lojal mot sin par-

tileddare; Holmberg uppträdde också med stor förbindlighet gentemot Heckscher och blev vid två tillfällen anförtrord att ge råd om huruvida avgång från partiledarskapet var att föredra. Vidare var Holmberg den ende som stod i förbindelse med Heckscher under dennes konvalescens. På en direkt fråga från Heckscher om huruvida det inträffat »något särskilt« under hans sjukskrivningsperiod fick Heckscher det ur sanningssynpunkt något tveksamma svaret att så inte var fallet.

När Heckscher vid nyåret 1963/64 frågade sin partisekreterare till råds om sin framtid fick han som sagt det bestämda svaret att han skulle sitta kvar. Det svaret »var jag i efterhand ytterst förbannad för«, berättar han. Heckscher ansåg inte att Holmbergs deltagande i Karlstadsmötet under Svärds ledning var anmärkningsvärt i sig, som partisekreterare var det hans uppgift att i denna typ av sammanhang företräda partiet. Det anmärkningsvärda var de ståndpunkter han där intagit. Heckscher var ännu okunnig om att Holmberg vid detta tillfälle instämt i kritiken mot Heckschers ledarskap och den politiska linje som bedrivits.

Heckscher hade misslyckats med att stå utanför färgskaledebatten. Av de mörkblå betraktades han som ljusblå. Bland de ljusblå sågs han som en svag ledare som inte vågade driva en ljusblå linjen tillräckligt konsekvent. Gentemot den anklagelsen hade han vid upprepade tillfällen försökt försvara sig: »Du talar om mittenpolitiken och 'profilpolitiken'. Om du tänker efter finner Du att högern 1961–63 och även vid vårriksdagen 1964 intog en låg position och undvek profilering utom i Europa-frågan«, skriver han i ett brev till en av dessa ljusblå. Han påminner också om att »hela skuggbudgetpolitiken avvecklades« som ett led i denna strävan efter borgerligt samarbete.

Men missnöjet med ledarskapet gick inte att betvinga. I stigande grad såg de ljusblå ett partiledarskifte som positivt för sina strävanden. I Yngve Holmberg såg man en partiledare som mer konsekvent och rakryggat skulle driva frågan om ett borgerligt samarbete.

»Extrema« partivänner?

En vecka in på det nya året intervjuades Gunnar Heckscher i *Expressen*. I intervjun bekräftade Heckscher nu offentligt att han skulle ställa förtro-

endevotum i riksdagsgruppen. »Jag står och faller med detta«, förklarade han. Intervjun väckte stor uppståndelse och satte igång omfattande spekulationer om högerns ledarkris. Bland riksdagsledamöterna väckte Heckschers uttalande stor förbittring. Flera ledamöter ansåg det vara exceptionellt att en partiledare så tydligt inför offentligheten markerade en splittning mellan sig själv och den egna gruppen. Själva formen – att uttala sig om den interna oenigheten i en stor kvällstidning – ansågs i sig klandervärd. Det fanns också, hävdades det, en konstitutionell aspekt som Heckscher tycktes bortse ifrån. En riksdagsledamot var ju folkvald och hade sitt mandat från sina väljare, inte från partiledningen. Att på detta sätt bli ställd inför ultimativa krav på lydnad tedde sig mot den bakgrunden svårsmält.

Kritiken framfördes när partistyrelsen sammanträdde samma kväll som intervjun publicerades. Riksombudsmannen Nils Hellström kunde vid detta sammanträde också informera om den dystra situation som rådde inom partiorganisationen. Andan i organisationen var inte vad den borde vara, förklarade han. »Avsaknaden av en klar och otvetydig högerlinje har varit förödande [...] Förtroendet till dem som har att forma partiets politik, främst då riksdagsgruppen, är allvarligt rubbat. Jag och mina medarbetare i partiorganisationen får ständigt del av de bekymmer och den oro som våra funktionärer och förtroendemän känner.«

Trots att relationerna förgiftats ytterligare mellan partiledaren och riksdagsgruppen antogs det modifierade uttalande som Heckscher utformat. Bara några veckor efter att detta skett publicerades en ny intervju med Heckscher, denna gång i *Vecko-Journalen*. Om intervjun i Expressen gav upphov till kritik var den interna osämja som följde med denna intervju av en helt annan dignitet. Heckscher menade i intervjun att motsättningarna inom högern funnits länge men hade accentuerats i och med MbS-aktionen, som hade delat partiet i en samlingsfalang och en falang som i en samling såg början till slutet för partiets existens. Efter flera »omdömeslösa och obehärskade uttalanden från ömse sidor« hade situationen blivit alltmer olidlig, menade han. På en fråga om vad som skulle hända med högern om de båda mittenpartiernas samarbete blev så framgångsrikt att det ledde till en partisammanslagning svarade han att ett sådant parti »kanske skulle beröva högern dess framstegsvänliga element«. Kvar i partiet skulle framförallt bli sådana som »främst drivs av sina fördomar«.

Ett sådant parti skulle bli »extremt« men också »relativt stort och farligt«. Själv skulle han inte känna sig hemma i ett sådant parti.

Intervjun beseglade Gunnar Heckschers öde. Att uttala sig offentligt om att en stor del av de egna partiledermännen drevs av fördomar var inte höjden av strategiskt skarpsinne, för att uttrycka saken mildt. Många kände sig personligen förolämpade, skriver Gösta Bohman i sina memoarer. Framförallt var det »partiets fasta kärna« som ansåg sig träffad.

Heckscher hade tröttnat på det interna motståndet. Långt senare förklarade han att intervjun inte var fråga om någon oöverlagd handling. Han visste vad som stod på spel. För Heckscher var det i det läget viktigare att driva på processen åt det håll han själv förordade än att anpassa sig till den opinionskantring som tycktes vara på gång inom högerpartiet efter det dåliga valresultatet. Han insåg att det starka ordvalet var riskabelt, sett i ett kort perspektiv. Han förutsåg kritik. Men det viktiga var enligt Heckscher att han som partiledare var tydlig ifråga om den långsiktiga strävan som partiet hade. Det var den samlade borgerlighetens intressen som var viktigast, menade han. Inte högerpartiets. Och det var just på denna punkt som meningarna gick isär. De mörkblå satte på ett mer entydigt sätt det egna partiets intressen främst, och Gunnar Heckscher uppfattade det hela som att de egentligen inte var intresserade av någon maktväxling. Eller rättare sagt: de trodde inte på en sådan. Enligt den bedömning som många av de mörkblå gjorde var det osannolikt att borgerligheten någonsin skulle kunna få något avgörande inflytande. Mot den bakgrunden var det meningslöst att göra eftergifter gentemot mittenpartierna.

Efter intervjun i *Vecko-Journalen* utspelades den fortsatta händelseutvecklingen mycket snabbt. Högerpartiets tunga bidragsgivare inom näringslivet hade meddelat att de saknade förtroende för högerledaren och flera av dem hade också klargjort att de tänkte hålla inne med bidragen så länge Heckscher kvarstod på sin post. Medan Heckscher befann sig i Köpenhamn för att vila upp sig efter operationen, beslutade presidiet att ge sin partiordförande silkessnöret. Man beslutade också att via SAF-ordföranden Bertil Kugelberg ta kontakt med statsministern och »få GH placerad på plats som kunde locka honom och göra avgången naturlig«, skriver Ivar Virgin i en personlig anteckning efter ett möte med presidiet. Gamle vännen Ivar Virgin åtog sig att, så snart Heckscher blev friskförklarad,

informera denne om läget. Det var detta samtal som ägde rum torsdagen den 4 mars då Virgin tillsammans med Allan Hernelius besökte sin partiordförande på dennes kontor.

Gunnar Heckscher avgick vid högerpartiets riksstämma tisdagen den 1 juni 1965 i Stockholm. Han övertalades att stanna kvar som såväl partiledare som gruppleddare under vårriksdagen. Heckschers ställning, framhåller Bohman, »var intel lätt«. Att i viktiga debatter »företräda det parti som bett honom avgå måste ha känts motbjudande. Endast hans starka integritet kan ha hållit honom uppe.«

När det strax före partistämman 1965 uppdagades för Heckscher att Holmberg agerat bakom ryggen på honom på ett sätt som undergrävt hans ställning konfronterade han Holmberg. När frågan om hur partisekretärarens lojalitet gentemot partiordföranden ställdes möttes Heckscher av en axelryckning; Holmberg menade att han var i sin fulla rätt att agera på det sätt som skett. Han hade inte, underströk han, några personliga lojalitetsförpliktelser mot Heckscher.

Det stod vid detta tillfälle klart att Holmberg skulle efterträda Heckscher som partiledare. Heckscher ogillade starkt den lösningen och trots att han, genom att informera om hur Holmberg agerat som partisekretärare, mycket väl hade kunnat förhindra att Holmberg valdes, avstod han från att ingripa i processen. Han var angelägen att markera en skillnad gentemot det sätt Jarl Hjalmarson avgick på. Denne hade lagt sig i efterträdarfrågan – Hjalmarson ställde sig bakom Leif Cassels namn – och när Heckscher tillfrågades av partivänner om sin syn på lämplig efterträdare uttalade han med direkt hänvisning till händelserna 1961 sin principiella uppfattning: att man som avgående partiordförande inte skall lägga sig i valet av efterträdare.

När Heckscher öppnade stämman inledde han med att framföra några personliga ord:

Efter att noga ha tänkt igenom saken har jag, som ni alla vet, kommit till det resultatet att jag skall avgå från ordförandeposten. Det sker inte av trötthet eller av personliga skäl, utan på bestämda politiska grunder. Anledningen är att jag inte finner mig i stånd att fullgöra en samlande uppgift vare sig inom borgerligheten som helhet eller inom partiet. I betraktande av allt som sagts och skrivits på den punkten bör det tilläggas, att min egen bedöm-

ning därvidlag varit avgörande. Hade jag haft en annan uppfattning än denna, hade det varit inte bara min rättighet utan också min skyldighet att lämna avgörandet i stämmans händer. Men ju mer jag tänkt på saken, desto klarare har det blivit för mig att högerpartiet för närvarande – såsom valberedningen föreslagit – bör få ett helt nytt presidium. Vi behöver en grupp av människor, som i förtroendefull samverkan kan börja från början utan att belastas av sådant som inträffat tidigare.

Den avgående partiordföranden vädjade nu om samling inom partiet. Politikens innehåll beskrevs som viktigare än de personer som uppbar den. Och det var, underströk Heckscher, inte hans sak utan den nye ordförandens uppgift att ange riktlinjerna. Detta kunde dock inte hindra att han som avgående ordförande tilläts att göra »några allmänna påpekanden«. Han påminde om att högerpartiet sedan lång tid arbetade för borgerlig samverkan. En sådan var, detta var fortfarande hans bestämda uppfattning, helt ofrånkomlig om det socialistiska maktmonopolet någonsin skulle brytas. Efter ett halvår med en successivt alltmer utvecklad mittensamverkan kända sig Heckscher nu föranledd att konstatera att ett samarbete »förutsätter samling kring en politik med ett klart innehåll«. Denna politik fick »inte betingas av anslutning till socialdemokraternas initiativ«.

Hade Heckscher tänkt om? Nej, det var fortfarande viktigt med eftergifter och kompromisser för att nå ett enhetligt uppträdande inom oppositionen. Men ett parti kunde inte lägga sig platt för de övriga. Ett borgerligt alternativ måste skilja sig från den regeringspolitik som socialdemokraterna förde. Att möjliggöra för en samverkan med mittenpartierna var enligt den avgående högerledaren fortfarande den övergripande målsättningen. För att detta mål skulle vara realiserbart krävdes rättning i ledet.

Den formella delen av Gunnar Heckschers avgång var inte tillnärmelsevis lika dramatisk som den reella. Han vannlade sig att avgå med värdighet och med omsorg om det parti han tillhört i drygt trettio år. Han ångrade de hårda och tillspetsade orden från intervjuerna i början av året. Nu försökte han gjuta olja på vågorna, utan att göra avkall från sin egen principiella uppfattning.

Trots att Heckscher nu lämnade partiledaruppdraget för att bli Sveriges ambassadör i Indien förmådde han inte släppa politiken. Väl på plats i New Delhi påbörjas en omfattande korrespondens med vännen Virgin.

Mellan dessa äger, under flera års tid, ett öppenhjärtigt och förtroligt meningsutbyte rum om den politiska utvecklingen i landet, om tillståndet i högerpartiet och – inte minst – om det förflutna.

Virgin är ångerfull över den bryska avsättningen. »Jag går [ibland] och tror att en i och för sig högst naturlig misstämning gentemot mig från Din sida dröjer sig kvar. Det plågar mig för jag har alltid så beundrat och tyckt om Dig«, skriver Virgin. Med lite perspektiv på händelserna förklarar sig Virgin beredd att ge Heckscher rätt. Heckschers strategi var i princip alldeles rätttänkt, men den var i praktiken ogenomförbar med tanke på spänningarna såväl inom det egna partiet som inom borgerligheten i stort. »Möjligen skulle jag vilja tillägga att utvecklingen ytterligare har bekräftat hur riktigt Du bedömde situationen även tidigare och hur irrationellt – åtminstone skenbart – den politiska verkligheten fungerar när det så hårdhänt klämmer åt både dem som är för litet och dem som är för mycket före sin tid.«

Virgin förser fortlöpande Heckscher med politiskt skvaller och förtrolig information. Han ber om råd och får det ibland. Han berättar om de alltmer ansträngda relationerna mellan Yngve Holmberg och Gösta Bohman, som valdes till vice ordförande när Heckscher avgick 1965. »Klyftan är inte överbryggad och blir det nog heller aldrig«, konstaterar han. »Det är fortfarande en till tändarna rustad och mycket illa iakttagen neutralitet.« Virgin berättar också om högerpartiets allt sämre ekonomi. »Vi måste återbetala lån av samma storleksordning som ett års partistöd, dvs. 3½ mkr på två år. Det har inneburit hårda inskränkningar som inte gör klimatet bättre. Vi har också blivit piskade att utnyttja företagsanställning av en hel del av våra tjänstemän. Det är en föga tilltalande nödlösning.« Han berättar om rekryteringen av en ny partisekretare och karakteristiken av denne ger i sin ironiska jargong en träffande bild av den rådande tidsandan: »Bertil av Ugglas har efterträtt Sam [Nilsson, förf. anm.], en begåvad och kunnig ung man med bra karaktär men med en ärftlig belastning av det mest gräsliga slag i dagens Sverige – friherre, förmögen, farmor född Wallenberg och gift med advokaten Stenbecks dotter.«

Heckscher förklarar sig vid upprepade tillfällen sakna politiken. Det är som ett gift, skriver han i ett brev till Virgin på hösten efter sin avgång. När han på långt avstånd följer det svenska valet 1968 visar Heckscher ett ovan-

ligt starkt engagemang. Virgin tolkar detta som att Heckscher vill återvända till politiken och avråder från detta: »Vill Du skapa Dig en plattform för ett återinträde i inrikespolitiken så [...] tror jag att den väg som Du då har att gå [...] torde vara svårbanad om ens framkomlig.«

Ville Heckscher tillbaka in i den inrikespolitiska hetluften? I svensk politik är det mycket sällsynt med denna form av politisk come back. Det kan knappast råda någon tvekan om att Virgin övertolkade Heckschers engagemang. Gunnar Heckschers politiska engagemang var förvisso starkt ända fram till hans bortgång 1987. Efter sin pensionering återvände han tillsammans med sin hustru till Uppsala och flyttade in familjens gamla lägenhet på Sysslomansgatan. Fram till dess att cancer definitivt besegrade honom var han en av de mest framträdande och tongivande samhällsdebattörerna i Sverige. Han skrev flera böcker, oräkneliga debattartiklar och reste runt till moderata lokalavdelningar för att hålla anföranden. Det som lockade honom var inte det politiska maktspelet, det var själva debatten han saknade. Det var som en framstående debattör han gjort politisk karriär. Argumentationen hade varit hans livsluft. Tidigt i livet lärt lärde han sig att argumentera, men samtidigt också att respektera andras argument. Det var denna längtan efter att debattera som fört honom in i studentpolitiken och vidare in i partipolitiken.

Ett misslyckat ledarskap?

Det svåra ledarskapet

Dennabok har handlat om en »misslyckad partiledare«. Men beskrivningen kan nyanseras och problematiseras.

Högerpartiets valresultat 1964 bör ses mot bakgrund av att det politiska landskapet förändrats i samband med detta val. Dels hade ett nytt parti – Kristen demokratisk samling (kds) – bildats. Detta parti vände sig framförallt till väljare som fram till dess i huvudsak röstat på högern. Dels hade, i fyrstadskretsen, rörelsen till förmån för ett mer enhetligt framträdande mellan de borgerliga partierna resulterat i en särskild lista som med stor framgång lyckades locka till sig tidigare högerväljare. Medborgerlig samling (MbS) samlade omkring 75 procent av de röstande med högersympatier i denna valkrets.

Högern fick 13,7 procent i 1964 års val, vilket var en nedgång med 2,8 procentenheter jämfört med valet 1960 (då man fick 16,5 procent). Men 1964 års valsiffror är missvisande i så måtto att de ger en överdriven bild av partiets tillbakagång. MbS – som enbart ställde upp i fyrstadskretsen – erhöll 1,5 procent av det totala antalet avgivna röster i valet. Eftervalsanalyserna visade att detta, nationellt sett, innebar ett avbräck för högerpartiet motsvarande 1,1 procentenheter. Nästan halva den tillbakagång partiet noterade kan alltså hänföras enbart till den speciella situation som rådde i fyrstadskretsen. Därutöver fick Kds 1,9 procent av rösterna. Att ett betydande antal – sannolikt en klar majoritet – var tidigare högerväljare råder det knappast någon tvekan om, men exakt hur många är svårt att avgöra.

Också i ett annat avseende kan bilden av Heckschers misslyckade parti-ledarskap problematiseras. Högerpartiet var ett svårtsargat parti efter 1960 års val. Partiet befann sig på defensiven när Gunnar Heckscher tillträdde. Hade någon annan lyckats bättre? Om vi återvänder till vad Gösta Boh-

man och Anders Björck anser om den saken kan vi konstatera att deras åsikter går starkt isär. Björck menar att det var ett historiskt misstag att utse Heckscher till partiledare. En annan ledare skulle ha förhindrat det inbördeskrig som uppkom mellan ljusblå och mörkblå. Det är naturligtvis lätt att raljera över Björcks tvärsäkerhet eftersom naturligtvis ingen – som alltid när det handlar om kontrafaktiska förklaringar – säkert kan veta hur det annars hade gått.

Bohman gör en helt annan bedömning. Partiledarvalet 1961 skedde under en period då svårigheterna att leda partiet var större än någonsin, understryker han. Heckscher blev ett »offer för vulgärdebatten om ljusblå och mörkblå». Hur han än hade gjort skulle det ändå ha blivit fel, menar Bohman. När Heckscher valdes röstade Bohman själv på Leif Cassel, men han tror att även »Cassel skulle ha misslyckats, fastän på ett annat sätt och med andra konsekvenser«.

I detta avslutande kapitel är det två problemkomplex som står i blickpunkten. Det ena gäller ledarskapdimensionen, det andra själva den omvandlingsperiod som högerpartiet befann sig i. De båda problemställningarna hänger naturligtvis ihop. I själva verket anknyter de till den kanske allra mest omdiskuterade frågan inom samhällsvetenskapen någonsin: vilken roll spelar egentligen de enskilda politiska aktörerna för samhällsutvecklingen? Kan de alls påverka, eller är det inte så att de enskilda individerna, hur skickliga och karismatiska de än må vara, bara är obetydliga marionetter, små sprattelgubbar, i de mäktiga strukturernas osynliga nät?

Forskningen om politiskt ledarskap är eftersatt i Sverige. Det saknas förvisso inte forskning om enskilda politikers göranden och låtanden men systematisk forskning, som syftat till att åstadkomma en djupare teoretisk föreställning om ledarskap i svensk politik, har dessvärre lyst med sin frånvaro.

Den grundläggande dimensionen inom ledarskapsforskningen gäller just de politiska aktörernas autonomi. Vilket handlingsutrymme finns, hur kan de påverka detta utrymme och hur förmår de att i sin gärning utnyttja detta utrymme? Kan – för att upprepa den centrala frågeställningen inom detta forskningsområde – politiska ledare verkligen påverka utvecklingen eller är de bara obetydliga kuggar i de socioekonomiska eller kul-

turella strukturer som bestämmer ramarna för samhällsdebatten och därmed de politiska besluten? Denna historie-filosofiska fråga har stått på dagordningen lika länge som det funnits samhällsvetenskap, men något entydigt svar har inte givits.

En annan framträdande dimension inom den politiska ledarskapsforskningen gäller de kulturella variationer som finns inte bara mellan olika typer av länder utan även inom länder och mellan olika partier. Varför tenderar exempelvis vissa ledaregenskaper att uppskattas mer i vissa partier än i andra? I detta sammanhang är begrepp som partiledarkultur, ledarstil och personlig image centrala.

En generell teori om ledarskapets förutsättningar är knappast möjlig att formulera med avseende på frågan om handlingsutrymmet. Variationerna är betydande sett över tid, mellan politiska system men också inom politiska system. Det är således viktigt att närma sig frågan genom fallstudier där kontextförståelsen står i förgrunden. Det handlar om att fixera de övergripande normsystem som är relaterade till ett specifikt fall; det något subtila begreppet »politisk kultur« är således centralt. Det handlar också om att rekonstruera såväl de motivkalkyler som finns hos ledarna som de handlingsmöjligheter som står dessa till buds, samt inte minst att studera hur dessa handlingsmöjligheter utnyttjats.

Dessa båda dimensioner kommer att ligga till grund för detta kapitel. Vilket var Gunnar Heckschers handlingsutrymme som högerledare och hur användes det? Vad var det i Heckschers ledarstil som gav upphov till kritik?

Som framhållits var Heckscher en utpräglad intellektuell politiker. Det är förvisso inte ovanligt med intellektuella i politiken. Det förekommer även att intellektuella blir politiska ledare. Men det är mindre vanligt att intellektuella blir framgångsrika när de beträder sådana uppdrag; Heckschers misslyckande är i det avseendet inte unikt. I sammanhanget finns anledning att koppla samman denna ledarstil med de partikulturella förutsättningarna. Inom den svenska högern introducerades tidigt en rollfördelning mellan pragmatiker och intellektuella, konstaterar Nils Elvander i sin avhandling om Harald Hjärne. Som idéströmning skapades den svenska konservatismen i allt väsentligt av konservativa akademiker, särskilt Hjärne och andra universitetsprofessorer utövade ett stort ideologiskt

inflytande. Men högerens praktiska politik utformades av män med ett helt annat kynne: av »teoretiska pragmatiker« som Erik Gustaf Boström och Arvid Lindman. De tog befälet över partiet medan de intellektuella ställdes utanför maktens sfär. I detta avseende skiljde sig högern från de övriga partierna, där de ledande ideologerna – »teoretikerna« – oftast också återfanns i de ledande maktpositionerna.

De intellektuella inom högern har alltså ofta hänvisats antingen till expertrollen eller till att spela framträdande roller inom idédebatten. Med valet av Gösta Bagge till partiledare – han var professor i nationalekonomi – bröts detta mönster. Heckscher var således inte den förste »intellektuelle« högerledaren – om man för enkelhetens skull använder en grov sociologisk definition och sätter likhetstecken mellan att vara en högt utbildad akademiker och att vara intellektuell. Men det är värt att notera den speciella och delvis särpräglade tradition som funnits inom den svenska högern. De intellektuella inom partiet har ofta setts med misstro. De har stämplats som »teoretiker«, goda analytiker men i allmänhet oförmögna att få saker uträttade. Heckscher ansågs ha brustit just i handlingskraft: han hade klargjort vad han ville åstadkomma men han förmådde inte att i handling åstadkomma de uttalade målen. Hans öppna resonerade stil skapade osäkerhet och förvirring och kritik framfördes mot hans sätt att leda sammanträden; han var – sades det – seminarieledare snarare än partiledare.

Eftersom kritiken var återkommande hade Heckscher naturligtvis anledning att fundera på dessa frågor. Strax innan sin avgång fick han tillfälle att mer systematiskt utveckla sina tankar om saken. Heckscher hade nämligen i egenskap av statsvetarprofessor med erfarenhet av politiskt arbete inbjudits att hålla ett anförande vid University of Texas just på temat »The role of the intellectual in politics«. Heckscher menade i detta föredrag – som sedermera omarbetades till en artikel – att det finns svårigheter för de intellektuella som deltar i politiken på samma villkor som andra politiker, och särskilt för dem som blir ledare.*

* Heckscher talade rent generellt om de problem som möter den intellektuelle i politiken. Det råder emellertid ingen tvekan om att han hade sina personliga erfarenheter som utgångspunkt. Några konkreta exempel med hänvisning till egna erfarenheter fanns dock inte, varken i själva anförandet eller i artikeln.

Problemet att vara entydig

Det mest kännetecknande för en intellektuell är förmågan att se ett spörsmål från en mängd olika perspektiv och att med kritiska ögon se svagheterna i alla ståndpunkter – även den egna. Detta kan i värsta fall leda till handlingsförlamning. I många fall innebär det en svårighet att bestämma sig för en handlingslinje och att sedan konsekvent hålla sig till den. När det finns flera konkurrerande principer att förhålla sig till försvåras ett konsekvent handlande.

Svårigheten kretsar kring hur man förhåller sig till målkonflikter. I Heckschers fall ställdes han inför uppenbara målkonflikter. Han var visserligen starkt övertygad om riktigheten i den långsiktiga strategi han själv förfäktade. Det primära var att bryta socialdemokratins dominans och detta kunde ske endast om de borgerliga åstadkom ett fast samarbete. Men ett samarbete fordrade särskilt stora eftergifter från just högerpartiet. Det innebar avsteg från de sakpolitiska ståndpunkter Heckscher själv förfäktade, men en realpolitik av detta slag var ändå motiverad med hänsyn till det övergripande målet. Vid flera tillfällen gjorde emellertid Heckscher avkall från den egna övertygelsen när det gällde detta övergripande mål – det mest uppmärksammade avsteget var hans utspel i pensionsfrågan i juni 1964. Därmed agerade han på ett sätt som inte var till gagn för relationerna till de båda mittenpartierna. Framförallt var relationen till centerpartiet föremål för återkommande påfrestningar, inte minst utrikespolitiskt.

Handlingsutrymmet för Heckscher var från början starkt beskuret på grund av intern oenighet. Oenigheten förhindrade ett genomförande av strategin. Som partiledare hade Heckscher det yttersta ansvaret för partiets sammanhållning. Om han alltför ensidigt drivit sin egen linje hade motsättningarna inom partiet blivit så stora att partiet spruckit. Det gällde därför att argumentera väl för den egna uppfattningen, vilket Heckscher onekligen gjorde, men framförallt krävdes att de eftergifter som gjordes föll väl ut och ledde till motsvarande anpassning från mittenpartiernas sida. Så skedde dock inte, och därmed undergrävdes förutsättningarna för Heckschers strategi.

Målet att bibehålla den interna enigheten stod således i konflikt med målet om en maktväxling. Denna målkonflikt blev allt tydligare med ti-

den och Heckscher drabbades av villrådighet, den intellektuelles svårigheter i det politiska livet. Detta var särskilt tydligt i anslutning till MbS-aktionen. I grunden var Heckscher positiv till initiativet men satte partisammanhållningen högst och tog avstånd från MbS.

I andra frågor var det uppenbart att Heckscher – på det sätt som han själv resonerade om i sitt föredrag – såg såväl invändningarna mot sina egna resonemang som förtjänsterna i motståndarnas. När det exempelvis gällde den ständigt återkommande frågan om alliansfrihetens innebörd visade han i rollen som statsvetare, när han talade om den svenska neutralitetspolitikens grundvalar inför utländska auditorier, upp en förståelse för denna politiska doktrin. Denna förståelse måste varit en hämsko för honom i de inrikespolitiska debatterna om neutralitetspolitiken.

När det gällde det berömda ATP-utspelet i 1964 års valkampanj var hans förståelse betydligt mindre för de invändningar hans utspel mötte. Hans besvikelse var stor över Hedlund och Ohlin. De argument han anförde i Östersundstalet var identiska med dem som de båda mittenledarna tidigare uttryckt. Det är det svårt att frigöra sig från intrycket att Heckscher tröttnade en aning på de tendenser till anti-intellektualism som finns i politiken efter ha fått utstå den kaskad av illvillig kritik som följde.

Att sky det förenklade

Heckscher pekade i sitt anförande vid Texasuniversitet på ytterligare några svårigheter som möter den intellektuelle i politiken. Den mest påtagliga svårigheten gällde oförmågan att förenkla. För en politisk ledare var detta centralt, framhöll den luttrade högerledaren. På denna punkt kände Heckscher ett främlingsskap inför politiken, som en genuint intellektuell person tenderade han att systematiskt sky förenklingar. Det var sannolikt detta förhållande som Gösta Bohman åsyftade när han framhöll att Gunnar Heckscher var »alltförärlig». Att talamot »bättre vetande», tycks Heckscher mena, är förknippat med särskilda svårigheter för den intellektuelle. Särskilt när man är partiledare krävs en förmåga att förenkla budskapet. Men också att visa en stark övertygelse. För den som har ett intellektuellt förhållningssätt är detta ofta svårt: problemställningarna är invecklade och verklighetsbedömningarna måste nästan alltid nyanseras även

när de kommer till stånd utifrån en fast grundval av värderingar, förklarade Heckscher. Därifrån, fortsatte han, »är steget inte långt till insikt om att ingen av två eller flera politiska motståndare har vare sig helt rätt eller helt orätt. Och den insikten kan möjligen minska politikerns förmåga att övertyga de tveksamma, liksom den kan undergräva förtroendet hos medarbetare och andra meningsfränder.«

Heckscher var en hängiven beundrare av Jarl Hjalmarson som politisk kommunikatör. Hjalmarson hade just det som Heckscher ansåg att han själv saknade: förmågan att slagkraftigt förenkla komplicerade frågeställningar, att renodla argumentationen så att den blev lättillgänglig för de många människorna. När Heckscher jämförde sig själv med företrädaren konstaterade han att Hjalmarson var så långt ifrån den intellektuella, frågande politikertypen man överhuvudtaget kunde komma. Hjalmarson »tvekade inte ett ögonblick utan förmedlade ett intryck av oerhört stark övertygelse«. Heckscher beundrade denna märkliga förmåga hos sin företrädare. Samtidigt insåg Heckscher att han för sin egen del inte kunde uppträda på det sättet. På gott och ont var han en gång för alla en politiker som i intellektuell anda resonerade och problematiserade hellre än proklamerade. Han var vetenskapsmannen som blev politiker och han förblev vetenskapsman i sin attityd när han var politiker.

De bästa exemplen på hur Heckscher skydde förenklingar finns från tiden innan han blev partiledare. När han framförde tesen om den egendomsägande demokratis välsignelser gjorde han det ibland på ett sätt som antydde distans från den högstämda och reservationslösa retorik som präglade många andra högerpolitikens framställningssätt. Således betonade han den risk som fanns med att människor fick bestämma alldeles på egen hand hur det växande välståndet skulle användas. Alltför många skulle antagligen lägga pengarna på annat än pensionssparande, trodde Heckscher. Ett visst mått av styrning från statens sida krävdes, menade han.

Bortom det dagsaktuella

En ytterligare svårighet för de intellektuella vi politiken gällde enligt Heckscher den benägenhet som ofta finns bland dessa att se bortom det dagsaktuella. Intellektuella politiker uppehåller sig, menade han, gärna vid frå-

gor som ännu inte är mogna för ett politiskt avgörande. Men detta problem kan naturligtvis också beskrivas i positiva termer: ett framgångsrikt ledarskap skall ju få partimedlemmar och väljare att höja blicken bortom det vardagliga. Det skall vara meningsskapande och visionärt. Men det Heckscher i detta sammanhang avsåg var den ofta upprepade åsikten att intellektuella tenderar att vara dåliga realpolitiker och därför kan uppfattas som politiskt naiva.

I politiken är det inte nog med att ha rätt, man måste ha rätt vid rätt tidpunkt. Den intellektuella har ofta rätt för tidigt. Vanan att analysera, att se problemen på lång sikt, gör att tankarna leder bortom det dagsaktuella. Därför kan intellektuella framstå som verklighetsfrämmande.

Två exempel kan illustrera hur Heckschers intellektuella läggning ledde honom in i en fälla av det slag som här åsyftas. Utom varje tvivel var hans starka och visionära Europaengagemang något som inte låg i takt med opinionen. Inte ens inom högerpartiet fanns något egentligt engagemang i frågan.

För Heckscher själv var frågan utomordentligt central. Han hade lärt känna Europarörelsens främsta aktivister, förstod deras motiv och menade att ett intimt samverkande Europa var en nödvändig förutsättning för fred och stabilitet och för en stark ekonomisk utveckling. Ur politisk-strategisk synvinkel var dock hans vision snarare kontraproduktiv. I det svenska samhället var man stolt över den svenska modellen. De båda grundkomponenterna i denna modell – den svenska välfärden och den svenska neutraliteten – ansågs av många som hotade för den händelse Sverige blev medlem i EEC. Det fanns en känsla av att Sverige låg steget före resten av Europa.

Det andra exemplet på hur Heckscher var alltför engagerad i en fråga som partiet ännu inte var riktigt mogen för är det borgerliga samarbetet. Tanken på borgerligsamarbete hade visserligen funnits långt innan Heckscher blev medlem i högerpartiet, men den hade aldrig givit upphov till något konkret handlande. Det Heckscher gjorde framstår med facit i hand som fullt rimligt. Högerpartiet var politiskt marginaliserat efter att ha bedrivit en kärv profilpolitik. Det krävdes en anpassning till mittenpolitiken för att partiet skulle accepteras som en samarbetspartner. Det som gjordes för att åstadkomma samarbete under Heckschers ledning gjordes

också av såväl Yngve Holmberg som Gösta Bohman. Under den senares ledning blev också moderaterna en integrerad del av det borgerliga blocket på det sätt som Heckscher avsett. I några avseenden var det enklare för Bohman än det varit för Heckscher. För det första hade det gått längre tid och det framstod som än mer viktigt att få till stånd ett regeringsskifte. Att lyckas med den saken underlättades för övrigt högst väsentligt av enkammarriksdagens införande; nu kunde inte längre socialdemokratin räddas kvar vid makten av sin eftersläpande förstakammarmajoritet. För det andra hade Bohman ett enigt parti bakom sig. Han hade också en stark förankring i den mörkblå falangen. Att göra eftergifter var helt enkelt lättare för Bohman eftersom denne i motsats till Heckscher av alla uppfattades som en »riktig högerman«. Bohman kunde således inte misstänkas för att svika partiets grundläggande trossatser. Det finns en speciell psykologi i detta som Heckscher själv uppehöll sig vid när han i efterhand analyserade sitt misslyckande att samla sitt parti bakom en samverkansstrategi.

Det finns också exempel på hur Heckschers visionära och framåtblickande läggning rönt framgång. När han kom in i partipolitiken ägnade han sig i betydande grad åt idédebatt. Detta gav honom en plattform inom partiet. Hans ställning inom högern stärktes också efter den uppmärksammade framtidsdebatten med Wigforss innan 1960 års val.

Känsla och distans

Heckscher pekade slutligen på ytterligare ett problem för den intellektuelle i politiken: att lyckas hitta den rätta avvägningen mellan känsla och distans. Vad som framförallt är kännetecknande för en intellektuell är den analytiska förmågan och en sådan förutsätter närmast per definition en förmåga att hålla det känslomässiga på avstånd. Det finns därmed en risk att en intellektuell politiker, med sin analytiska framtoning, uppfattas som kylig och distanserad. Detta kan skapa ett avstånd, inte minst till de egna meningsfränderna. Att det samtidigt möjligen kan innebära att meningsmotståndare upplever vederbörande som saklig och förnuftig är till föga tröst. I politiken skadar det förvisso inte att vara respekterad av motståndaren, men politikens hårdvaluta är röster och inte respekt från meningsmotståndare.

Tre exempel på hur avvägningen mellan känsla och distans kom till uttryck under Heckschers partiledarskap kan nämnas. För det första var han fullständigt medveten om att han saknade sin företrädares folklighet och politiska intuition. När han som nyvald partiledare tackade stämmodelegaterna för förtroendet framhöll han skillnaderna mellan sig och Hjalmarson. Han var den han var, betonade han. Han var präglad av sin vetenskapliga bakgrund och det var lönlöst för honom att försöka kopiera Jarl Hjalmarson.

För det andra var Heckscher respekterad av sina politiska motståndare. Relationerna till de ledande socialdemokraterna var utomordentligt goda under hela den tid som Heckscher ledde högerpartiet. Heckscher uppfattades som just saklig och förnuftig. När han avgick var det en enkel uppgift för regeringen att erbjuda Heckscher en bra reträttpost.

För det tredje visar Heckschers uppträdande i samband med den traumatiska avgången att han hade förmågan att anlägga ett kyligt analytiskt perspektiv på det händelseförlopp i vilket han själv varit huvudpersonen. Detta är omvittnat av de inblandade, framförallt av Ivar Virgin. Det anförande Heckscher höll inför förtroenderådet och riksdagsgruppen styrker detta intryck. Anförandet var sakligt och avskalat och påminde i tonen om en föredragning av ett sakpolitiskt ärende vilket som helst.

Dock finns en reva i mönstret. Heckschers uppträdande efter partirådet i oktober 1964 var onekligen besynnerligt. De intervjuer han gav om det politiska läget, först i *Expressen* och sedan i *Vecko-Journalen*, väckte stor och berättigad förvåning. Han förklarade att han skulle ställa förtroendevotum i riksdagsgruppen, och att han skulle avgå om det inte blev rättning i leden. I sak var inte detta någonting konstigt. Heckscher saknade ju ett tydligt stöd i den egna riksdagsgruppen vilket påverkade hans auktoritet. Han kunde inte företräda högerpartiet med den kraft som behövdes i en svår situation. Mittenpartierna visste att Heckschers kompromissvilja inte var förankrad i högerpartiet. Följaktligen fanns det skäl att ställa förtroendefråga. Det som var anmärkningsvärt var att Heckscher valde att gå ut offentligt med denna plan. Att överhuvudtaget kommentera interna motsättningar i medierna kan sägas vittna om bristfälligt omdöme, men att därtill meddela denna drastiska (men förståeliga) åtgärd om förtroendevotum innan riksdagsgruppen fått information gjorde det hela än

mer dramatiskt. En tolkning är att Heckscher ville sätta press på sin riksdagsgrupp genom att gå ut offentligt. Resultatet blev dock snarare det motsatta: kritiken i riksdagsgruppen tilltog i styrka. När han sedan uttalade sig om att det fanns extrema grupper inom högerpartiet som drevs främst av sina fördomar var i praktiken förutsättningarna att sitta kvar som partiledare obefintliga. I den intervjun brändes broarna till de mörkblå.

Att Heckscher agerade omdömeslöst och därtill under stress är omvittnat. Virgin försökte hålla honom tillbaka. Han vädjade till Heckscher att »ta det lite lugnt«. Bohman är övertygad om att Heckscher oroades över den förestående operationen. Denna oro i kombination med smärta kunde ligga bakom Heckschers märkliga uppträdande.

Det irrationella uppträdandet är viktigt att betona. Det är under stress som det politiska ledarskapet sätts på de riktigt svåra proven. Den amerikanske statsvetaren Fred Greenstein har i en studie av olika presidents politiska ledarskap tagit sin utgångspunkt i ett resonemang som ursprungligen utvecklades av Max Weber. Weber talade om »den stränga kontrollen över själen« som en nödvändig förutsättning för framgångsrikt ledarskap. Vad som Weber avsåg var en form av emotionell intelligens. I Greensteins undersökning handlar det om i vad mån som olika presidenter har förmåga att hantera sina känslor. Om de låter sig domineras av känslorna förminskas ledarskapet. Man kan konstatera att det inte var möjligt att kontrollera sina känslor för Gunnar Heckscher, månaderna efter det svidande valnederlaget. Oron för den kommande gallstensoperationen var rimligen en bidragande orsak till hans uppträdande.

Högers statsvetarprofessorer

Gunnar Heckscher var den siste i en lång rad av statsvetarprofessorer som blev framstående högerpolitiker. Runt sekelskiftet hade Oscar Alin, Rudolf Kjellén och Simon Boethius varit riksdagsledamöter. Därefter hade Heckschers läromästare från Uppsalatiden, Georg Andrén, som sedermera blev professor i Göteborg, liksom företrädaren på Hiertaprofessuren Elis Håstad, suttit i riksdagen. Samtliga professorer blev inflytelserika opinionsbildare, men av dessa sex var det endast Heckscher som hamnade på en riktigt framträdande befattning inom politiken.

Nils Elvander konstaterar att samtliga av dessa konservativa statsvetarprofessorer på en gång blev både lysande och misslyckade som politiker: »Lysande som idédebattörer och analytiker, oskuldfulla och valhända som taktiker och organisatörer.« Samtliga – inte minst Heckscher som ju var den som ur karriärsynpunkt var den som gick längst – fick »i rikt mått vidkännas den intellektuelles vedermödor i politiken«.

Det var kring dessa självupplevda vedermödor Gunnar Heckschers anförande om de intellektuella i politiken kretsade. När han i en uppsats i Statsvetenskaplig Tidskrift följde upp frågeställningen var hans slutsats pessimistisk: svårigheterna för de intellektuella var enorma i det politiska livet eftersom de egenskaper som värdesattes där i viss mån var väsensfrämmande för de intellektuella. En sak var att »de slagordsmässiga och förenklade formuleringar som en politiker måste använda för att nå en bredare allmänhet« inte överensstämde med ett vetenskapligt språkbruk. »Det är inte så farligt. Det går att välja olika uttryckssätt för de olika saker som skall uttryckas.« Men när det gäller innehållet fanns det allvarligare problem. Ett samvetsgrant vetenskapligt studium kunde ju inte bara visa att en viss ståndpunkt, till vilken man själv eller meningsfränderna anslöt sig, var logiskt osammanhängande eller oförenlig med andra mål. Hur gjorde man då? Heckscher avslöjade att han vid flera tillfällen hamnat i sådana situationer, kanske bidrog hans omtalade »ärlighet« till detta.

För den som agerar med intellektualismen som rättesnöre i politiken infann sig således risker. Till detta lade Heckscher det förhållandet att den intellektuelle vanligen inte var särskilt representativ för sina väljare:

Den grundläggande skillnaden mellan hans inställning och hans väljares kan döljas, men aldrig avlägsnas. Plötsligt befinner han sig i ett läge, där hans inställning inte harmonierar med de egna meningsfrändernas. Detta problem skärps ytterligare därigenom att det i många samtida samhällen finns en tendens till anti-intellektualism till följd av jämlikhetskravet. Det finns dem som betraktar vanan att tänka nästan som en last. De menar att en hederlig medborgare inte behöver någonting annat än sin instinkt för att skilja mellan vad som är rätt och fel. Visar inte den som håller på med analys och omsorgsfullt registrerar nyansskillnader, att det därigenom är någonting fel med hans instinkt och således också hans hederlighet?

Gunnar Heckscher var alltså pessimistisk och han konstaterade att det glesnat i leden av intellektuella i politiken. Han räknade upp en lång lista med

professorer, som tidigare varit framstående politiker: Hjalmar Hammar-skjöld, Pontus Fahlbeck, Harald Hjärne, Rudolf Kjellén, Nils Edén, Ernst Trygger, Nils Alexandersson, Östen Undén, Vilhelm Lundstedt, Nils Wohlin, Simon Boethius, Gösta Bagge, Georg Andrén och Bertil Ohlin.

Ibland kan den analytiska förmågan – intellektualismens grundkriterium – vara en tillgång. I Bertil Ohlins fall var det uppenbarligen så, kan man tycka. Ohlin betraktas som en av de främsta borgerliga ledargestalterna någonsin. Men inte heller i Ohlins fall var det helt problemfritt att som intellektuell beträda den politiska arenan. Sven-Erik Larsson beskriver i sin biografi om Ohlin hur denne i viss mån var vad Larsson kallar en »främmande fågel« i det politiska livet. Den legendariske folkpartiledaren blev aldrig helt förtrogen med det politiska spelet, skriver Larsson. I motsats till ärkerivalen Tage Erlander, som redan inom studentpolitiken introducerades i de politiska umgängesformerna och som där lärde sig det politiska språket, var han en novis när han inträdde i politiken och han blev aldrig lika komfortabel med de politiska spelreglerna som dem som tidigt kom in i politiken. Han kände en ständig osäkerhet, trots framgångarna. Larsson skriver: »En bidragande orsak till Ohlins osäkerhet var att han hade föga av den politiska intuition som underlättar ställningstagandet i en valsituation med flera möjligheter. Han kunde skickligt redovisa argument för olika lösningar, men i valet mellan dessa blev han alltför beroende av närståendes råd och partipolitiska uppfattningar om det politiskt korrekta.»

Beskrivningen stämmer in på Gunnar Heckscher i minst lika hög grad som den gör på Bertil Ohlin. Att Ohlin i motsats till Heckscher betraktas som en framgångsrik partiledare är en annan sak och visar att det inte a priori måste vara så att intellektuella misslyckas i politiken.

Mellan mörkblå och ljusblå i en omvandlingsprocess

Kanske även Gunnar Heckscher hade kunnat bli framgångsrik som partiledare om han fått chansen under andra förutsättningar. Men att leda högerpartiet under den tid det ankom på Heckscher att göra det var ingen enkel uppgift. Partiet befann sig i brant nedgång efter ett utomordentligt framgångsrikt decennium. Förlusten i 1960 års val var tung. I det extra

andrakammarvalet 1958 hade partiet på nytt blivit störst inom oppositionen. Under Jarl Hjalmarsons ledning hade partiet inte bara fått ett kraftigt ökat väljarstöd utan även – till stor del som en följd av detta – ett starkt ideologiskt självförtroende. Allt tydde på fortsatt uppgång. Förväntningarna hade varit stora inför 1960 års val och den stora tillbakagången kom som en chock. Intern kritik riktades mot valkampanjen och mot den politiska kurs partiet slagit in på under slutet av 1950-talet. Motsättningar mellan de mörkblå och ljusblå kom i dagen.

Under denna tid förändrades också politikens förutsättningar drastiskt. När det i slutet av 1950-talet stod klart att televisionens genombrott var nära förestående, uppstod en oro bland partistrategerna. Vad innebar det att medborgarna genom det nya bildmediet snart, i sina egna vardagsrum, skulle möta sina politiker på ett helt annat och mer intimt sätt än vad som tidigare varit fallet? Vilka krav skulle komma att ställas på de politiska ledarna? Gunnar Heckscher blev partiledare året efter TV:s genombrott i valkampanjsammanhang. Lika lite som Hjalmarson lyckats i TV, lyckades Heckscher. Hans akademiska framtoning låg honom i fatet.

Det var inte bara TV:s genombrott som förändrade förutsättningarna för partiernas opinionsbildning. Fram växte nu en mer granskande och ifrågasättande journalistik. Det är möjligt att detta inte var till gagn för Heckscher. När Bohman skriver att Heckscher var alltför ärlig är detta en iakttagelse som är viktig att koppla samman med den förändrade journalistiken. Heckscher svarade ärligt och uttömmande på frågorna från journalisterna. Och inte bara det: Heckscher nöjde sig inte alltid med att svara på frågorna, han tänkte högt, prövade sina tankar även i mötet med journalister, på det lekfulla och ibland också ansvarslösa sätt som akademiker ofta gör. Det var helt enkelt naturligt för honom att göra det, fostrad som han var i den vetenskapliga världen. Han fick också utstå kritik från sina partikamrater för att han var alltför öppen när det gällde att inför allmänheten redovisa de olika strategiska överväganden han gjorde.

Det är värt att notera att den ordknäppe centerledaren Gunnar Hedlund klarade sig betydligt bättre i det nya medielandskapet än Heckscher. Centerledaren hade ett sätt att besvara frågor som dolde lika mycket som det avslöjade om hans avsikter. I det avseendet var han högerledarens raka motsats. Några vidlyftiga reflektioner låg inte för honom.

Heckscher blev högerledare under en period då det gamla Sverige ömsade skinn. Nya värderingar växte fram i de etablerade demokratierna, särskilt bland de unga. Vördnaden för det gamla samhällets normer och institutioner stod allt lägre i kurs, konventioner och auktoriteter ifrågasattes. Att vara ledare för ett konservativt parti var inte en avundsvärd uppgift under denna modernitetens högperiod, med framstegstro och rationalitetstilltro som kännetecken. Inom högern fanns en stark värde-konservativ opinion som ansåg att partiet åsidosatte arvet från kristendomen och att man bättre borde stå emot de nya strömningarna. Det missnöje som alstrades när denna opinion inte upplevde sig få gehör resulterade under Heckschers ordförandetid i en ny partibildning: kristen demokratisk samling.

Det är mindre vanligt att misslyckade ledare blir föremål för biografier. Inom den forskning som finns om politiskt ledarskap är det nästan uteslutande de framgångsrika ledarna som lyfts fram. Men ett misslyckande kan framstå som minst lika intressant som ett triumfatoriskt segertåg, om man är intresserad av att på en djupare nivå förstå betingelserna för politiskt ledarskap.

Varför misslyckades Heckscher? Man måste till att börja med ännu en gång erinra om att högerpartiet befann sig i ett kristillstånd efter 1960 års val och att partiets kris kom att förvärras genom de djupa interna motsättningarna. Det är, alldeles oavsett vem som varit partiledare under denna period, svårt att föreställa sig att högern hade undgått dessa motsättningar. De båda falangerna stod långt ifrån varandra. De var inte överens om de övergripande riktlinjerna för partiets politik. Om den kärva linjen fortsatt skulle de ljusblå revolterat på precis samma sätt som de mörkblå nu revolterade mot Heckscher.

Vid sidan av denna strukturella bakgrundsförklaring finns emellertid anledning att anknyta till den kritik som riktades mot själva det ledarskap Heckscher utövade. Heckscher anklagades för otydlighet, inkonsekvens och handlingsförlamning. Samtidigt fanns de som fann honom alltför tydlig och konsekvent – allt beroende på hur man bedömde den samarbetspolitik han förde. Missnöjet bland de ljusblå grundade sig på att alltför lite händesom förde politiken närmare ett borgerligt samarbete. Heck-

scher ansågs sakna den handlingskraft som krävdes för att bidra till att ett sådant samarbete kom till stånd. För att detta skulle vara möjligt var det, menade de, nödvändigt att i handling demonstrera sin kompromissvilja, inte blott tala om den.

Vidare kopplade Heckscher sin kompromissvilja till krav på ömsesidighet i detta avseende; Heckscher ansågs därmed ha torgfört en inkonsekvent linje som skapade osäkerhet inte bara bland de egna meningsfränderna utan också inom de tilltänkta samarbetspartierna.

Missnöjet bland de mörkblå var av rakt motsatt karaktär. Heckscher ansågs ha drivit kravet på samverkan på ett alltför konsekvent sätt. Samtidigt hade detta inneburit att han – i sin iver att anpassa högerens politik till mittenpartiernas – blev otydlig när han företrädde högerpartiet inför väljarna. Redan när han valdes riktades det anklagelser mot honom för att han egentligen inte var någon »riktig högerman«. När han som partiledare intog en låg profil och försökte närma sig centern och folkpartiet fick dessa kritiker vatten på sin kvarn.

När man i efterhand rekapitulerar ett händelseförlopp är det ofta lätt att identifiera misstag som på ett avgörande sätt bidragit till ett visst utfall. I ett sådant förklaringschema ligger inte nödvändigtvis ett metodologiskt ställningstagande; man kan helt enkelt konstatera att en viss handling utlöst ett förlopp som i annat fall inte skulle ha ägt rum. Med facit i hand är det också i allmänhet lätt att peka på hur de inblandade aktörerna borde ha gjort för att åstadkomma ett bättre utfall. När det gäller Gunnar Heckschers misslyckande som partiledare är det några egendomliga uttalanden av honom under en för högerpartiet mycket traumatisk period som kom att få en avgörande inverkan på händelseförloppet. Men det vore fel att säga att det var dessa specifika uttalanden som var avgörande i en mer grundläggande mening. Förr eller senare hade nog Heckscher ändå tvingats avgå som partiledare, oavsett om han gjort dessa uttalanden eller inte. De påskyndade processen, men de var inte avgörande.

Heckschers ledarskap har alltså varit föremål för kritik, såväl under den tid när han var partiledare som efteråt. Samtidigt är det svårt att säga vad han skulle ha gjort annorlunda för att det skulle ha varit möjligt för högeren att vända den nedåtgående trenden. Möjligen skulle högerpartiet ha fått fler röster i 1964 års val om partiet inte anpassat sin politiska fram-

toning till mittenpartierna i den utsträckning som nu skedde. Om detta kan man bara spekulera. Men då hade å andra sidan utsikterna för en borgerlig regering varit ännu mindre. Och det var att få till stånd en sådan som var Gunnar Heckschers övergripande ambition.

Litteratur

- Albinsson, Per (1986). *Skiftningar i blått. Förändringar inom Moderata Samlingspartiets riksorganisation 1960–1985*. Lund Political Studies, nr 46.
- Andrén, Nils (1985). »Säkerhetspolitikens grunder och enighetens gränser«, i *Fred och säkerhet 1984–85*. Stockholm: Utrikespolitiska institutet.
- Bergstrand, Mats (2002). *Bakom lyckta dörrar. En bok om Anders Björck*. Stockholm: Jure.
- Bjereld, Ulf (1997). *Hjalmarsonaffären. Ett politiskt drama i tre akter*. Stockholm: Neréus & Santérus förlag.
- Bohman, Gösta (1983). *Så var det*. Stockholm: Bonniers.
- Bäck, Mats & Tommy Möller (2003). *Partier och organisationer*. Sjätte upplagan. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Cassel, Leif (1973). *Så vitt jag minns*. Stockholm: Askild & Kärnkull.
- Di Palma, Giovanni (1990). *To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transition*. Berkeley: University of California Press.
- Drangel, Louise (2002). »Välfärdsstaten grundläggs – högern och 1913 års folkpension«, i Nilsson, Torbjörn (red.), *Anfall eller försvar. Högern i svensk politik under 1900-talet*. Stockholm: Santérus förlag.
- Elvander, Nils (1961). *Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- (1987). »Gunnar Heckschers glädjefyllda puritanism.« *Svenska Dagbladet* den 25 november 1987.
- Erlander, Tage (1976). *Tage Erlander 1955–1960*. Stockholm: Tidens förlag.
- Esaiasson, Peter (1990). *Svenska valkampanjer 1866–1988*. Stockholm: Publica.
- Esaiasson, Peter & Nicklas Håkansson (2002). *Besked ikväll! Valprogrammen i svensk radio och TV*. Stockholm: Stiftelsen etermedierna i Sverige, nr. 19.
- Flam, Harry (2003). »Eli F. Heckscher on Assimilation and Zionism«. Anförande vid Handelshögskolans symposium om Eli Heckscher. Stockholm, 2003.
- Gustavsson, Jakob (2002). »Välstånd och autonomi: ett historiskt dilemma«, i Johansson, K.-M. (red.), *Sverige i EU*. Andra uppl. Stockholm: SNS förlag.
- Greenstein, Fred. I. (2000). *The Presidential Difference: Leadership Style from Roosevelt to Clinton*. New York: Free Press.
- Hadenius, Stig (2002). *Svensk politik under 1900-talet. Konflikt och samförstånd*. Femte uppl. Stockholm: Tiden.
- Hague, Rod, Martin Harrop & Breslin Shaun (1998). *Comparative Government and Politics. An Introduction*. Fjärde uppl. London: MacMillan Press Ltd.
- Heckscher, Gunnar (1933). *Konung och statsråd i 1809 års författning. Regeringsmaktens*

- inre gestaltning under det nya statsskickets första halvsekel*. Uppsala: Skrifter utgivna av statsvetenskapliga föreningen i Uppsala, nr 3.
- (1936). »Om vetenskapen och samhället«, i *Svensk Tidskrift* 1936, nr 1.
- (1937). *Parlamentarism och demokrati i England*. Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- (1947). *Gammal och ny konservatism i Sverige*. Stockholm: Medborgarskolan.
- (1951). *Staten och organisationerna*. Andra uppl. Stockholm: KF:s bokförlag.
- (1965). »De intellektuella i politiken«, i *Svensk Tidskrift* 1965, nr 5.
- (1976). »Vägen till Europa – och vidare«, i *Tidskriften Heimdal*.
- (1982). »Uppsala, Cambridge och verkligheten«, i *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1982, nr 1.
- »Var det verkligen bättre förr?«. DN-debatt den 14 juli 1985.
- (odat.) *De politiska och sociala idéerna i nyare tid*. Kompendium efter föreläsningar av professor Gunnar Heckscher. Institutionen för statskunskap vid Stockholms universitet.
- Håstad, Elis (1953). »Till minnet av Axel Brusewitz«, i *Upplands nations årsskrift* 1951–1952.
- Isaksson, Anders (2000). *Per Albin. IV landsfadern*. Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Johannesson, Kurt (1983). *Svensk retorik från Stockholms blodbad till Almedalen*. Stockholm: Norstedts.
- Johansson, Alf W. (1995). »Neutralitet och modernitet: Andra världskriget och Sveriges nationella identitet«, i Hult, B. & Böhme K.-R. (red.), *Horisonten klarnar: 1945–krigs-shut*. Stockholm: Probus förlag.
- Larsson, Sven-Erik (1998). *Bertil Ohlin*. Stockholm: Atlantis förlag.
- Lewin, Barbro (1985). *Johan Skytte och de skytteanska professorerna*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala, nr. 100.
- Lewin, Leif (1967). *Planhushållningsdebatten*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- (1998). »Bråka inte.« *Om vår tids demokratisyn*. Stockholm: SNS Förlag.
- (2002). *Ideologi och strategi. Svensk politik under 100 år*. Femte uppl. Stockholm: Norstedts juridik.
- Ljunggren, Stig-Björn (1992). *Folkhemskapitalismen. Högerens programutveckling under efterkrigstiden*. Stockholm: Tidens förlag.
- Möller, Tommy (1986). *Borgerlig samverkan*. Uppsala: Diskurs.
- Möller, Tommy och Hans Norman (2002). *Nittonhundratalets Uppsala*. Uppsala Stads Historia XI.
- Nevéus, Torgny (2000). *En tidningsman i sin stad. Axel Johansson på Upsala Nya Tidning 1900–1948*. Uppsala: Upsala Nya Tidning.
- Nilsson, Torbjörn (2002). »Inledning«, i Nilsson, Torbjörn (red.), *Anfall eller försvar? Högern i svensk politik under 1900-talet*. Stockholm: Santérus förlag.
- Nycander, Svante (1998). »Världen i Fyrisperspektiv. Uppsalastudenterna 1930–1945«, i Nevéus, Torgny (red.), *Världen i Uppsalaperspektiv. Uppsala Studentkår 1930–1990*. Uppsala Studentkår.
- Ohlin, Bertil (1956). »Socialismens sista chans«, i *Vecko-Journalen*, nr 39.
- (1971). »Eli Filip Heckscher«. *Svenskt Biografiskt lexikon*.
- Olsson, Stefan (2000). *Den svenska högeranspassning till demokratin*. Uppsala: Acta

- Universitatis Upsaliensis. Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala, nr 136.
- Ruin, Olof (1968). *Mellan samlingsregering och tvåpartisystem. Den svenska regeringsfrågan 1945–1960*. Stockholm: Bonniers.
- (1986) I välfärdsstatens tjänst: Tage Erlander 1946–1969. Stockholm: Tidens förlag.
- (1991). »Gunnar Heckscher«, i *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1991, nr 3, s. 203–210.
- von Sydow, Björn (1978). *Kan vi lita på politikerna? Offentlig och intern politik i socialdemokratins ledning 1955–69*. Stockholm: Tidens förlag.
- (1989). *Vägen till enkammarriksdagen. Demokratisk författningspolitik i Sverige 1944–1968*. Stockholm: Tidens förlag.
- Sjöblom, Gunnar (1969). *Party Strategies in a Multi-party System*. Lund: Studentlitteratur.
- Tingsten, Herbert (1992/1962). *Mitt liv. Mellan trettio och femtio*. Stockholm: Norstedts.
- Torstendahl, Rolf (1969). *Mellan nykonservatism och liberalism: Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934*. Uppsala: Studia Historica Upsaliensa, nr 29.
- Uddhammar, Emil (1993). *Partierna och den stora staten. En analys av statsteorier och svensk politik under 1900-talet*. Stockholm: City University Press.
- Westberg, Jacob (2003). *Den nationella drömträdgården. Den stora berättelsen om den egna nationen i svensk och brittisk Europadebatt*. Stockholm: Stockholm Studies in Politics, 94. Stockholm University.
- Wildavsky, Aaron (1974). *The Politics of Budgetary Process*. New York: Little Brown & Co.

Referenser och kommentarer

1. BILDEN AV EN MISSLYCKAD PARTILEDARE

En högerledare avsätts

Dagens Nyheters artikel publicerades den 4 mars 1965. För en initierad och detaljrik skildring av händelseförloppet, se Bohman (1983), s. 66–94, citat från s. 63. På en mindre viktig punkt har dock Bohman fel, DN-artikeln skrevs inte av Olle Nilsson utan av Sven Svensson; om detta se Svenssons korrespondens med Heckscher, 4 december 1983 (med anledning av att Bohmans memoarer publicerades). Även den rubrik som Bohman hänvisar till är felaktig. Framställningen om händelseförloppet kring Heckschers avgång baseras vidare på protokollet från det extra partistyrelsesammanträdet den 3 mars 1965, Ivar Virgins minnesanteckningar, särskilt promemoria daterad den 3 mars 1964 samt Gunnar Heckschers anförande inför Högerpartiets riksdagsgrupps förtroenderåd den 9 mars 1965. I min avhandling *Borgerlig samverkan* (1986) beskrivs debatten mellan »mörkblå» och »ljusblå»; se här även Ljunggren (1992), kap. 4. Om partiledarnas roll för partisammanhållningsmålet, se Bäck & Möller (2003).

Ingen riktig högerman och ett alldeles för rörligt intellekt

Brevet från Virgin är dat. 29 december 1965; Heckschers brev återfinns som odaterad kopia. Bohmans beskrivning av Heckschers insatser som partiledare är hämtad från dennes memoarer (1983). Anders Björcks karakteristik av Heckscher återfinns i Bergstrand (2002). I Leif Cassels memoarer (1973) återfinns en uttömmande beskrivning av Heckscher (cit. s. 174). Heckschers anförande vid University of Texas »The role of the intellectual in politics» omarbetades sedermera till en artikel – »De intellektuella i politiken», *Svensk Tidsskrift* 1965, s. 197–207. Se även Ruin (1991) för en diskussion om detta. Om partier som koalitioner, se Bäck & Möller (2003). Om bodelningen mellan intellektuella och pragmatiker inom den svenska högern, se Elvander (1961). En av dem som inte betraktade Heckscher som »en riktig högerman» var Knut Ewerlöf, citerad i Bohman (1983), s. 62. I Di Palma (1990) finns en diskussion om betydelsen av starkt ledarskap i transformativa processer. Se här även Hague, Harrop & Shaun (1998) för en översikt.

2. ETT AKADEMISKT UNDERBARN S UPPVÄXT

Son till en berömd far

I skriften »Gunnar Heckscher: Tryckta skrifter och anföranden 1929–1984. En bibliografi utgiven till 75-årsdagen 8 juli 1984» (Stockholms universitet Statsvetenskapliga institutionen) återfinns inte bara en fullständig förteckning över Heckschers omfattande skriftliga produktion och de viktigare anföranden som han hållit utan även hans Curriculum Vitae. Sammanställningen är utförd av Gunnar Hellström. Ruin (1991) behandlar relationerna mellan Eli och Gunnar Heckscher; se även Ohlin (1971). Om Eli Heckscher, se

Tingsten (1992). Einar Heckscher har i en TV-dokumentär (SvT vintern 2003) beskrivit sin relation till fadern. Hur Gunnar Heckscher betonade vikten av samhällsengagemang inför sina egna barn understryks i intervjun med Sten Heckscher (juni 2003). Brevet till Franz Nilsson är daterat den 22 september 1969.

Det judiska arvet

Om den svenska antisemitismen under 1920-talet, se Isaksson (2000). Om familjen Heckscher och antisemitismen, se Flam (2003) samt dokumentation från Handelshögskolans symposium om Eli Heckscher, maj 2003 i Stockholm (Einar Heckscher). Om de svenska judarnas historia, se Institutet för Judisk Kultur (www.ijk-s.se/svejud/sejud.htm). Se även brev från G. Heckscher till Ulf Adelson, den 27 oktober 1981, till Olof Palme den 31 december 1982, samt Palmes svar den 28 januari 1983.

Åren i Uppsala

Heckscher (1982) beskriver själv sina lärofäder. Brevet till Tingsten är daterat den 25/8-62. I en intervju i UNT 29/6 1979 berättar Heckscher om tiden som student. Om Uppsalatiden, se även Tingsten (1992), Håstad (1953), Nevés (2000) och Lewin (1985). De tre sakkunnigutlåtandena i samband med att Heckscher sökte den skytteanska professuren är publicerade i *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1947, s. 214–78. Citatet om Heckschers inställning till den dubbla rollen som statsvetare och politiker, se dennes artikel »Om vetenskapen och samhället«, *Svensk Tidskrift*, nr. 1, 1936.

3. STEGET IN I POLITIKEN

Ingen partigångare

I Heckscher (1947) finns en redogörelse för den klunghet Gunnar Heckscher inledningsvis kände i sitt förhållande till högerpartiet. För en diskussion om de ideologiska motsättningarna under 20- och 30-talen, se Lewin (1967, 2002). Se Torstendahl (1969), Nycander (1998) och Olsson (2000) om högerens hållning i demokratidebatten. Se Tingsten (1992) för en redogörelse för Eli Heckschers roll i planhushållningsdebatten.

Ideologisk pådrivare

Heckschers tal om 30-talets demokratidebatt från 1978 finns tryckt (Moderata samlingspartiet, 1978). I ett odaterat föreläsningskompendium från tiden som professor vid Stockholms universitet berörs konservatismens förhållande till liberalism samt den moderna nationalismens uppkomst. Om nationalismen, se även Heckschers anförande på Heimdal (1939), samt Möller & Norman (2002), kap. 7. I Drangel (2002) behandlas högerens socialpolitik. För en analys av högerens socialpolitiska utveckling, se Ljunggren (1992) och Uddhammar (1993).

4. HÖGERNS LYCKLIGA 50-TAL

Den folkliga Hjalmarson

Heckschers brev till Gösta Bohman är daterat den 4 april 1983. Hadenius (2002), Lewin (2002) behandlar den ekonomiska utvecklingen under 50-talet. Om Bertil Ohlins gärning, se Larsson (1998); för relationerna till Eli Heckscher, se särskilt s.101–06, brevet från Gunnar Heckscher till Ohlin citeras på s. 51.

Pensionsfrågan och det starka samhället

Erlanders anförande om de stigande förväntningarnas missnöje hölls i riksdagen 1956 (FK 1956:2, s. 23 ff.) och analyseras i Lewin (1967). Ohlins anförande, se AK 1957:2, s. 21f; Se även Lewin (2002), kap 7. Högerens ägardemokrati finns analyserad i Ljunggren (1992) samt i Lewin (2002). Heckschers inlägg i ATP-debatten, se AK 1958:17, s. 191 ff. ATP-striden finns återgiven i Lewin (2002) samt Hadenius (2002). Högerens skuggbudgetar beskrivs i Bohman (1983).

Hjalmarsonaffären

Om Hjalmarsonaffären och striden om utrikespolitiken, se von Sydow (1978), Andrén (1985), Ruin (1986) Bjereld (1997), Erlander (1976) samt Westberg (2003). Heckscher återger skeendet i sin dagbok, citat från denna 9 september och 11 november 1959. Se även Erlanders dagbok, den 21 november 1959 (refererad i Ruin).

5. MOTSÄTTNINGARNA VÄXER

Kräftgången inleds

Om de parlamentariska förutsättningarna i samband med 1957 års regeringskris, se Ruin (1968). Cit. om det stigande välståndet och socialismens nederlag, Ohlin i *Veckojournalen* 1956, nr. 39 («Socialismens sista chans»). Anförandet på länsförbundsstämman i Västerbotten hölls 15 maj 1960 i Ljungavärk. Citatet från *Västernorrlands Allehanda*, se led. 16 juli 1960. Brevet till Bohman om Svärds skuld till att förväntningarna skruvades upp inför valet 1960 är daterat 4 april 1983. Om mittendeklarationen och 1960 års val, se Möller (1986). *Dagens Nyheters* ledare om mittensamverkan publicerades den 3 september 1960.

Frustrationen ökar

Kritiken mot Svärd efter 1960 års val behandlas utförligt i Bohman (1983). Hjalmarsons anförande och andra inlägg på partirådet efter valet, se *Partirådets protokoll* den 6 oktober 1960. Heckschers anförande («Högerpartiets dilemma») hölls vid Sveriges Konservativa Studentförbunds konferens på Gimo den 8 april 1961. Om betydelsen av kontinuitet i partiets handlande, se Sjöblom (1968). I brev till Heckscher från Roland Lundberg den 27 juli 1981 finns en beskrivning om händelserna i valberedningen 1961. Se även Bohman (1983) samt Albinsson (1986) för en redogörelse för händelseförloppet mellan valet 1960 och den extra partistämman 1961. Heckschers dagboksanteckningar är denna sommar innehållsrika och upptas i hög grad av Hjalmarsons obeslutsamhet samt Heckschers egna överväganden. Om betydelsen av *humiliatio* och klassisk retorik, se Johannesson (1983).

6. AGENDA FÖR EN OMVÄLVANDE TID

Ny partisekreterare – och nya kampanjförutsättningar

Brevet från Sedvalsson är daterat den 19 juli 1981. Esaïasson (1990) behandlar utvecklingen inom kampanjområdet. Heckschers brev till Holmberg är daterat den 29 december 1962. I Ljunggren (1992) behandlas de interna motsättningarna inom högern.

Europaengagemanget

Om det tidiga Europaengagemanget, se artikel av Heckscher i *Tidskriften Heimdal* 1976 »Vägen till Europa – och vidare«. Om kritiken mot det europeiska engagemanget, se ex-

empelvis Anders Björck i Bergstrand (2002). För en analys av Europafrågan, se Gustavsson (2002), Westberg (2003) och Johansson (1995). Heckschers inlägg i 1961 års riksdagsdebatt, se AK 1961:27 (s. 34 ff). För brevväxlingen mellan Erlander och Heckscher, se Erlanders brev den 15 mars 1962, Heckschers svar är daterat dagen efter. Anförandet inför den tyska Europarörelsens parlamentariska råd hölls i Bonn 19 februari 1963, »Skandinavien und Europa«.

7. DET BORGERLIGA SAMARBETET AKTUALISERAS

Nedgången fortsätter

Se Bohman (1983) och Möller (1986) för en beskrivning av händelseutvecklingen under början av 60-talet. Heckschers brev till Regnell är daterat den 8 oktober 1962. Brevet från Ohlin är daterat den 25 juni 1962, Heckschers svar den 27 juni.

Författningsfrågan

Författningspolitiken behandlas i von Sydow (1989). Citat från Heckschers dagbok den 2 december 1962. Den som citeras om vikten av att behålla tvåkammarssystemet är Ernst Staxäng (i von Sydow). Citat från Heckschers tal på partirådet den 8 november 1963 är hämtat från von Sydow. Brevet från Ohlin till Heckscher efter partirådet är daterat den 5 december 1963.

Medborgerlig samling

Yngve Holmbergs roll i MbS-frågans utveckling finns beskriven bl a i brevväxlingen mellan Heckscher och Olof Wahlgren (1974) samt i Bohman (1983). Heckschers kritik mot MbS framfördes i en intervju i *Svenska Dagbladet* den 30 maj 1965; avståndstagande i valrörelsen skedde i Heckschers anförande på partistämman i Östersund den 12 juni 1964. Om samlingsrörelsens överväganden, se brev från Olof Wahlgren den 29 juni 1974.

Till kamp mot spindelvävssocialismen

Se exempelvis Ljunggren (1992), Uddhammar (1993) och Bäck & Möller (2003) för en karakteristik av 1960-talets vänsterbetonade opinionsklimat och hur detta påverkade högerpartiet. Heckschers anförande på förbundsstämman i Malmö hölls den 29 mars 1963. Om relationerna till Erlander, se Heckschers artikel »Var det verkligen bättre förr?«, i *Dagens Nyheter* (DN-debatt) den 14 juli 1985. I Heckschers dagbok den 12 augusti 1963 skildras tillställningen på Harpsund. Se även Ruin (1986) för en beskrivning av relationerna mellan Heckscher och Erlander. Brevet till Ingemund Bengtsson är daterat den 15 maj 1984. Relationerna mellan Ohlin och Erlander behandlas i Ruin (1986) och Larsson (1998). Om det »Oscarianska arvet« och den elitistiska kulturen i svensk politik, se Lewin (1998). Se Wildavsky (1974) för citatet om budgetspelet.

8. REVOLTEN

Molnen tätnar

För argumentationen bland de »mörkblå«, se *Partirådets protokoll*, den 16–17 oktober 1964 inlägg av Gösta Bohman, Hans Wachtmeister, Leif Cassel; för motsvarande bland de »ljusblå«, se Peder Olin och Henrik Åkerman. Debatten på partirådet finns analyserad i Möller (1986).

Kuppen

För en detaljerad beskrivning av händelseutvecklingen efter partirådets möte och Heckschers avgång, se Bohman (1983). Brevet från Virgin till Heckscher är daterat den 31 december 1964. Brevet från Wahlgren där Holmbergs dubbelspel beskrivs är daterat den 29 maj respektive 17 juni 1974. Det skrevs efter ett besök i Tokyo, där Wahlgren gästade svenska ambassaden och dessa saker kommit upp i ett samtal. Heckschers svarsbrev är daterat den 11 juni 1964. Brevet från Sven Sedvalsson, en av medlemmarna i Svärdsorden, är daterat den 19 juli 1981. Sedvalsson skrev brevet med anledning av att Heckscher i en intervju i *Svenska Dagbladet* samma dag som brevet skrevs kommenterat omständigheterna bakom sin avgång. Heckscher berättar i intervjun att Holmberg avrättat honom från att avgå, vilket var det som föranledde brevet. Intervjun i *Expressen* publicerades den 7 januari 1965. Intervjun i *Vecko-Journalen* var införd i nr. 3, januari 1965. Virgins minnesanteckningar den 23 och 24 februari 1965. Citat från Heckschers stämmanförande den 1 juli 1965. Brevväxlingen mellan Heckscher och Virgin inleds redan hösten 1965, citat från brev 30 november 1968 och 1 maj 1969.

9. ETT MISSLYCKAT LEDARSKAP?

Det svåra ledarskapet

Bohman (1983) diskuterar Heckschers misslyckande. Elvander (1961) om högerns partiledarkultur och de intellektuellas roll; se även Elvander (1987) om högerprofessorerna i politiken. Heckscher (1965 och 1982) behandlar frågan om de intellektuellas roll i politiken generellt. Greenstein (2000) om ledarskapstrategier i amerikansk politik. Om Ohlin, se Larsson (1998).

Personregister

- Adelsohn, Ulf 31, 174
 af Ugglas, Bertil 195
 Agerberg, Nils 95
 Alexandersson, Nils 209
 Alin, Oscar 63, 207
 Andrén, Georg 33 f, 39, 41, 44 f, 207
 Andrén, Nils 100, 147, 207, 209

 Bagge, Gösta 68, 200, 209
 Barker, Ernest 40, 44, 46
 Bengtsson, Ingemund 174
 Bergström, Erik 189
 Bildt, Carl 93
 Bjereld, Ulf 99
 Björck, Anders 19 ff, 198
 Björck, Gudmund 40
 Boethius, Simon 207, 209
 Bohman, Gösta 15, 18 ff, 21, 74, 111 ff, 188, 192, 197 f, 202, 205, 207, 210
 Boström, Erik Gustaf 200
 Branting, Hjalmar 55
 Brusewitz, Axel 33 ff, 42, 44 f
 Burke, Edmund 46

 Cassel, Leif 20, 129 ff, 136, 183, 193, 198
 Churchill, Winston 127
 Chrusjtjov, Nikita 94 f, 147

 Dahlman, Sven 40
 Domö, Fritiof 68
 Drangel, Lousie 66

 Edén, Nils 205
 Ekelöf, Per Olof 40
 Elvander, Nils 199, 208
 Ericsson, John 155
 Erlander, Tage 27, 79 f, 93, 95 ff, 100 f, 113 f, 140 f, 143 f, 149, 156, 173 ff, 209
 Esaiasson, Peter 137
 Ewerlöf, Knut 19, 128

 Fahlbeck, Pontus 209

 Geijer, Erik Gustaf 41, 63
 Greenstein, Fred 207
 Gummesson, Ola 168
 Gustafsson, Sven 155

 Hammarskjöld, Hjalmar 209
 Hansson, Per Albin 68, 101, 114
 Heckscher, Anna Britta 40, 173
 Heckscher Ebba 23
 Heckscher, Einar 26 f,
 Heckscher, Eli 23 ff, 29 f, 42, 46, 50, 54, 75 f,
 Heckscher, Ephraim 29
 Heckscher, Eva 9, 31
 Heckscher, Isidor 28
 Heckscher, Ivar 9, 27
 Heckscher, Sten 9, 27
 Hedlund, Gunnar 94, 104, 115 f, 124 f, 154, 156, 158, 161, 202, 210
 Hegel, Georg 23

 Heidenstam, Verner von 66
 Hellström, Nils 13, 191
 Hernelius, Allan 13 f, 170, 189, 193
 Hesslén, Gunnar 37
 Hessler, Carl-Arvid 43
 Hierta, Lars 43
 Hillman, Rolf 40
 Hitler, Adolf 29 f, 55, 60, 62, 65, 146
 Hjalmarson, Jarl 15, 20, 37 f, 73 ff, 82, 86 f, 94 ff, 101, 103 ff, 111 f, 116 ff, 123, 128 ff, 133, 140, 146, 153, 159, 175, 193, 203, 206, 210
 Hjärne, Harald 64, 69, 199, 209
 Holmberg, Yngve 15, 137 f, 167 f, 179, 188 f, 193, 195, 205
 Håstad, Elis 33, 37, 43, 207
 Höjer, Torvald 40

 Jansson, Allan 40
 Johansson, Alf W 142 f
 Järta, Hans 41

 Kjellén, Rudolf 63, 207, 209
 Kreisky, Bruno 32
 Keynes, John Maynard 76
 Kugelberg, Bertil 192

 Larsson, Sven-Erik 209
 Leijonhufvud, Erik 40
 Lewin, Leif 53, 176

- Lindman, Arvid 58, 60 f,
119 f, 202
- Ljunggren, Stig-Björn 68,
- Lundberg, Roland 129 f
- Lundstedt, Wilhelm 209
- MacMillan, Harold 173
- Marx, Karl 23, 52
- Mitterand, Francois 32
- Munktell, Henrik 40
- Mussolini, Benito 55
- Möller, Gustav 52
- Nevéus, Torgny 37
- Nilsson, Frans 27 f
- Nilsson, Lars-Åke 7
- Nilsson, Sam 195
- Nordenfalk, Carl 40
- Nycander, Svante 39, 63
- Ohlin, Bertil 73, 75 ff, 81,
101, 104, 115 f, 145, 153,
155 f, 159 f, 163, 165 f,
169, 174, 202, 209
- Olin, Peder 183
- Olsson, Cyril 155
- Olsson, Stefan 59 f
- Palme, Olof 27, 31, 99, 174
- Ricardo, David 23
- Regnell, Carl-Göran 165,
167, 187
- Rubin, Bertil 168
- Ruin, Olof 9, 23, 40 f, 98, 173
- Rönblom, Hans-Christer 37
- Sedvalsson, Sven 136 f
- Simonsson, Ragnar 43
- Sjöholm, Sten 168
- Staaff, Karl 39
- Stalin, Josef 55
- Sträng, Gunnar 27
- Svanberg, Victor 37
- Svärd, Gunnar 85, 95 f, 111 ff,
116 ff, 123, 129 f, 136 f,
- Thermaenius, Edvard 37, 43
- Thomson, Arthur 44 f
- Thorson, Inga 28
- Tingsten, Herbert 26, 34,
36, 41 f, 54, 77, 106
- Torstendahl, Rolf 58
- Trygger, Ernst 70, 209
- Undén, Östen 88 f, 95 ff,
174, 209
- Virgin, Ivar 13 ff, 17, 186 ff,
195 f, 206
- Wahlgren, Christer 170
- Wahlgren, Olof 169 f, 189
- Waldenström, Jan 40
- Wallin, Gunnar 9
- Weber, Max 207
- Westberg, Jacob 100, 140,
142
- Wicander, Carl August 77
- Wigforss, Ernst 54, 105 ff,
205
- Wildavsky, Aaron 176
- Wohlin, Nils 209
- Östman, Oscar 85, 113, 165,
169

I Mellan ljusblå och mörkblå tecknas ett porträtt av politikern och vetenskapsmannen Gunnar Heckscher. Det är en studie i politiskt ledarskap när det är som svårast: Heckscher efterträdde 1961 en utomordentligt framgångsrik och folkkär partiledare, Jarl Hjalmarsson, i ett läge då förväntningarna på nya framgångar var högt uppskruvade. Men partiet var splittrat, »ljusblå« stod mot »mörkblå«.

Högerpartiet hade dock börjat gå kräftgång i väljarkåren och oppositionen var djupt splittrad. För Heckscher framstod en borgerlig samling som en självklar strategi när det gällde att bryta det socialdemokratiska maktmonopolet, men en sådan gick inte att få till stånd. Heckscher avsattes 1965 under dramatiska former.

Gunnar Heckscher var en utpräglad intellektuell politiker. I boken visar Möller tydligt de problem som intellektuella ofta möter i politiken.

Tommy Möller är professor vid statsvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet och författare till flera omtalade böcker som *Politikens meningslöshet* (2000) och *Att lyckas med välfärdsreformer* (2001).

OMSLAGSFOTO • SÖREN HALLGREN

SNS Förlag

ISBN 91-7150-938-0

9 789171 509383